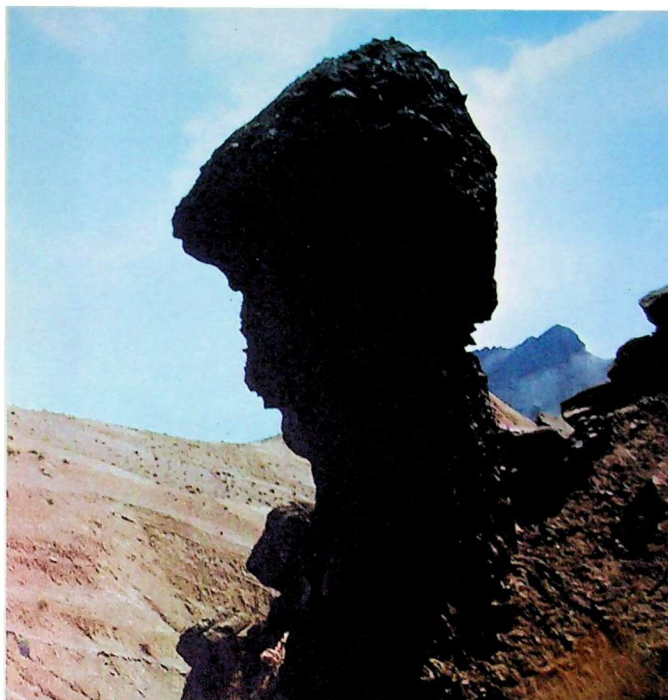

არნოლდ გეგეჩკორი

Arnold M. Gegechkori

„ქუჩის ბუჩქნარი“

ბიოგეოგრაფიის თვალთ

„The Knight in the Panther's Skin“
from Biogeographer's Point of View

გამომცემლობა „მერიდიანი“, 2010

„Meridiani“ Publishers

დიდი ხანია რუსთველოლოგიაში სადისკუსიოდ იქცა პრობლემა — „ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული გარემო: „არაბეთ-ინდოეთი“ — რეალობა თუ შუა საუკუნეების საქართველოს „ნილაბი“. მონოგრაფია — „ვეფხისტყაოსანი“ ბიოგეოგრაფიის თვალთ — პირველი ცდაა ამ პრობლემის ბიოგეოგრაფიული კვლევის გზით გადაჭრისა. ამისათვის გათვალისწინებულია XII საუკუნეში თამარ მეფის დროინდელი საქართველოს ტერიტორიული საზღვრები; ცხოველთა ინდიკატორული სახეობების მიხედვით გაანალიზებულია მაშინდელი ქვეყნის საზღვრებში მოქცეული მესაძლო ლანდშაფტური ერთეულები; დადგინდა პოემაში დასახელებულ ნადირ-ფრინველთა აბსოლუტური უმრავლესობის არსებობა (ლომი, ჯიქი, ავაზა, კანკარი, გაგაზი და სხვ.) შუა საუკუნეების საქართველოსა და მის მოსაზღვრე რეგიონებში (თურქეთი, ირანი).

აღნიშნული ფაქტი, „ვეფხისტყაოსანში“ ნელინადის ოთხი დროის მიმანიშნებელი ტიპები, უეჭველს ხდის, რომ პოემა XII საუკუნის საქართველოს სინამდვილესა დაწერილი. ამ შეხედულებას განამტკიცებს მონოგრაფიაში გაკეთებული „ნილაბი“ ქვეყნები — არაბეთი, ინდოეთი, ასევე ხეარაზმი, ხატაეთი — გეოგრაფიული გარემოსა და მათი კლიმატ-ფაუნის მოკლე დახასიათება. ავტორი მისეული ხედვითა და სხვა სპეციალისტთა მონაცემებზე დაყრდნობით, ერთხელ კიდევ ასკვნის — რუსთაველი პოემის სათაურის შეთხზვასა გულისხმობდა ჯიქს (ხალციხის) და არა ვეფხეს (ზოლგინის).

ნიგნი უხვად არის ილუსტრირებული; იგი განკუთვნილია მკითხველთა ფართო წრისათვის. მონოგრაფიაში გამოყენებული ფოტოსურათების უმრავლესობა ეკუთვნის ავტორს, ნაწილი ამოღებულია ინტერნეტ-გვერდებიდან.

რეცენზენტები: პროფ. ე. ხინთიბიძე, პროფ. მ. ქურდიანი, პროფ. რ. ჟორდანი

© არნ. გეგეჭორი

© გამომცემლობა „მერიდიანი“, 2010

The knight in the Panther's skin

In one of the most outstanding literary monuments, the epic poem "The Knight in the Panther's Skin", the greatest Georgian poet Shota Rustaveli (1172-1216) describes the Medieval European humanistic idea: chivalry, feelings of love, friendship, courtly love, courage and fortitude. The heroes of the poem are brave, philanthropic and generous. One of the main heroes of the poem, Tariel, is dressed in the panther's skin. This extraordinary dress reminds the knight of his beloved-one, Nestan, who by her beauty and character resembles the wild cat. Rustaveli is considered as one of the standard bearers of the Early Renaissance. The poem was translated into many languages, including Persian, Hebrew, Russian, English, German, French, Italian, Spanish, Japanese, Chinese, Hindi and Arabic.

The problem of geographical area in "The Knight in the Panther's Skin" has long been a subject of discussion in Rustavelian studies: "Arabia-India" – reality or a "mask" of the Medieval Georgia. The present monograph – "The Knight in the Panther's Skin" from the biogeographer's point of view – is the first attempt to settle the problem through biogeographical research way. For this the territorial borders of the XII century Georgia of King Tamar's period, and possible landscape of these borders are considered. The last problem was decided according to the key species of the animals, mentioned in the poem. It has become clear that an absolute majority of animals: lion, panther, tiger, cheetah, wild ass (horse), merlin (falcon), etc., mentioned in the poem inhabited the territory of South Caucasus, or the adjacent countries (Iran, Turkey). The mentioned fact, the lines pointing to four seasons of the year, makes it sure that the poem is written on the reality of the XII century Georgia. This viewpoint strengthens brief characteristics of geographical environment and flora and fauna of the "mask" countries – Arabia, India, and Chorasamia, Cathai, as well – made in the monograph.

The author makes conclusion once more, based on his own considerations and data of other specialists – in the title of his poem Rustaveli means a panther (spotted) and not a tiger (striped).

The book is richly illustrated; it is designated for wide circle of readers.

Reviews by: Prof. E. Khintibidze, Prof. M. Kurdiani, Prof. R. Zhordania

© A. M. Gegeshkori

© "MERIDIANI" Publishers, 2010

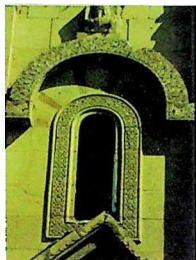
ISBN 978-9941-10-218-9

უკ (UDC) 821. 353. 1. 09-13

გ-264

ნიგნი ეძღვნება ჩემს კოლეგებსა და ახლობლებს გერმანიიდან (გრეიფსვალდი) იმ სიტუაციაში მხარდაჭერისათვის, რაც ადამიანს ცხოვრებაში შესაძლებელია ერთხელ დაუდგეს. ესენი არიან პროფესორები — პანს ჯუსტენი და მისი ოჯახი, უეე ზიმერმანი, დოქტორები — რეგინე ბრეიტსპრეხერი, მათიას კრებსი.

This book is affectionately dedicated to my colleagues and friends from Germany (Greifswald) for supporting me within the most critical situation, which should be once in man's life. My great honour to name the following persons: Prof. Dr. Hans Joosten and his family, Prof. Dr. Uve Zimmerman, Dr. Regine Breitsprecher, Dr. Mathias Krebs

მე რომ მეგონა და არცთუ უსაფუძვლოდ, რომ გული ყველაფერია და მე ამ შეხედულების მარად ერთგული დავრჩები, მაგრამ რა სრულყოფილი სისავსეა, როდესაც გულს ემატება გონება; მე ნავიკითხე გულ-ადამიანის მაღალი შემოქმედებით შექმნილი წიგნი და აღმოჩენი იხეთი განცვიფრებული, რომლის მსგავსი განცვიფრება არასოდეს განმიცდია —

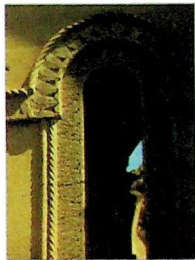
რატომ? ჩვენთვის თავიდათავი მაცოცხლებელი, გადამრჩენელი შოთა რუსთაველი ბრძანდება! და მეც შემომემატა იშვიათი სისავსე ბატონი არნოლდ გეგეჭკორის ამ წიგნის ნაკითხვით —

ულრმესი მადლობა გაბედნიერებისათვის,

თქვენი გურამ დოჩანაშვილი

28 თებერვალი, 2010 წელი

Italy. Villa Borghese Park composed of Italian pine tree
- *Pinus pinca*

ჰექტარზეა გადჭიმული, მსოფლიოში ყველაზე ცნობილი ადამიანების ქანდაკებები დგას.

„ჩემთვის პირადად შოთა რუსთაველი „ვილა ბორგეზეში“ არის მსოფლიოს მთანმინდა, სადაც ყველაზე ნათელი გონებები, ყველაზე დაფასებული, ყველაზე დიდი შემოქმედი ადამიანები არიან წარმოდგენილი. აქ არის პომეროსი, ოვიდიუსი, გოეთე და დღეიდან, აქ არის შოთა რუსთაველი,“ - განაცხადა საქართველოს კულტურის, ძეგლთა დაცვისა და სპორტის მინისტრმა ნიკოლოზ რურუამ.

2010 წლის 9 აპრილს იტალიის დედაქალაქში „ვილა ბორგეზეს“ პარკში შოთა რუსთაველის ქანდაკება დაიდგა. როდენის მოსწავლის, ცნობილი ქართველი მოქანდაკის იაკობ ნიკოლაძის ქანდაკების დადგმას რომის მერი და საქართველოს კულტურის მინისტრი ესწრებოდნენ. ღონისძიებაზე სასულე ორკესტრმა საქართველოსა და იტალიის ჰიმნები შეასრულა.

ცნობილია, რომ შოთა რუსთაველის ქანდაკება უკანასკნელია, რომელიც „ვილა ბორგეზეს“ პარკში დაიდგა. ამ პარკში, რომელიც 80

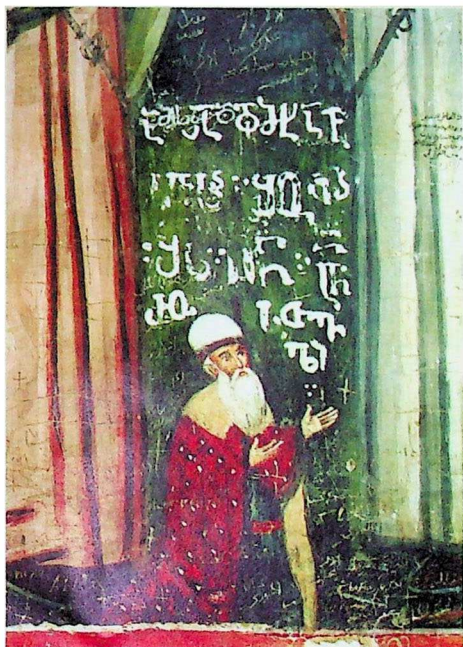
A bust of Shota Rustaveli in
Villa Borghese Park

A monument of Shota Rustaveli, Georgian poet of the 12th century, and one of the greatest contributors to Georgian secular literature, has been unveiled in Villa Borghese Park in Rome, Italy (9.04.2010). Georgian Minister for Culture, Monument Protection and Sports and Rome Mayor were attending the installation of the sculpture by famous Georgian sculptor and pupil of Auguste Rodin, Jacob Nikoladze. A brass band was playing national anthems of Georgia as well as Italy at the event.

As reported, Shota Rustaveli's sculpture is the last one installed in Villa Borghese Park. The park (80 hectares) is prominent for its collection of statues of the world's famous persons.

“Personally for me, Shota Rustaveli in Villa Borghese means Mtatsminda (a pantheon of writers and public figures in Tbilisi) of the world, where the brightest intellects, the most appreciated greatest creators are presented. There are Homer, Ovidius, Goethe and since today there will be Shota Rustaveli”, Nikoloz Rurua said.

შენსავალი

შოთა რუსთაველის პორტრეტი იერუსალიმის
ჯერის მონასტრის სვეტზე

ლეთის (ანტიკური) ცივილიზაციებისა, როგორც
თვით საქართველო, ფართო გაგებით კავკასია —
გეოგრაფიული გზაშესაყარი ევროპასა და აზიას
შორის.

„ვეფხისტყაოსანი“ ფეოდალური საქარ-
თველოს ყოველმხრივი გაფურჩქვნის უშუალო
პირმო, მისი ნაყოფია.

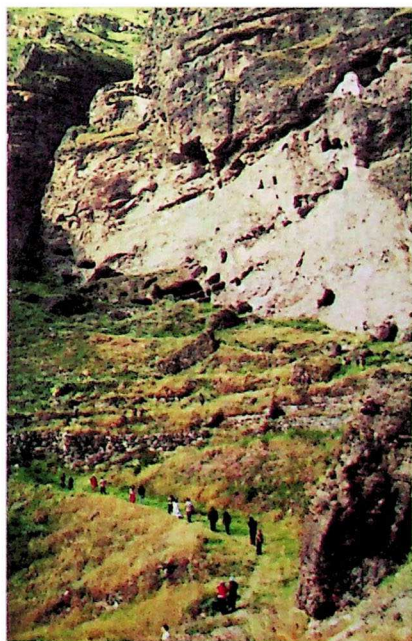
პოემა, მისი სიუჟეტი, როგორ გლობა-
ლურ სივრცეშიც არ უნდა იყოს გავრცობილი,
საქართველოს ნაღოტად გადაშლილი, ესოდენ
კონტრასტული და მრავალფეროვანი ბუნების
სარკისებრი ანარეკლია.

„ქართული პოეზიის ისტორიაში პირვე-
ლად რუსთაველს დაეკისრა შემოქმედების მძიმე

შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“
საყოველთაოდ არის აღიარებული, როგორც
ყველა დროისა და ერის ერთ-ერთი უდიდე-
სი ლიტერატურული თხზულება, გაუღენ-
თილი ადრეული (XII-XIII სს.) რენესანსული
იდებებით, მრავალმხრივი ჰუმანისტური
იდეალებით. პოემა ქართული საერო ლიტე-
რატურის თვალშეუდგამი გვირგვინია.

„ვეფხისტყაოსანი“ კაცობრიობის
ცივილიზაციის ისტორიაში მხატვრული,
მეტაფორული აზროვნების, მეცნიერებისა
და ფილოსოფიის იშვიათი სინერგიზმია.

„ვეფხისტყაოსანი“ სამყაროსავით
უკიდებანო და ყოვლისმომცველია. იგი ისე-
თივე სინთეზია აღმოსავლეთისა და დასავ-

მესხეთი. პილიგრიმების სვლა
ვანის ქვაბებისკენ

უღელი. რუსთაველმა უზარმაზარი მაგნიტური ველის მქონე კვაზარივით ჩამოუარა მანამდე არსებულ, მთასა თუ ბარში გაბნეულ მთელ ფოლკლორს, ეპოსსა თუ მითს, შთანთქა იგი და ერთ ფასდაუდებელ ოქროს ზოდად — „ვეფხისტყაოსნად“ ჩამოსხმული დაუბრუნა ხალხს“ [ნოდარ დუმბაძე].

რამდენიმე შტრიხი რუსთაველის სამყაროსეული და ასტრალური ხედვიდან

თანამედროვე გაგებით, სამყარო, მზის სისტემა, დედამიწის არაცოცხალი და ცოცხალი ბუნება თავისი სანყისით ერთია, საერთო წარმოშობისაა. საქმე ის არის, რომ ყველასა და ყველაფრის აგებულების, შემადგენლობის პირველად ელემენტებს ატომები და მოლეკულები წარმოადგენენ.

შოთა რუსთაველს შესანიშნავად აქვს გათვითცნობიერებული ანტიკური მოძღვრება, კერძოდ, ემპედოკლეს (ძვ.წ. V ს.) შეხედულება სამყაროს შემადგენელი ოთხი ინიციალური ფიზიკური ელემენტის შესახებ; ესენია: ცეცხლი, წყალი, მიწა და ჰაერი. ნესტან-დარეჯანი ქაჯეთის ციხიდან ტარიელისადმი გაგზავნილ წერილში წერს:

„ღმერთსა შემვედრე, ნუთუ კვლა დამხსნას სოფლისა შრომასა.

ცეცხლსა, წყალსა და მიწასა, ჰაერთა თანა ძრომასა“ [1304, 1, 2].

მოგვიანებით, დედამიწის ქერქზე სათანადო ცოდნის დაგროვების შემდეგ (XVIII ს.), აქტუალური გახდა პრობლემა — ემპედოკლეს ოთხი ელემენტიდან რომელ მათგანს გააჩნდა გადამწყვეტი მნიშვნელობა პლანეტის არქიტექტონიკის ფორმირებაში. შოტლანდიელი ჯეიმს ჰატონი ცეცხლზე შეჩერდა. ეს მიმართულება კლასიკურ გეოლოგიაში პლუტონიზმის სახელწოდებით შევიდა. გერმანელმა აბრაამ ვერნერმა იმავე პროცესების კატალიზატორად წყალი მიიჩნია, აქედან ჩამოყალიბდა ნეპტუნიზმის მიმართულება. ორი მოძღვრების ჭრილში პლუტონიზმმა გაიმარჯვა: ცეცხლია პლანეტების, მზის სისტემების, გალაქტიკების წარმოქმნისათვის აუცილებელი, სანყისი ენერგია, ამდენად, იგი პირველადი კოსმო-სური მოდული, აბსოლუტია!

კოცონი

ეს მაგალითი ნათელი ილუსტრაციაა იმ ჭეშმარიტებისა, თუ „ვეფხისტყაოსანში“ დაუნჯებულმა, იმ დროისათვის ეპოქალური ცოდნის ცალკეულმა ყლორტებმა მოგვიანებით როგორი პარადიგმული თეორიების სახე მიიღო.

თუ მატერიის ოთხი სანყისი ელემენტის შემთხვევაში პოეტი-მოაზროვნე ანტიკურ სწავლებას ეფუძნება, ასტრონომიულ ცოდნას იმ დროისათვის ამ დარგის მსოფლიო ლიდერების — არაბების წყაროებიდან ენაფება. რუსთაველი იცნობს სამყაროს¹, ციურ სხეულებს: მზეს, ზუალს (სატურნს), მუშთარს (იუპიტერს), მარიხს (მარსს), ას-პიროზს (ვენერას), ოტარიდს (მერკურს), ასევე მთვარეს.

პოეტის მსგავსი თვალსაწიერი ყველაზე კონცენტრირებული სახით ციური სხეულებისადმი ავთანდილის ლოცვებსა

¹ გ.თევზაძე, 1984. რუსთაველის კოსმოლოგია, თბ.

და ვედრებაშია გადმოცემული [959-965].

ვედრება მთავრდება შვიდივე მნათობის დამონშებით:

„აჰა, მმონშობენ ვარსკვლავნი, შვიდნივე მემონშებანი:
მზე, ოტარიდი, მუშთარი და ზუალ ჩემთვის ბნდებიან,
მთვარე, ასპიროზ, მარიხი მოვლენ და მონმად მყევებიან,
მას გააგონეთ, რანიცა ცეცხლნი უშრეტნი მდებიან“ [965].

„ვეფხისტყაოსნის“ არაბოცხალი გუნების მოკლე მიმოხილვა

„ბუნება“ ვეფხისტყაოსანში ორჯერ არის ნახსენები, მაგრამ ორჯერვე ადამიანთან მიმართებაში [22, 1110].

„ვეფხისტყაოსანში“ შესულ საბუნებისმეტყველო ცნებებს ლ. მარუაშვილი 6 ჯგუფად ყოფს; ესენია: გეოლოგიურ-მინერალოგიური, გეომორფოლოგიური, კლიმატოლოგიურ-მეტეოროლოგიური, ჰიდროლოგიური, ბოტანიკური და ზოოლოგიური ცნებები.

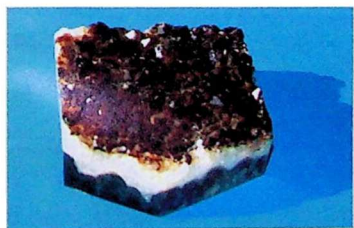
გეოლოგიურ-მინერალოგიური ცნებები წარმოდგენილია ძვირფასი ქვების, ლითონებისა და ზოგიერთი ქანის აღმნიშვნელი სიტყვებით².

მსგავსად ცოცხალი ბუნებისა, ამ სიტყვების მეტი ნაწილი მეტაფორებად არის გამოყენებული, სხვა შემთხვევაში — მოქმედ გმირთა მორთულობის, იარაღის აქსესუარებისა, დოვლათის შემადგენელი ნაწილია.

ქანებიდან აღნიშნულია: ფიქალი, ქვიშა ზღვისა, სიპი (მაგარი ქანი), ტინი (მაგარი ქანი); ვ. ზუხბაიას მიხედვით, ძვირფასი ქვები პოემაში დასახელებულია 200-ჯერ, აქედან, ყველაზე ხშირად ბროლი (50-ჯერ), მარგალიტი (33), ლალი (27), გიშერი (25), ბადახში (17), იაგუნდი (10); არაორგანული წარმოშობის ძვირფასი ქვებიდან: ანდამატი (ალმასი), ალმასი, არღავანი (მეწამული ქვა), აყიყი (აქატი), ბადახში (ლალის სახეობა), ბროლი, გიშერი, ზურმუხტი, იაგუნდი, ლალი, ლილა (მინერალური პიგმენტი), ლაუვარდი (ლა-ზურიტი), ფეროზი (ფირუზი), სათი; ლითონებიდან: ტყვია, რვალი (სპილენძი), რკინა, ოქრო; ორგანული წარმოშობის ძვირფასი ქვები: ამარტა (ქარვა), ფაზარი (ბეზოარი, — ა.გ.), სადაფი, მარგალიტი, ჯავარი (მარგალიტი), ქარვა, ძონი (ნითელი მარჯანი).

იაგუნდი, SiO_2

მარგალიტი (კვარცის სახესხვაობა), SiO_2

რალიების ზოგადი (გეომორფოლოგიური) ტარმინოლოგია „ვეფხისტყაოსანში“⁴

ბარი (ვაკე ადგილი), მთა, გორი, გორაკი, კაპანი (კლდოვანი ადგილი ან ბილიკი — ლ. მარუაშვილი), კიდე (მინდვრის, ხმელეთის, ზღვისა, — ლ.მ.), კლდეთა ნაღნი (კაცთა ხელითა დათოლს რომ ჰგავს, — ლ.მ.), კუნძული, მინდორი, რიყე, სალი კლდე, ლოდი, ქედი, ქვაბი (ხელოვნური მღვიმე), ქვაბოვანი, წაწურვილი ქედი (ქედის დადაბლებული ბოლო, — ლ.მ.), ღრუ, ღრენი (დახრამული ადგილი, — ლ.მ.), ნავარნა (ნაპრაღი,

² ვ. ნოზაძე, 1951. „ვეფხისტყაოსნის“ ვარსკვლავთმეტყველება, სანტიაგო დე ჩილე.

³ ვ. ზუხბაია, 1999. ბუნება „ვეფხისტყაოსანში“, თბ.

⁴ ლ. მარუაშვილი, 2002. დედამიწა და კაცობრიობა „ვეფხისტყაოსანში“, თბ.

მღვიმე, ქვაბი, — ლ.მ.), ხერელი, ქვა, კლდე, კლდენი, ხევი, კლდის ნაპრალი, ზღვის პირი, წვერი მთის (მწვერვალი, მთის თხემი, — ლ.მ.). ლ. მარუაშვილის მიხედვით, რუსთაველი არსად ხმარობს „ვაკეს“, რომელიც ქართულში აღინიშნება გაცილებით ადრე — „წინასწარ-მეტყველება ესაიასი“-ს თარგმანებში. ამ სიტყვის ნაცვლად პოემაში ყველგან „მინდორი“ ან „ველი“ აქვს.

კლიმატოლოგიურ-მეტეოროლოგიური ცნებები⁵

არავი (სამხრეთის ქარი, — ლ.მ.), აერი (პერი), ბორიო (ჩრდილოეთის ქარი, — ლ.მ.), ბუქი (თოვლ-ქარი), გრგვინვა (ქუხილი), გრიგალი, გუალვა, დაზრობა, დარი, ელვა, ვარდი-ეფობის თვე (ვარდობისთვე, — ლ.მ.), ზამთარი, ზაფხული, თოვა, თოვლი, თრთილი, მოქუხება, ნიავე, ნამი, სეტყვა, სიტყე, ტაროსი (ამინდი, — ლ.მ.), უკუნი, ფიფქი, ქარი, ქუხილი, ღრუბელი, ყინვა, ცვარი, წვიმა.

ყველა ჩამოთვლილი სიტყვა, მცირედი გამოწკლისით (ტაროსი) [1060], ღრუბელნი და ცვარი [1329], შედის მეტეოლოგიურებში (ლ.მ.).

ჩამოთვლილი ტერმინებიდან საინტერესოა რუსთაველის მიერ პოემაში სიტყვა „ბორიოს“ გამოყენება:

„ნარგისათ იბრძვის ბორიო, ვარდსა ზრავს, იანვარია“ [1457].

ლათინური Borealis — „ჩრდილოეთისას“, კიდევ უფრო კონკრეტულად „ჩრდილოეთის ქარს“ ნიშნავს და ცივ კლიმატთან, ცივი კლიმატის ქვეყნებში არსებულ ორგანიზმებთან ასოცირდება. ამჟამად სამეცნიერო ლიტერატურაში („ბიოგეოგრაფია“, „მსოფლიო ოკეანის ზოოგეოგრაფიული დარაიონება“) ტერმინი „ბორეალური“ ფართოდ არის გამოყენებული, როგორც ჩრდილოეთ ნახევარსფეროს ორგანიზმთა გავრცელების (არეალის) ერთ-ერთი ტიპი (ხმელეთის ორგანიზმებისათვის ასეთი არეალი ახასიათებს ევრაზიისა და ჩრდილოეთ ამერიკის ჩრდილოეთ რაიონებში მცხოვრებ ორგანიზმებს)^{6,7,8}.

ბიოგეოგრაფიულ ცნებათა აღმნიშვნელი სიტყვები: ზღვა, ზღვა დიდი (ოკეანე, — ლ.მ.), ზღვანი (ოკეანე, — ლ.მ.), ზღვათა შესამატი, ზღვათა ღელვა, ზღვის შტო, ზღვის ჭიბი (ზღვის ან ოკეანის შუაგული ან მასში მდებარე კუნძული, — ლ.მ.), ლიბი (კლდიდან გამომავალი წყალი, — ლ.მ.), მილი (ღვარი, ნაკადული, — ლ.მ.), მყინვარი (ყინულიდან, თოვლიდან გამომავალი წყალი, — ლ.მ.), ნაკადული, რუ, ტბა, ფონი, ღელვა, ჩხაპუნება (წყლის შხაპუნი, — ლ.მ.), წყალი (მდინარე, — ლ.მ.), წყარო, ჭა, ჭაღლი.

გოტანიკური ცნებების გამომხატველი სიტყვები⁹

აბედი (ხის სოკოს სახეობა), ალვა (ნახსენებია ცხრაჯერ), ბამბა, ეკალი, ვარდი (ნახსენებია ათჯერ), ვერხვი, ზაფრანა (ნახსენებია ოთხჯერ), ია (ნახსენებია ექვსჯერ), კიტრი, ღელი (ვგრილი ღერნამი, — ლ.მ.), ღერნამი, მორჩი (ახალამოსული ჭლორტი, — ლ.მ.), მწვანელი, ნა (ღერნამი, — ლ.მ.), ნარგისი (ნახსენებია ოთხჯერ), ნარი, ნარინჯი, ნუში, სარო (კეიპაროზი, — ლ.მ.), სპეტი (ყვავილის სახეობა, — ლ.მ.), სოსანი, ტევრი, ტყე, ტრამა (მცენარეულ საფარს მოკლებული ადგილი, — ლ.მ.), ფურცელი (ფოთოლი, — ლ.მ.), ქაცვი, ყვავილი, შტო, შამბი (მაღალი ბალახი; მოხსენიებულია ხუთჯერ), შამბნარი (სამჯერ), ძე-წნა, ჩალა, ხავსი, ხე.

⁵ ლ. მარუაშვილი, 2001. დასახ. ნაშრ.

⁶ არნ. გეგეჭკორი, 2008. „ბიოგეოგრაფია, დედამიწის ბიომები“, თსუ.

⁷ Воронов А. Г., 1987. «Биогеография с основами экологии», М.

⁸ P.L. Sclater, 1858. On the general geographical distribution of the members of the class Aves. J. of the Linnean Society Zoology, 2, 130-145 pp.

⁹ ლ. მარუაშვილი. 2002. დასახ. ნაშრ.

ვარდი და პეპელა ადმირალი
(Vanessa atalanta)

„ტყე“, „ხეები“, „შამში“, „ველი“ მოყვანილია პომის შინაარსთან კავშირში, მაგრამ ბოტანიკურ ცნებათა უმრავლესობა გამოყენებულია პოეტური შედარებისათვის (ლ. მ).

„ვეფხისტყაოსნის“ ზოოლოგიური ცნებების გამომხატველი სიტყვები და მათი ვრცელი განმარტებები მოყვანილია ნაშრომის მეორე ნაწილში.

თავი I

„ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული გარემო („არაბეთ-ინდოეთი“ — რაალოზა თუ შუა საუკუნეების საქართველოს „ნილაგი“)

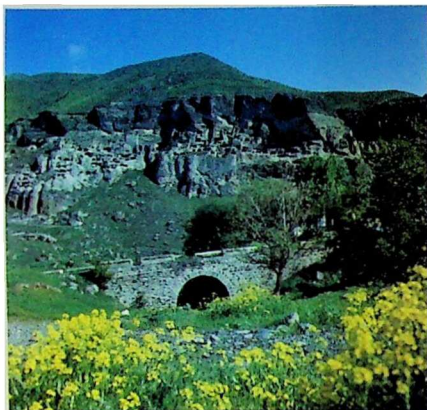
თამარ მეფე, გიორგი III
(ვარძიის ფრესკა, XII ს.)

დღემდე შოთა რუსთაველის უკვდავი თხზულების ერთ-ერთ ყველაზე სადავო საკითხს პომის მოქმედების განვითარების გეოგრაფიული გარემო (სივრცე, ფონი) წარმოადგენს. როგორც ცნობილია, მსგავსი გარემოს მკვლევრების ორი ბანაკია: მკვლევართა ერთი ჯგუფი მხარს უჭერს აზრს, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ გმირთა მოქმედების არეალი მხოლოდ თამარ მეფის დროინდელი საქართველო და მახლობელი ტერიტორიაა. ამ შეხედულების დამცველები უმრავლესობაში არიან, მათ შორის საჭიროა მოვიხსენიოთ: დ. ჩუბინაშვილი, მ. გოგიბერიძე, გ. იოსელიანი, გ. ნადირაძე, ნ. ნათენაძე, ნ. გულაკი, ს. ცაიშვილი, ნ. ნათაძე, ა. ნერეთელი და სხვ.; ლიდერად ცნობილია მ. ჯანაშვილი.

მკვლევართა მეორე ჯგუფი რუსთაველის მიერ პომამა დასახელებულ უცხო ქვეყნებს რეალურად მიიჩნევს, უფრო მეტიც, ზოგიერთი მათგანი ცდილობს დაადგინოს ნაწარმოების გმირთა მოგზაურობის მარშრუტები, ამ მარშრუტთა განხორციელების გზები. ამ შეხედულებას მკვლევართა მეორე ჯგუფი რუსთაველის მიერ პომამა დასახელებულ უცხო ქვეყნებს რეალურად მიიჩნევს, უფრო მეტიც, ზოგიერთი მათგანი ცდილობს დაადგინოს ნაწარმოების გმირთა მოგზაურობის მარშრუტები, ამ მარშრუტთა განხორციელების გზები. ამ შეხედულებას

იზიარებენ: პ. მირიანაშვილი, ი. ჭავჭავაძე, ი. ჭყონია, ზ. ავალიშვილი, ა. სვანიძე, კ. ჭიჭინაძე, დ. ქუმისიშვილი, ლ. მარუაშვილი, განსაკუთრებით უკანასკნელი სამი ავტორი.

თავიანთ შეხედულებაში პომის ვრცელი გეოგრაფიული არეალის მხარდამჭერნი ერთმანეთისადმი სოლიდარულნი არიან „ვეფხისტყაოსანში“ მოცემული ცნობილი (რეალური) ქვეყნების მიმართ. ამ უკანასკნელთა ტოპონიმებმა ჩვენამდე ან უცვლელად მოაღწიეს (არაბეთი, ინდოეთი), ანდა ქვეყანათმცოდნეობის, ისტორიულ-გეოგრაფიული წყაროების მიხედვით დადგენილია მათი რაობა (ხვარაზმი — მდ. ამუდარიის ქვედანელი, თანამედროვე უზბეკეთის დასავლეთი ნაწილი; ხატაეთი — დღევანდელი ჩრდილოეთი ჩინეთი; მისრი — ეგვიპტე და ა.შ.).

ვარძია, კლდეში ნაკვეთი სამონასტრო
ანსამბლი, XII-XIII სს.

ამავე ავტორთა კვლევა-ძიებაში, შეხედულებებში, სერიოზულ წინააღმდეგობებსაც ვხვდებით. ეს ეხება პოემაში მოხსენიებულ უცნობ სახელმწიფოებსა და გეოგრაფიულ პუნქტებს. როგორც ჩანს, პოეტის მიერ ყველა მათგანი შეთხზულია, ასეთებს ვერც ერთ გეოგრაფიულ რუკაზე ვერ შევხვდებით და მათ შესახებ არც რაიმე ისტორიული ცნობა არ არსებობს. ასეთებია: ზღვათა სამეფო, სატახტო ქალაქი გულანშარო, ფრიდონის სამეფო, მულაზანზარი, ქაჯთა სამეფო და ქაჯეთის ციხის ადგილსამყოფელი, დევთა გამოქვაბული; უცნობია რა იგულისხმება „ზღვის ჭიპის“ ცნების ქვეშ, არსებობდა კი ოდესმე რეალურად მსგავსი ტოპონიმები შესატყვისი ეთნონიმებით? იქნებ სათანადო ისტორიულმა ცნობებმა ვერ მოაღწია ჩვენამდე? ასეთი კითხვები უჩნდებათ მხოლოდ პოემის რაინდთა მოქმედების გლობალური არეალის მომხრეთ.

გეოგრაფიული გარემოს მკვლევრები ერთმანეთს აკრიტიკებენ მათ მიერ შედგენილ ან შემოთავაზებულ პოემის გმირთა გადაადგილების მარშრუტებთან დაკავშირებით, ასევე ამ მარშრუტთა მიმართულებების, მათი სიშორის (მანძილის) და „ვეფხისტყაოსნის“ მოქმედ პირთა გადაადგილების სიჩქარესთან კავშირში მყოფ ტრანსპორტის სახეობათა საკითხებშიაც.

პოემის გეოგრაფიულ გარემოს მხოლოდ ზოგად შტრიხებში განიხილავენ ზ. ავალიშვილი და კ. ჭიჭინაძე, საკმაოდ საფუძვლიანი კვლევა აქვს ჩატარებული ა. სვანიძეს, ხოლო სიღრმისეული კვლევა-ძიება — დ. ქუმსიშვილსა და ლ. მარუაშვილს (1938, 1966-1969). განსაკუთრებით ეს ითქმის პროფესორ ლევან მარუაშვილის კაპიტალურ მონოგრაფიაზე¹⁰.

ავტორთა ამ ჯგუფის აზრით, შოთა რუსთაველის გლობალური გეოგრაფიული ცოდნა, ქვეყანათმცოდნეობითი ტრადიცია დაფუძნებულია მაჰმადიანური ქვეყნების (არაბების, სპარსელების) გეოგრაფიისა და კარტოგრაფთა სათანადო წყაროებზე, ამ ეროვნების ეაჭართა და სწავლულთა სამხრეთ აზიის მუსონების დიდი გზის ცოდნაზე; გარდა ამისა, ლ. მარუაშვილი შიპოთეზის სახით უშვებს რუსთაველის პირად მოგზაურობას ინდოეთის ოკეანის დასავლეთ ნაწილში, თვით ტროპიკული აღმოსავლეთ აფრიკისა და მადაგასკარის ჩათვლით, ანდა, როგორც მინიმუმი, პოეტს უნდა სცოდნოდა ბალდადის ხალიფატი და სირია-ეგვიპტის სულთანატის აზიური ნაწილი (გვ. 227-228).

თუ რამდენად წინააღმდეგობრივია ა. სვანიძის, დ. ქუმსიშვილის, ლ. მარუაშვილისა და სხვათა მიერ შედგენილი რუსთაველის უცნობი ქვეყნების მარშრუტები, ჩანს შემდეგი მასალიდან — გულანშარო ა. სვანიძის¹¹ მიხედვით ვენეციაშია, დ. ქუმსიშვილის¹² თანახმად — კუნძულ სუმატრაზე, ლ. მარუაშვილის თანახმად — კუნძულ მადაგასკარის ჩრდილოეთით, ზ. ავალიშვილისა¹³ და კ. ჭიჭინაძის¹⁴ თანახმად — ინდოეთში; მულაზანზარი: ა. სვანიძის კვლევით მდებარეობს დღევანდელ ტრაპიზონთან, დ. ქუმსიშვილის გამოთვლით — ირანის პროვინცია ქერმანში, ლ. მარუაშვილის დასკვნით — ტროპიკულ აღმოსავლეთ აფრიკაში — ეკვატორის სამხრეთით (კენია-ტანზანიის ოკეანისპირა რაიონი), ზ. ავალიშვილის თანახმად — ინდოეთში, კ. ჭიჭინაძის მიხედვით — ინდოეთსა და არაბეთს შორის.

¹⁰ ლ. მარუაშვილი, 2002. დასახ. ნაშრ.

¹¹ სვანიძე ა., 1919. „ვეფხისტყაოსნის“ ისტორიული მხარე. ჟურნ. „შვიდი მნათობი“, ტფილისი, X, 2.

¹² დ. ქუმსიშვილი, 1964. „ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული გარემო, „მნათობი“, 12.

¹³ ზ. ავალიშვილი, 1931. „ვეფხისტყაოსნი“-ს საკითხები, პარიზი.

¹⁴ კ. ჭიჭინაძე, 1945. „ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიისათვის, „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 11.

ტარიელის ქვაბი (გამოქვაბულები): ა. სვანიძეს ბელუჯისტანში წარმოუდგენია, დ. ქუშიშვილს — თურქმენეთში (დედ-ქალას ციკლოპური ნაქალაქები), ლ. მარუაშვილს — ეთიოპიაში (სომალის ნახევარკუნძული), ზ. ავალიშვილს — არაბეთში, ე. ჭიჭინაძეს — სპარსეთის ყურის რაიონში და ა.შ.

არ არის გასაკვირი, რომ მსგავსი წინააღმდეგობრივი შეხედულებები ავტორებს ერთ-მანეთის დაპირისპირების საბაბს აძლევს. სახელდობრ, პოემის გმირთა მარშრუტების დადგენის საკუთარი არგუმენტების მოყვანის შემდეგ, დ. ქუშიშვილი უარყოფს როგორც ა. სვანიძის „დასავლეთის ვარიანტს“ (ინდონეზია, კუნძული სუმატრა), ისე ლ. მარუაშვილის „სამხრეთის ვარიანტს“ (მოგვიანებით, უფრო დაზუსტებული შეხედულებით „აფრიკა-მადაგასკარის“ ვარიანტი). „ისინი ვერ ასახავენ სწორად შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიულ სარჩულს“, — ასკენის ავტორი (გვ. 145).

თვითონ დ. ქუშიშვილი კატეგორიულია ინდოეთის ოკეანის მასშტაბით პოემის პერსონაჟთა გადაადგილების თავის პანტროპიკულ შეხედულებაში: „იმის შემდეგ, რაც გადადგინეთ ვეფხისტყაოსნის გმირების მარშრუტები, შესაძლებელი ხდება ზოგიერთი ზოგადი დასკვნის გაკეთება უკუდავი შოთას ნაწარმოების გეოგრაფიული სარჩულის რაობის შესახებ“ (დასკვნები 9 პუნქტად, გვ. 166-168).

კიდევ უფრო კატეგორიულია ნ. მარუაშვილი დ. ქუშიშვილის კრიტიკისას: „ავტორის გეოგრაფიული გარემო „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტიდან კი არ გამომდინარეობს, არამედ წინასწარ არის შემუშავებული, მას ამოძრავებს საკუთარი კონცეფციის შექმნის სურვილი, ამისათვის, ტექსტში საპირისპირო შინაარსის შემცველი სიუჟეტების შემთხვევაში, სათანადო სტროფებს უგულვებელყოფს...“ (გვ. 28).

ამ ავტორის მიმართ იგივე პათოსია გამოხატული ს. ცაიშვილისა და ნ. ნათაძის კრიტიკაში¹⁵: „ვეფხისტყაოსანი“ პოეტური ქმნილებაა, და ის, რაც აქ გადატანით, განზოგადებით, მხატვრულად არის წარმოდგენილი, ავტორებს სიტყვასიტყვით, პირდაპირი მნიშვნელობით ესმოდათ. შედეგად კანონზომიერი იყო: ყველა ეს ავტორი იძულებული ხდებოდა ტექსტზე ძალდატანება მოეხდინა. ამკარად უხეშდებოდა ის პოეტური აზრი, რაც „ვეფხისტყაოსნის“ სულსა და გულს შეადგენს.

ერთ-ერთი ასეთი ცდაა დ. ქუშიშვილის მოსაზრება „ვეფხისტყაოსნის“ გმირთა ეთნიკური წინაობისა და მათი მარშრუტების შესახებ“, — ნერენ ავტორები.

ახლო წარსულში გამოცემული პროფესორ ლ. მარუაშვილის მონოგრაფია — „დედამიწა და კაცობრიობა „ვეფხისტყაოსანში“ — მსგავსი ანალიზის თვალსაზრისით არ ნაკითხულა. ეს წიგნი ავტორის 50 წლის კვლევის შედეგია. ბატონი ლევანი საზოგადოებისათვის კარგად ცნობილი, ფართო მასშტაბისა და სიღრმისეული გეოგრაფოსია. იგი გამორჩეულია დიდი ერუდიციითა და ინტელექტით, მაგრამ მეცნიერების ისტორიიდან ასევე არაერთი შემთხვევაა ცნობილი, როდესაც თვით მსგავსი ტიპის სწავლული საკვლევად ირჩევს ზოგ შემთხვევაში ფრიად სარისკო ჰიპოთეზას, ქმნის მისგან თეორიას, რასაც უამრავ შრომას, დროსა და ენერგიას ახმარს. ლ. მარუაშვილის მონოგრაფიაში მრავალი პროფილის სპეციალისტისთვის ბევრი სასარგებლო ფაქტია მოყვანილი, მაგრამ დისასხარა მიზნად დასახებულიებინა „პოემის გმირთა მოქმედების ვრცელი გეოგრაფიული გარემოს“ კონცეფცია, ავტორი, სამუშაოდ, პოემის ტექსტის კვლევის იმავე გზას დაადგა, რაზედაც თვითონ საყვედურობს დ. ქუშიშვილს (ამ უკანასკნელს კი უნდობლობას უცხადებენ ს. ცაიშვილი და ნ. ნათაძე). ლ. მარუაშვილისეული კრიტიკის ყველა წინადადება უცვლელად შეიძლება მიუღისადავოთ მისსავე „აფრიკულ-მადაგასკარულ ვარიანტს“, უფრო მეტიც, ლ. მარუაშვილის ნაშრომი გაცილებით „გაარაბებულ-განიდოვლებულია“, ვიდრე დ. ქუშიშვილის ან „ვეფხისტყაოსნის“ შემსწავლელი, ზემოთ დასახელებული სხვა მკვლევრების გამოკვლევები. ლ. მარუაშვილიც სრულიად დარწმუნებულია, რომ — „აფრიკა-მადაგასკარული ვარიანტი“ ერთადერთი ისეთი ახსნაა „ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული ფონისა, რომელიც ეთანხმება პოემის ტექსტის მითითებებს (სტილი დაცულია, — ა.გ.), გეოგრაფიული ცოდ-

¹⁵ ს. ცაიშვილი, ნ. ნათაძე, 1965. „ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული გარემოს შესახებ, „მნათობი“, 4.

ნის ისტორიასა და ზოგად ისტორიას" (გვ. 220).

მსგავსი განცხადების შემდეგ, ვფიქრობ, ავტორს აღარ უნდა დასჭირებოდა პოემის ავტორის — რუსთაველის — სწორედ ქვეყანათმცოდნეობის თვალსაზრისით არაერთგზის „გამართლება“. მოვიყვანოთ რამდენიმე მათგანი:

„ეს ვადა (რუსთაველის მიერ გამოთვლილი, — ა. გ.) საკმარისი არ იქნებოდა ხატებითი მისვლა-დაბრუნებისა და ხატათის „მოვლა-მოთვალვისათვის“ [459]. რა თქმა უნდა, XII საუკუნის გეოგრაფიული ცოდნის პირობებში ამგვარი უზუსტობა საესეებით კანონზომიერი იქნებოდა“ (გვ. 120).

სხვაგან: „ან პოეტს არ გააჩნია ზუსტი წარმოდგენა ინდოეთ-ხატათის შემაერთებელ უმოკლეს გზაზე (ეს საესეებით გასაგები და ბუნებრივია, თუ გავითვალისწინებთ ცოდნის იმდროინდელ დონეს), ან კიდევ მან განზრახ შეამცირა ლაშქრობის ვადა, რათა ხაზი გაესვა ტარიელის მხედართმთავრული ნიჭისთვის“ (გვ. 126).

ლ. მარუაშვილის მიხედვით, პოემაში დაშვებულია „ერთგვარი ხარვეზი“, „სიუხეშე-უზუსტობა“ (გვ. 151), „მხარეების გეოგრაფიული მდებარეობის გაუზარებლობა“ (გვ. 109), „პოემის ტექსტის გადამწერთა თვითნებობა-უყურადღებობა“ (გვ. 147). მსგავსი მოსაზრებები მონოგრაფიაში არაერთია. რა აძლევს მონოგრაფიის ავტორს საფუძველს ესოდენ თვითდაჯერებულობით ამტკიცოს „ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული ფონის საკუთარი ხედვა? თავს მოახვიოს მკითხველს საკუთარი შეხედულება? რა არის ეს, თუ არა „ძალდატანება“ პოემის ტექსტზე.

საკუთარი შეხედულების — პოემის გინდა თუ არა გლობალური სივრცის რეალიზაციისათვის „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის ნებისმიერი იმპროვიზაცია, როგორც ჩანს, საერთო დამახასიათებელი ნიშან-თვისებაა ზემოთ აღნიშნული, ერთი ჯგუფის მკვლევრებისათვის, რომლებიც ყველანაირად ცდილობენ, აქციონ შეუძლებელი შესაძლოდ, მითი — რეალობად. მაგალითად, თუ ნაწარმოების მიხედვით, პოემის გმირებისთვის ერთი გეოგრაფიული პუნქტიდან მეორის დასალაშქრავად საკმარისი არ იქნებოდა 90 დღე (მკვლევარს გამოანგარიშებული აქვს ორ პუნქტს შორის როგორც კილომეტრაჟი, ისე გათვალისწინებული აქვს სხვადასხვა სატრანსპორტო საშუალება), ასეთ შემთხვევაში ავტორი წერს: „მსგავსი შეუსაბამობა“ ადვილად ქარწყლდება, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ ფაქტს, რომ ტარიელის ცხენისათვის არ არსებობდა მანძილის ჩვეულებრივი საზომები, ფრიდონისეული მითიური ცხენი კი ქარის სისწრაფით დაქროდა და თვალის დახამხამებაში შეეძლო უზარმაზარი სივრცის გადალახვა“ (დ. ქუმისიშვილი, გვ. 163).

თუ პოემის — მხატვრული ნაწარმოების ნებისმიერ მეტაფორასა და ჰიპერბოლას ისევე მივიუდგებით, როგორც იგივე ავტორები ამას არაბეთის ნახევარკუნძულიდან, კუნძულ სოკოტრამდე, კონტინენტური აფრიკის ეკვატორის ხაზიდან კუნძულ ზანზიბარამდე ან მადაგასკარამდე მანძილის გაზომვისას აკეთებენ (და ხშირად ამ თვალსაზრისით პოემაში ხარვეზებს პოულობენ!), ტარიელის მიერ ლომ-ვეფხთა კატის კნუტებითი ხოცვასაც რეალურ ცხოვრებაში ანალოგებს უძებნიან (!), შეიძლება კი ამ ნაშრომების დასკვნებში მოცემულ პოსტულატებს დამაჯერებლობის პრეტენზია ჰქონდეთ?

„ვრცელი გეოგრაფიული ფონის“ მტკიცებისას დ. ქუმისიშვილისა და ლ. მარუაშვილის კვლევებს შორის ერთი არსებითი განსხვავებაა. პირველი ავტორის თვალთახედვით, „ვეფხისტყაოსნის“ მოქმედება, მართალია, გლობალურ სივრცეშია გაშლილი, მაგრამ, ქუმისიშვილის მიხედვით, რუსთაველს პოემის სიუჟეტის განვითარებისათვის უცხო ქვეყნების მხოლოდ გეოგრაფიული სივრცე („სარჩული“) აქვს გამოყენებული, რაც შეეხება ამ ხალხების ადამ-ნესების, რელი-

გაზაფხულით გამოწვეული წეროების
სასიყვარულო ცეკვა

გიას, რასობრივსა და ენობრივ სხვაობას, ყველაფერი ეს უყურადღებოდაა დატოვებული, მათ არაფერი აქვთ საერთო დასახელებული, კონკრეტული ქვეყნების ხალხთა ცხოვრებასთან, ისტორიასთან.

ამ თვალსაზრისით სულ სხვა პოზიციაზე დგას ლ. მარუაშვილი. ნაშრომის თავში „პოემის გეოგრაფიული ფონის რეალურობის საბუთები“ ავტორი პოემაში მოცემულ ცნობილ ქვეყნებზე წერს: „გეოგრაფიულ შეუსაბამებებს არ ვხვდებით ამ ქვეყნების არც ბუნებრივი და არც ეთნოგრაფიული დახასიათებების დეტალებში. ქვემოთ ჩვენ ვნახავთ, რომ რუსთაველისეული არაბეთის მცენარეულობა და ფაუნა ნამდვილი არაბეთისაა, ინდოეთის ფაუნა, პოლიტიკური სტრუქტურა, რელიგია და სხვა — ნამდვილი ინდოეთისა და ა.შ.“ (გვ. 96). „... რაც შეეხება უცნობ ქალაქებსა და ხალხებს, ყველა ეს უცნობი ადგილები მათი მოსახლეობითურ და მათგანებლად თავსდება ინდოეთის ოკეანის აუზის დასავლეთ ნაწილში, თუ არ ჩავთვლით ხატაელების გამოჩენას ტარიელის ქვაბოვნის რეგიონში, რაც ამჟამად პოემის გადამწერის თვითნებობის შედეგია“ (გვ. 98).

პოემის „ნაცნობ-უცნობი“ ქვეყნების ხალხთა რელიგიის, ეთნოგრაფიის, პოლიტიკური სტრუქტურის შეფასება ჩვენს კომპეტენციას სცილდება. რაც შეეხება ბუნებას, ვეცდებით გავარკვიოთ, თუ რამდენად არის „არაბეთის მცენარეულობა და ფაუნა ნამდვილად არაბეთის, ინდოეთის ფაუნა კი — ინდოეთის“. აქ გასათვალისწინებელია აგრეთვე ლ. მარუაშვილის შემდეგი რეპლიკა: „რუსთაველის ნაწარმოებში დასახელებული ცხოველთა სახეობების შესწავლა დამთავრებულად ვერ ჩაითვლება და ეს ნაწარმოებს ზოგიერთი მათგანის განმარტებაზე დეტალურად შეჩერების საჭიროებას“ (გვ. 52). ამავე საკითხს, სხვა კონტექსტში, სვამს გეოლოგი ვ. ზუხბაია: „ვეფხისტყაოსანში“ მოყვანილი ფრინველებიდან ყველა ცნობილია საქართველოში, შესწავლილია თუ არა ეს ფრინველები არაბეთში?“ (გვ. 30).

იმისათვის, რომ ნათელი გახდეს პროფ. ლ. მარუაშვილის ნამოჭრილი პრობლემის ხელოვნურობა, საჭიროა „ვეფხისტყაოსანში“ ნახსენებ ქვეყნებში, რეგიონებში კარგად გარკვევა (მათი ლანდშაფტების, კლიმატის, ფლორა-ფაუნის დახასიათება), ამ გეოგრაფიული ერთეულების შედარებითი ანალიზი კავკასიის დღევანდელ ბუნებასთან, შესაძლებლობის მიხედვით ამავე რეგიონის ახლო ისტორიულ ბუნებრივ პირობებთან, მაგრამ მსგავსი შედარებით-ისტორიული ანალიზი ფრიად გაზრდიდა ნაშრომის მოცულობას (ამ თვალსაზრისით, დანტერესებულ პირებს შეუძლიათ გაეცნონ ზემოთ ხსენებულ არნ. გეგეჭკორის მონოგრაფიას „ბიოგეოგრაფია, დედამიწის ხმელეთის ბიომები“ (თსუ, 2008). აქ დეტალურად არის გაანალიზებული პლანეტის ყველა ბუნებრივი ზონის, რეგიონის არაერთგვაროვანი (კლიმატი, ნიადაგი) და ცოცხალი (ფლორა, ფაუნა) ბუნება, ცალკეული ზონისა (ბიომის) და მათი ორგანული სამყაროს ნაწარმოების დროით და გზებით გეოლოგიურ წარსულში; იგივე ითქმის კავკასიაზე. ეს მონოგრაფია, ერთგვარად, პასუხს სცემს ვ. ზუხბაიას რეპლიკასაც.

რაც შეეხება პოემის ცხოველთა სახეობების კვლევას, მასზე პასუხს იძლევა პროფ. არჩილ ჯანაშვილის შრომა¹⁶ და, ვფიქრობთ, წინამდებარე ნაშრომის მეორე ნაწილი.

ლ. მარუაშვილის თანახმად, პოემაში აღწერილი სიუჟეტები, მოქმედებანი „თითქმის მთლიანად ტროპიკულ ქვეყნებში მიმდინარეობს“ (გვ. 236). განვიხილოთ, თუ რას ემყარება მკვლევრის ეს დასკვნები ბუნებასთან კავშირში.

¹⁶ არჩ. ჯანაშვილი, 1966. „ვეფხისტყაოსნის ცხოველები“. შოთა რუსთაველი, საიუბილეო კრებული. თბ.

ცხოველთა სამყარო „ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული გარემოს კონტექსტში

ლ. მარუაშვილის მიხედვით, რუსთაველის მიერ „ავაზის“ (გეპარდი, — ა.გ.), ლომისა და დურაჯის მოხსენიება ინდოეთისათვის შემთხვევითი არ არის, ეს ცხოველები მართლაც ბინადრობენ ინდოეთის ტერიტორიაზე (ბობრინსკი, 1951 და სხვ.) და ზედმეტ საბუთს იძლევა იმის დასამტკიცებლად, რომ პოემას საფუძვლად უდევს მიდრეკილება რეალური გეოგრაფიული ფონის ასახვისადმი“ (გვ. 115).

რუსთაველის ეპოქაში, ან რამდენადმე ადრე, ნადირ-ფრინველთა ეს სამეული ბინადრობდა (დურაჯი კი დღემდე შემორჩა) კავკასიაში, ანდა, მის მოსაზღვრე (ირანი, თურქეთი) ქვეყნებში. ლიტერატურული წყაროებით, არქეოლოგიური მონაცემებითა და განამარხებული მასალებით ლომი არსებობდა ხმელთაშუა ზღვის აუზის არა მხოლოდ აფრიკულ, არამედ აზიურ და ევროპულ ნაწილებშიც (გავრცელებული იყო ლომის ადგილობრივი ქვესახეობა)¹⁷. ეს მტაცებელი ადამიანმა გაანადგურა ისტორიულ დროში. მითები საბერძნეთის კუნძულებზე ამ მტაცებლის არსებობის თაობაზე, სინამდვილე უნდა ყოფილიყო (იხ. თავი II).

„ქართლის ცხოვრებაში“ ლომის შესახებ ჯუშაშვირი წერს: „ხოლო ვახტანგ მეფესა (ვახტანგ გორგასალი, — ა.გ.) შეექმნა ჩაბალახი ოქროსი და გამოეხუა წინათ მგელი და უკანათ ლომი; და რომელსა კერძა იძლეოდიან ქართველნი, მუნიტცა მიმართის და მოსრის სპისა მისგან სპარსთასა, ვითარცა ლომმან კანჯარნი“¹⁸.

სათანადო წყაროებით, ჯერ კიდევ VIII-X საუკუნეებში, ლომები ბინადრობდნენ ევროპის სამხრეთში, სახელდობრ, კავკასიაში¹⁹. პოლოცენში (უკანასკნელი 10000 წელი) იგი დასავლეთით თითქმის თბილისამდე ვრცელდებოდა²⁰ (სრული ბიბლიოგრაფიული მონაცემები იხ. სათანადო, II თავში).

ნათქვამიდან გამომდინარე, რუსთაველის ეპოქაში, გეოგრაფიულად, „ნადირთა მეფე“ ან კავკასიაში, ანდა მეზობელ ახლო ქვეყნებში ბინადრობდა. რომის იმპერიის სანახაობით არენებზე ესოდენ პოპულარული მტაცებელი, ალბათ, ბიზანტიაშიც „გამინაურებული“ იყო. ამგვარად, უეჭველია, პოეტი კარგად იცნობდა ლომს, მის ძალასა და ქცევებს.

ავაზა (გეპარდი) ირანში, ავღანეთში, შუა აზიაში ადგილობრივი არისტოკრატების მიერ ისევე გამოიყენებოდა ამა თუ იმ ნადირზე სანადიროდ, როგორც დღეს მწევარი ძაღლი. შუა საუკუნეებში გავრცელებული იყო სამხრეთ კავკასიაში, კერძოდ, საქართველოში (იხ. თავი II).

ამ მოსაზრების დასტურია „ქართლის ცხოვრება“ (ტ. I): „... და ჰყვა ექუსი არწივი, დამართული სხუათა თანა მფრინველთა და ავაზათა“ (იხ. რ. ავალიანის კომენტარით²¹). უფრო გვიანდელ (XV-XVII სს.) წერილობით წყაროებში ავაზები უკვე აღარ მოიხსენიება.

ამგვარად, ცხოველთა დასახელებული ტრიადა, ძნელად სარწმუნოა, გამოეყენებინა შოთა რუსთაველს „რეალური გეოგრაფიული ფონის ასახვისათვის“ და ამ თვალსაზრისით უარი ეთქვა ერთ კონტექსტში ინდური სპილოს, ფარშავანგის, ვეფხისა (რუსთაველის ენაზე — ჯიქი) და სხვათა მოხსენიებაზე და რატომ?

XIII საუკუნეში ინდოსტანში შეჭრილი მონღოლების წინააღმდეგ ომში ინდოელებს, სხვა საბრძოლო საშუალებებთან ერთად, 2000 საბრძოლო სპილოც გამოუყვანიათ^{22,23}.

დაუჯერებელია, რუსთაველი ინდოეთის გეოგრაფიული ფონის შესაქმნელად იყენ-

¹⁷ M. Masseti, 2000. Wild cats (Mammalia, Carnivora) of Anatolia, Biogeografia, Nuova Serie, vol. XXI, (parte II, 607-618 pp.)

¹⁸ ქართლის ცხოვრება, 1955. (ს. ყაუხჩიშვილის გამომცემლობა), ტ. I, თბ.

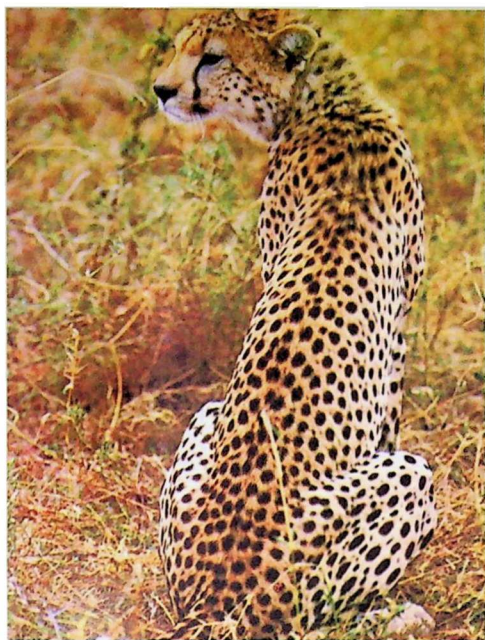
¹⁹ Жизнь животных, 1989. т. 6, М.

²⁰ Н. К. Верещагин. 1959. Млекопитающие Кавказа, М. - А.

²¹ რ. ავალიანი, 1965. საქართველოს ძუძუმწოვართა ფაუნის შესწავლის ისტორიისათვის, საქ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, 39, I.

²² ლ. მარუაშვილი, 2002. დასახ. ნაშრ.

²³ Н.И. Гюлак, 1884. О Барсовой коже Руставели, сб. материалов ... Вып. IV, Тифлис.

აჟაზა (გეპარდი)

ებდეს, ვთქვათ, ღურაჯს და თვალს ხუჭავდეს გარეულ ან მოშინაურებულ სპილოზე. ამ ცხოველის სახელი, ეჭვს არ იწვევს, იცოდნენ აბრეშუმის გზაზე გამავალ თამარის დროინდელ საქართველოში.

განვიხილოთ ავტორის მორიგი მოსაზრება: „კანჯრისა (იგივე კულანი, პრიმიტიული ვირი, უფრო ცხენი) და ქურციკის (ჯეირნის) ხსენება არაბეთის (ერაყის) ტერიტორიისათვის ზოოგეოგრაფიულად გამართლებულია“ (გვ. 109). რამდენად დამაჯერებელია „არაბეთის გეოგრაფიული ფონის“ ასახვისათვის კანჯრისა და ქურციკის გამოყენება?

ქართული წყაროებით²⁴ კანჯარი ბინადრობდა საქართველოში („მიეტყვენეს სპანი ქართველთანი, ვითარცა ლომი ჯოგთა მიმართ კანჯართასა“), მით უმეტეს, ქურციკი (ჯეირანი), რომელიც გასული საუკუნის დასაწყისში ჯერ კიდევ იყო აღმოსავლეთ საქართველოში. ყარაის ტრამალებზე ქურციკის რიცხვმრავლობას ხაზს უსვამს პაპუნა ორბელიანი: „დაიწყო დენა ჯერანმა, რომ რიცხვი არ ეგებოდა, მოკლეს ბატონებმა ჯერზე ჯერანი..., გაიყარა ნადირობა, ...ალერეს

მდიენებმა და მას დღეს მოკლული იყო სამასი“²⁵.

როგორც ეხედავთ, ინდოეთის ფაუნის მსგავსად, ლ. მარუაშვილს არაბეთისთვის არც კანჯარი-ქურციკის წყვილი გამოადგება. კანჯრის არეები, მართალია, აზიის ბევრ უდაბნოში დააბიჯებენ, მაგრამ ამ ჩლიქოსანს წარსულში კავკასიაშიც უცხოვრია. ქურციკი კი დასავლეთ პაკისტანამდე ვრცელდება, მაგრამ არაბეთში მას ცვლიან (ვიკარირებენ) გაზელების (ქურციკების, ანტილოპების ზოგადი სახელოდება) სხვა სახეობები — სომალის, სუდანისა და სხვა ფორმები²⁶ (ქურციკების, ანტილოპების ზოგადი სახელოდება).

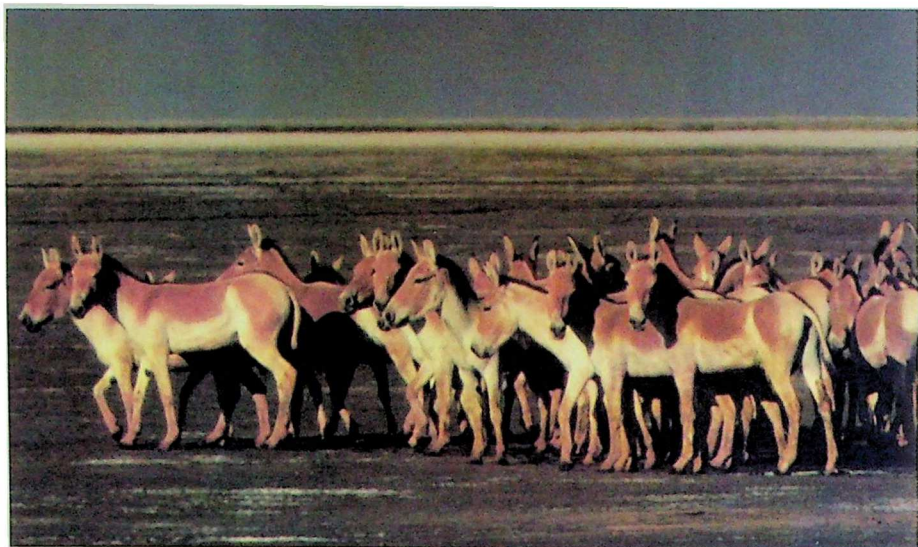
და კიდევ: „რაც შეეხება ირმებსა და თხებს, მათი არსებობა აღნიშნულ ქვეყანაში (არაბეთი, — ა.გ.) გასაგები და დამაჯერებელი გახდება, თუკი პომის ამ მითითების განმარტებას საფუძვლად დაუდებთ არა ცხოველთა სამყაროს სისტემატიკის თანამედროვე მეცნიერულ გაგებას, რაც რუსთაველისათვის, ბუნებრივია, არ იქნებოდა ცნობილი, არამედ ძველად და ნაწილობრივ ამჟამადაც გავრცელებულ ხალხურ ტერმინოლოგიას, რომელშიც ანტილოპები ხშირად ირმებთან და თხებთან არიან გაიგივებული“ (არსებობს კი მსგავსი ხალხური ტერმინოლოგია — ანტილოპა? — ა.გ.)

ირმების დიდ „თხებთან“ — ანტილოპებთან გაიგივება, რუსთაველის პომის მიხედვით, არ შეიძლება თუნდაც იმ მიზეზით, რომ სრულიად ლოგიკურად პოეტს ირემი ხშირად შველთან ერთ კონტექსტში, ე.ი. საქართველოს სინამდვილიდან ჰყავს მოხსენიებული, ირემი და შველი კი ტყის ღვიძლი შვილები არიან. ამდენად, ეკოლოგიურად გაუმართლებელია ირემ-შველის ანტილოპებთან არაბეთის უდაბნოების ტრამალებში გვერდიგვერდ დაყენება. გარდა ამისა, ანტილოპებს დაუტოტავი რქები აქვთ, ირმებს — ქორბუდა, დატოტევი-

²⁴ ქართლის ცხოვრება, 1959. (ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა), ტ. II, თბ.

²⁵ ქართლის ცხოვრება, 1955. დასა. ნაშ.

²⁶ Жизнь животных, 1989. დასა. ნაშ.

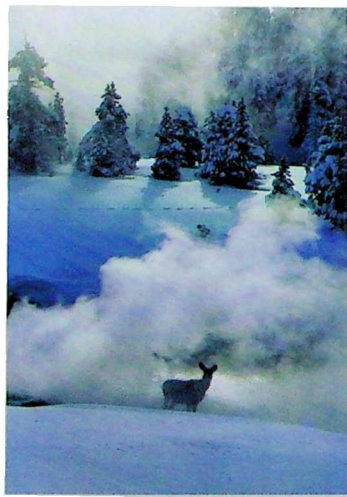
კანჯართა არეე თარის უდაბნოში, ინდოეთ-პაკისტანის საზღვარზე

ლი. ამ ნიშნების გარჩევა ზოოლოგი — სისტემატიკოსის ცოდნას არ მოითხოვს და მსგავსი „სისტემატიკა“, ცხადია, ჩინებულად მოეხსენებოდა შოთა რუსთაველს.

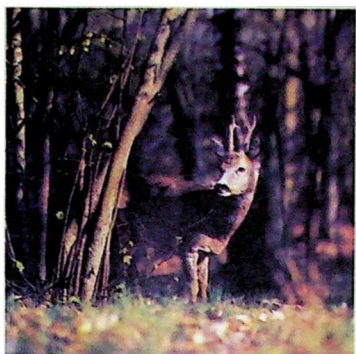
რა შემთხვევაში გახდებოდა პოემაში მოყვანილ ქვეყანათა „რელიეფის ესკიზი“ დამაჯერებელი? შუა საუკუნეებში, ადგილობრივი მოსახლეობით დასახლებული ინდოეთისათვის არსებითად ეს იქნებოდა ლიანებით დახუნძლულ ფიკუსების ჯუნგლებში სხვა ცხოველებთან ერთად მოსიარულე სპილოები, კენია-ტანზანიის სავანებში კი — ლომებთან და

ლეოპარდებთან ერთად აკაციებს თავს ნამომდგარი ღირაფები და სპილოები, არაბეთისათვის — ტანწერწეტა პალმის ოაზისები ანტილოპების სახეობათა მთელი კომპლექსით (მაგრამ არა ირმის ჯოგებით).

რამდენად ადასტურებს პოემაში გამოყენებული მცენარეები ლ. მარუაშვილის „აფრიკულ-მადაგასკარულ ვარიანტს“? როგორც არ უნდა შევეთანხმოთ პოემის გმირთა საზღვაო მოგზაურობანი ინდოეთის ოკეანის მუსონურ რეჟიმს, როგორც არ უნდა ვივარაუდოთ „თვისა ათისა სავლითა“-ში მაინცდამაინც მადაგასკარი, ამ კუნძულის ფლორად კი „გვარად უცხონი ყვავილნი, ფერითა მეტად ბევრითა“, ვფიქრობ, ეს ფაქტები არ იძლევა რაიმე კონკრეტულ საფუძველს შემდეგი დასკვნის გასაკეთებლად: მოყვანილი მაგალითები შესანიშნავად შეესატყვისება მადაგასკარის საქარო მხარეების კულტურულ ფლორას, რომელსაც, შეიძლება ითქვას, ბადალი არ ჰყავს მსოფლიოში“ (გვ. 155). იგივე უნდა აღინიშნოს ამ კუნძულზე ორქიდეების, მათ შორის, „საკვირველი ორქიდეის“ არსებობის თაობაზეც. ცხადია, თუ რაიმე ამოცანას იდეაფიქსად დავისახავთ, მუსონური ქარებით, რუსთავე-

ფურიერში ბორჯომის ნაკრძალში

შველი (ვაკი) ლაგოდეხის
ნაკრძალში

ანტილოპა სპირინგბოი (*Antidorcas mauruspialis*) სამხრეთ აფრიკის ტრამალეში

ლის „დიდ ზღვაში“ „დიდი ნავი“ შეიძლება გავუყენოთ ინდოეთიდან ინდონეზიისკენაც, მადაგასკარისკენაც, აფრიკის ეკვატორული ქვეყნებისკენაც (აქ, ყველგან ყვავიან ორქიდეები), აფრიკის სამხრეთისკენაც (მდინარე ორანჟის ქვედა ნაწილი – კაპის მინა), ეს უკანასკნელი, სამხრეთი აფრიკა, სინამდვილეში, მართლაც ითვლება ტროპიკულ-სუბტროპიკული წარმოშობის დეკორატიულ ყვავილოვან მცენარეთა ეპიცენტრად დედამიწაზე²⁷.

პოემის ტექსტის გაუხეშების მორიგ ნიმუშს წარმოადგენს ავტორის შემდეგი მოსაზრება: „მგოსნის მიერ პოემამში გამოსახული ქვეყნების მცენარეულობის სახეობათა დაუსახელებლობა უნდა აიხსნას იმ გარემოებით, რომ ამ ეგზოტიკური მცენარეების (პალმების, ბაობაბების, ორქიდეებისა და სხვათა) ადგილობრივ სახელებს ქართული შესატყვისები არ მოეპოვებათ, ხოლო უცხოური ტერმინების ხმარება დატვირთავდა „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტს მკითხველთათვის გაუგებარი ცნებებით“ (გვ. 52).

ძნელია წარმოიდგინო, თუ რომელი დიდი პოეტი (თუნდაც გენიოსი!) გადაწყვეტდა შეექმნა მხატვრული ნაწარმოები რეალური ტროპიკული ქვეყნისათვის, განვეითარებინა იქ „ვეფხისტყაოსნისათვის“ დამახასიათებელი ესოდენ დრამატული სიუჟეტები და მკითხველთან მხოლოდ იების, ალვის ხეებისა და ვარდების ერთი ესაუბრა (თუნდაც მეტაფორებით!). და, როდესაც იმავე მონოგრაფიის სხვა გვერდზე გამოთქვამს სრულიად საპირისპირო მოსაზრებას, ნიგნის დედაზრით „ვეფხისტყაოსნის“ ესოდენ ვრცელი გეოგრაფიული ფონის თაობაზე, ცხადია, კარგავს აზრს. აი, ეს გამონათქვამი: „შოთა რუსთაველის მეტაფორებში შესული მცენარეთა და ცხოველთა სახელები, მეტყვითლოდ იმის მოვლენები და სხვ. — ძირითადად,

საქართველოს ბუნების ელემენტებია (ვარდი, ია, ქაცვი, ყვავი, შველი, თრთილი, თოვლი, დაზრობა და ა.შ.), ასევე ქართულია ადამიანის ყოფის ელემენტებიც, ავთანდილის „ტკბილქართული“... (გვ. 236, შეადარე — გვ. 96)!

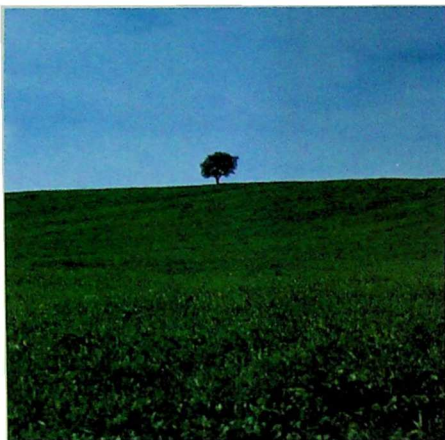
გეობოტანიკური სფერო

ლ. მარუაშვილის შეხედულებით, „არაბეთის მცენარეული საფარის შესახებ მსჯელობა შეიძლება პოემის ცალკეული ადგილის მიხედვით, სადაც ნახსენებია **მინდვრები**, ე.ი. უტყეო ვაკეები, ხოლო ერთგან ტყეც“ [78, 83], (გვ. 108), სხვაგან: „**მინდვრების** არაერთგზის ხსენება არაბეთისათვის რუსთაველის მიერ სავსებით კანონზომიერია, რამდენადაც ერაყის ტერიტორიის უმეტესი ნაწილი ბუნებრივად ნახევარუდაბნოსა და უდაბნოს ფიტოლანდშფტებს, ე.ი. მწირი ბალახეული მცენარეულობით მოსილ სივრცეებს უკავია.“

ჩვენი აზრით, „მინდორი“ არავითარ შემთხვევაში არ შეესატყვისება „მწირი ბალახეულობით მოსილ უდაბნოებს“ შემდეგი მიზეზის გამო:

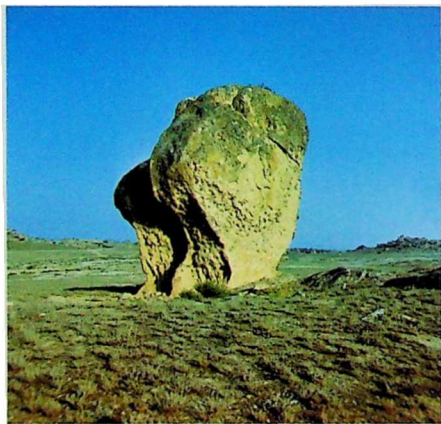
1. არაბეთის ვაკე ადგილებში წარმოდგენილია უდაბნოები და არ ვხვდებით ნახევარუდაბნოებს, პირველისაგან განსხვავებით, ამ უკანასკნელში ნიადაგის უმეტესი ნაწილი

²⁷ არნ. გეგუქორი, 2008. დასახ. ნაშრ.

გადახნულ მინდორზე მოყვანილი
პურის ჯეჯილი კახეთში

მარუაშვილს (გვ. 51). ავტორი, სრულიად სამართლიანად, ამ სიტყვის მნიშვნელობას განმარტავს როგორც „უდაბნოს“, ე.ი. მცენარეული საფარიით ფრიად გაღარიბებულ ადგილს.

ავშნისგან შემდგარი უდაბნოები
საქართველო-აზერბაიჯანის საზღვარზე

ად ტრამა, სრულიად შეესაბამება საქართველოს მიწა-წყალს.

„ასევე მართებულია, — წერს ლ. მარუაშვილი, — ბაღდადის (არაბეთის სატახტოს) მიდამოსათვის ტყის ხსენება, რამდენადაც ევფრატის, ტიგროსისა და შატ-ელ-არაბის გასწვრივ გავრცელებულია (ყოველ შემთხვევაში იყო) წინააზიური ტიპის ტუგაი (უდაბნოს მდინარეთა ჭალის ტყეები, — ა.გ.) და შამშნარები“ (გვ. 109).

მართლაც უკავია ერთნაირი და მრავალნაირი ბალახების არა მეჩხერ (შეუკრავ), არამედ შეკრულ ფიტოცენოზებს; 2. არაბეთის ქვიშიან უდაბნოებში ფრიად მწირია ბალახოვანი მცენარეები, ლანდშაფტურ მცენარეებს აქ ქმნიან დაბალი და შედარებით მაღალი ბუჩქები (ჯუზღლუნი, საქსაული, იალ-ლუნი, ჰამადა), თვით ადგილობრივი ავშანიც ნახევრად ბუჩქებს მიეკუთვნება (სად არის მინდორი?); 3. მინდორი „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ მიხედვით სწორი ბალახიანი ადგილია, ამდენად, იგი მოცემულ ლანდშაფტს უდაბნოს ყვითელ-ქვიშის-ფერისაგან განსხვავებით, მწვანე ელფერს აძლევს; 4. რუსთაველს არაბეთის უდაბნოს მსგავსი ლანდშაფტის გამოსახატავად, პოემის ლექსიკონიდან გამოიმდინარე, გააჩნია შესანიშნავი სიტყვა — „ტრამა“ [544], იგივე ტრამალი, რომელიც „ბოტანიკური ცნებების გამომხატველ სიტყვებში“ მოჰყავს თვით ლ.

აი, ასეთი ლანდშაფტი კი სწორედ რომ დამახასიათებელია არაბეთის უდაბნოებისათვის. რუსთაველი ასახელებს ნახევრად მშრალი (არიდული) ლანდშაფტის შესატყვის სხვა ტერმინსაც — „ველი“ [875]: „ქედსა რასმე გადაადგა, ველი აჩნდა მზიან-ჩრდილი“. ველი (სტეპი) მართლაც ბალახებით დაფარული მცენარეთა ერთობლიობა ფიტოცენოზია, მაგრამ მცენარეთა ასეთი თანასაზოგადოება არაბეთის ვაკე ადგილებში, განსხვავებით ამ რეგიონების მთების სავენებისაგან, არ არის წარმოდგენილი²⁸.

მინდორთან ახლოს არის ცნება „კორდი“, რომელსაც რუსთაველი იქვე ფერსაც უსადაგებს: „მოდი და დავსხდეთ, მეფეო, ამოა კორდი მწვანითა“ [1520]. ს.ს. ორბელიანის მიხედვით²⁹, კორდი — უნამუშავერო მიწა; ქეგლ-ის³⁰ თანახმად, კორდი — ბალახიანი მიწის ნაკვეთი.

ველი, მინდორი, კორდი, უფრო იშვიათ-

²⁸ არნ. გეგეჭკორი. 2008. დასახ. ნაშრ.

²⁹ სულხან-საბა ორბელიანი, 1949. სიტყვის კონა, თბ.

³⁰ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, 1986. თბ.

ანტილოპა საიგა (Saiga (tatarica)
ყაზახეთის სტეპებში

როგორც ზონალურ-გეოგრაფიული ნარმონაქმნი და მცენარეთა არაზონალური (ინტრაზონალური), მდინარისპირა დაჯგუფება³¹.

გეობოტანიკურ ლიტერატურაში, ლექსიკონებში მდინარისპირა ტყეები (მშრალ ადგილებში — ტუგაი) სიტყვა-კომპოზიტების — დანყვილებული ტერმინების გარეშე არ მოიხსენიება. მაგალითად, ჭალის ტყე, სხვა ენებზე: რუსულად — пойменный лес, ინგლისურად — riparian, ანდა flood plain forest.

რაც შეეხება ტერმინ „ტყეა“, იგი არაბეთისთვის ნამდვილად არ გამოდგება. აი, მისი განმარტება: „ტყე“ (ტყისა) მეტ-ნაკლებად ვრცელი ფართობი, ხეებით დაფარული; ფოთლოვანი ტყე, ნინეოვანი ტყე³¹, ამგვარად, სულ სხვაა ტყე, როგორც

კლიმატი

ლ. მარუაშვილი ქვეთავში „ვეფხისტყაოსანი“ და საქართველოს სინამდვილე“ ხაზს უსვამს: პოემის მოქმედებასთან დაკავშირებით, რამდენადაც იგი თითქმის მთლიანად ტროპიკულ ქვეყნებში მიმდინარეობს, ერთხელაც არ არის ნახსენები ზამთარი ჩვენი ტერიტორიის გაგებით, თოვლი ან ყინული“ (გვ. 23), მაგრამ 29-ე გვერდზე ავტორი სხვა წარმოდგენისა: „თოვლი, ყინვა, დაზრობა, თრთილი... ჩრდილო ნახევარსფეროს ზომიერი ზონის მცხოვრების, კერძოდ, ქართველი კაცის თვალსაზრისის გამოვლენა.“

მოწონიერების ამგვარ გვერდზე ავტორი, ახლა უკვე სხვა კუთხით ვარდება წინააღმდეგობაში. ნათქვამის დასადასტურებლად ამჯერად მიზანშეწონილია მთლიანად მოვიყვანოთ პოემის შემდეგი, მკითხველში ესოდენ პოპულარული სტროფი:

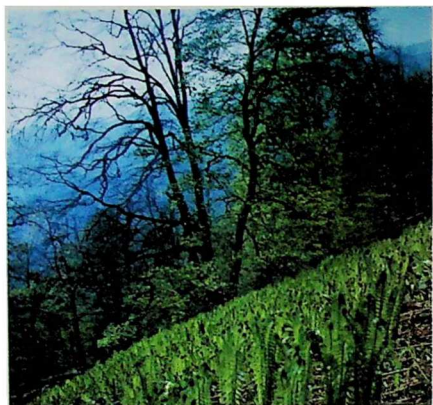
„მოწურვილ იყო ზაფხული, ქვეყნით ამოსლვა მწვანისა,
ვარდის ფურცლობის ნიშანი, დრო მათის პაემანისა,
ეტლის ცვალება მზისაგან, შეჯდომა სარატანისა,
სულთქენა, რაც ნახა ყვავილი მან, უნახავმან ხანისა“ [1329].

წიგნის ავტორის მიხედვით, „პოემაში „ქვეყნით ამოსლვა მწვანისა“ და „ვარდის ფურცლობა“ არ შეესაბამება სომალის ნახევარკუნძულის აფრიკაში, რომელიც ეკვატორულ ზოლში მდებარეობის გამო მოკლებულია წლის დროთა მკვეთრ ცვლას“. შემდეგ: „ცნობილია, რომ მზის სარატანზე (კირჩხიბი, — ა.გ.)³² შეჯდომა აღიარებულია ზაფხულის დანყვიების ასტრონომიულ ნიშნად, იგი შეესაბამება ჩრდილოეთ ნახევარსფეროს ზაფხულს. აქედან ნათელი ხდება, რომ რუსთაველს მხედველობაში აქვს ზაფხული მკითხველისათვის, ქართული გაგებით ... ამგვარად, აეთანდოლოს მგზავრობის დროს (სეზონი, თვე) მგოსანი გვიხასიათებს ქართველი მკითხველისათვის ჩვეულ ასტრონომიულ და ფენოლოგიურ ნიშნებს. ეს არ ეწინააღმდეგება არც რუსთაველის ერთობლივ მხატვრულ მანერას და არც

³¹ ქველ., 1986.

³² О.С. Гребеншиков, 1965. Геоботанический словарь. М.

³³ მზე სარატანზე, ანუ კირჩხიბზე ჯდება 21 ივნისს. ეს დღე ზაფხულის დასაწყისია.

მაისი ნიფლნარში (ლაგოდეხის ნაკრძალი)

ავთანდილის ყოფნას აფრიკის ეკვატორულ ზოლში“ (გვ. 219)?!

კიდევ ერთი ფაქტი: „ქარი, ველთა მონაქროლი, ღალის-ფერსა ვარდსა ზერი-და“, „ნათელია, — უკეთებს ავტორი რუსთაველის ამ სტრიქონს კომენტარს, — რომ ეკვატორულ ზოლში ქარი ვერ გაყინავს ვარდს, მაგრამ მოყვანილ გამოთქმაში მხატვრული სახე უნდა დაეინახოთ და არა რეალური მოვლენის აღწერილობა“ (გვ. 220)?!

ჩვენი შეხედულებით, პირიქით, ლ. მარუაშვილის მიერ მოყვანილი ფაქტები ერთ-ერთი საუკეთესო არგუმენტებია რუსთაველის მიერ პოემის სიუჟეტის თავისი სამშობლოდან შორეულ უცხოეთში ხელოვნურად გატანისა.

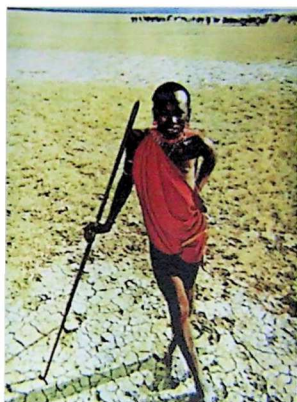
ჰიდრონიმები

რაც შეეხება პროფ. ლ.მარუაშვილის შეხედულებებს ჰიდრონიმებთან დაკავშირებით, კერძოდ, არაბეთის მდინარეთა ქსელთან მიმართებაში, იგი წერს: „ჰიდროგრაფიული ცნობები არაბეთის შესახებ პოემაში თითქმის არ მოიპოვება, თუ არ ჩავთვლით იმ „წყალს“, რომლის პირასაც იჯდა ტარიელი როსტევენთან და ავთანდილთან პირველი შეხვედრისას. არსად მოჩანს, რომ არაბეთის მიწას ზღვა ესაზღვრებოდა“ (გვ. 103). ამ წინააღმდეგობრივ შეხედულებას კი ავტორი შემდეგნაირად ხსნის: „ერაყის დიდი მდინარეების — ეფფრატის, ტიგროსისა და მათი შეერთებით წარმოქმნილი შატ-ელ-არაბის მოუხსენებლობა პოემის მოქმედებასთან უშუალო კავშირში, შეიძლება აიხსნას რუსთაველის მიერ სიუჟეტების ზედმეტობისაგან თავის არიდებით, იმითაც, რომ იგი ეფფრატსა და ტიგროსს („დიჯლას“) ხატოვანი გამოთქმისთვის იყენებს. ...შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ რუსთაველი ორივე ჰიდრონიმს მაინც არაბეთთან აკავშირებს“ (გვ. 108)?!

ანთროპოლოგია (ეთნონიმები)

ლ. მარუაშვილის კვლევის შედეგი — „აფრიკულ-მადაგასკარული ვარიანტი“ — ხელოვნურია. ამას ადასტურებს არა მხოლოდ მის მონოგრაფიაში მოყვანილი ბუნების სხვადასხვა სფეროს ესოდენ სუბიექტური ინტერპრეტაციები. შეუსაბამოებებს ვხვდებით ასევე ზოგიერთი ქვეყნის მცხოვრებთა ეთნიკურ ვინაობასთან მიმართებაშიაც. ავტორის მიხედვით, რუსთაველის მიერ „უცნობად“ აღიარებული ქვეყნები შეესაბამება მისეულ აფრიკის კონტინენტის აღმოსავლეთ სანაპიროს **სომალიდან მოზამბიკამდე**. ლ. მარუაშვილს უცნაურად ეჩვენება პოემაში, თვით თანამედროვე კენიის, ტანზანიის, ეთიოპიის ტერიტორიაზე შეკავშირებული მოსახლეობის (გარდა მონებისა) მოუხსენიებლობა, მაგრამ ავტორი, მსგავსად ფლორის, ფაუნისა და კლიმატისა, აქაც პოულობს არგუმენტს: „თამარის ეპოქაში, კონტინენტის ამ რეგიონში დამკვირვებლები იყვნენ არაბები და სპარსელები, ზანგები კი რეგიონის სანაპირო მონაკვეთიდან ან მონებად იყვნენ გარეკილნი, ანდა კონტინენტის სიღრმეში განდევნილნი“ (?!).

დღევანდელი მასაის შავკანიანი მოსახლეობა აღმოსავლეთ ტროპიკულ აფრიკაში დაახლოებით 400 წლის წინათ დამკვიდრდა. ეთნოგრაფები თვლიან, რომ მასაის შორეული წინაპრები ცხოვრობდნენ ძველ ეგვიპტეში და თეთრი კანი ჰქონდათ. ასეული წლების გან-

მწყემსი მასაის
ტომიდან (აფრიკა)

ნეგრეტოსი ქალიშვილი სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიიდან

ნეგროიდი ცენტრალური
აფრიკიდან

მავლობაში, პრაქტიკულად, ტანშიშველებს, ეკვატორული მზის ქვეშ გარემოსთან ადაპტაციის შედეგად, კანქვეშა პიგმენტი — მელანინი გამოუმუშავდათ. იშვიათი რაინდული სულისა და სამხედრო ორგანიზაციის წყალობით, ეს მოსახლეობა კენიისა და ტანზანიის ერთადერთი მფლობელი ტომი გახდა. რუსთაველის დროს აფრიკის იმავე და მეზობელ ტერიტორიებს ფლობდნენ ბანტუს ტომის **ნეგროიდები**. XIII საუკუნისათვის კენიიდან ჩრდილოეთი ტერიტორია — სომალის ნახევარკუნძული, შავკანიანებთან ერთად, ძირითადად, ეკავა (და ახლაც ცხოვრობენ) ეთიოპიურ რასას. კანის ფერით იგი შუალედურია შავკანიან და თეთრკანიან რასებს შორის³⁴. რამდენად შესაძლებელია ორი ათასამდე კილომეტრის სიგრძის აფრიკის სანაპირო ზოლში, კერძოდ, მისი ყველაზე გამორჩეული ადგილის — სერენგეტის პლატოს (კენია, ტანზანია) თვალის შევლება და აფრიკის ტიპური სავანის, მისი შავკანიანი მოსახლეობის არდანახვა?!

სხვა შემთხვევაში, ამჟამად უკვე დ. ქუმსიშვილის ლოგიკით³⁵, თუ არაბნი — ავთანდილ-თინათინი და ინდოელი — ნესტან-დარეჯანი შავგვრემანები არიან, ავტო-

რის მიერ კუნძულ სუმატრაზე დასახლებული ფატმანი კიდევ უფრო შავი — **ნეგროიდი** (ნეგრიტოსი, — ა.გ.) უნდა ყოფილიყო ... (გვ. 155). მსგავსი დასკვნის გასაკეთებლად ამ ავტორისთვის სრულიად საკმარისია ფატმანის გარეგნობის რუსთაველისეული შემდეგი აღწერა:

„ნაკეთად კარგი, შავგვრემანი, პირმსუქანი, არ პირ-ხმელი“.

ასეა, საკუთარი იდეაფიქსის დასამტკიცებლად იძულებული ხდები შავი თეთრად დაინახო, თეთრი კი — შავად.

³⁴ არნ. გეგეჭკორი, 2002. ჩემი აფრიკული საფარი, თბ.

³⁵ დ. ქუმსიშვილი, 1964. დასახ. ნაშრ.

„ვეფხისტყაოსანში“ მოყვანილ ცხოველთა ინდიკატორული სახეობების მიხედვით პოემაში ნახსენები ან ნაგულისხმები ლანდშაფტების დახასიათება

მსგავსად სპეციალისტთა ერთი ნაწილისა, რომლებიც ემხრობიან პოემის გეოგრაფიული გარემოს შენიღბულობის თვალსაზრისს, მიგვაჩნია, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ მოქმედების განვითარების ასპარეზი თამარ მეფის დროინდელი საქართველოს ტერიტორიაა, თუმცა თხზულების სიუჟეტი, პოემის მოქმედ პირთა ცხოვრება-მოქმედებანი შეგნებულად არის გადატანილი ინდოეთის ოკეანის მიმდებარე ქვეყანათა მაჰმადიანურ სამყაროში. ეს სამყარო მხოლოდ „სარჩულია“, „გეოგრაფიული ფონია“, მაგრამ აკად. კ. კეკელიძის თანახმად, მასში „კონკრეტულად ასახულია ქართული ფეოდალური არისტოკრატიის იდეალები“. ნათქვამს ჩვენი მხრივ დავუმატებთ, რომ ბუნებაც ზედმიწევნით ქართულია და მსგავს მინა-წყალზე მცხოვრები ადამიანებიც ქართველები არიან.

„ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი, თავისი ეპოქის ერთ-ერთი ყველაზე და ყოველმხრივ განათლებული ადამიანი, სპარსულ-არაბული წყაროებით, ნაწილობრივ, ალბათ, თავადაც შესანიშნავად იცნობდა ინდოეთის ოკეანის აუზის მაჰმადიანურ ქვეყნებს, მით უფრო, ცხადია, სისხლხორცეულად ჰქონდა გათავისებული თავისი სამშობლო — საქართველო.

რას წარმოადგენდა თამარის დროინდელი საქართველოს ტერიტორია? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა მრავალმხრივ არის საინტერესო, მათ შორის წინამდებარე ნაშრომში დასახული ამოცანის გადასაწყვეტად, ე.ი. ბუნებისმცოდნეობის თვალსაზრისით. როგორც ითქვა, ბოტანიკური სამყარო პოემაში მეტწილად მეტაფორებად არის გამოყენებული, ზოოლოგიური კი, გარდა მეტაფორებისა, „ვეფხისტყაოსანში“ ბუნების გეოგრაფიული ლანდშაფტის შემადგენელ კომპონენტად გვევლინება. შესაბამისად, ცხოველთა სამყარო, განსაკუთრებით კი გარემოს, ლანდშაფტის დამახასიათებელი სახეობები, შოთა რუსთაველის თხზულების გეოგრაფიული გარემოს ერთგვარ ინდიკატორადაც (keystone, flagship, charismatic animal species) შეიძლება გამოიყენოთ.

მდინარე არაქსის ველი, პორიზონტზე
არარატის მთა (თურქეთი,
ხედი სომხეთიდან)

შოთა რუსთაველის ეპოქის საქართველო, დღევანდელთან შედარებით, თითქმის ორჯერ მეტი იყო (120-140 ათასი კვ. კმ.). თავის ფარგლებში აერთიანებდა სამხრეთ კავკასიის უმეტეს ნაწილს, უფრო მეტიც, მისი პოლიტიკური მიჯნები გადაჭიმული იყო ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე. ქვეყანას უშუალოდ ემიჯნებოდა მუსლიმანური ფეოდალური სახელმწიფოები — შარვანი (მტკვრის ჩრდილოეთით) და არანი (მტკვრის სამხრეთით). მეზობელ არანში, გარკვეული ხნით, გაერთიანებული იყო ერაყიც. ამიერკავკასიის სამხრეთის საზღვრებზე, მდინარე არაქსის აუზში, სელჩუკებს ფაქტობრივად დაკარგული ჰქონდათ გავლენა სამხრეთის ვრცელ ტერიტორიაზე, ამ უკანასკნელის დიდი ნაწილი, არარატის მისადგომებამდე საქართველოს ფარგლებში იყო მოქცეული³⁶.

რომელ კლიმატურ სარტყელში მდებარეობდა შუა საუკუნეების კავკასიის ტერიტორია? გაცილებით ადრე, ნეოგენის გეოლოგიურ პერიოდში (26-0,01 მილიონი წლის წინათ), კავკასია ნამდვილი სუბტროპიკული რეგიონიდან თანამედროვე, ზომიერი კლიმატის ქვეყნად გადაიქცა. ამ პერიოდშივე მისი აღმოსავლეთი ნაწილი გამშრალდა (წარმოიქმნა უდაბნოები, ნახევარუდაბნოები). უკანასკნელი ერთი მილიონი წლის წინათ ჩრდილოეთ ნახევარსფეროში

³⁶ ვ. დონდუა, 1966. რუსთაველის ეპოქის საქართველო, „სკოლა და ცხოვრება“.

მოხდა ოთხი დიდი მასშტაბის გამყინვარება. თითოეულ მათგანს ცვლიდა ასეთივე, ციკლური ხასიათის გლობალური დათბობები. უკანასკნელი გამყინვარება (ევრაზიის სკალით — ვიურმი) დამთავრდა დაახლოებით 10000 წლის წინათ (0,01 მილიონი წელი). ამ ათი ათასი წლის განმავლობაში (პოლოცენი) კლიმატური ციკლები — დათბობა-აცივების, გამშრალე-ბა-გატენიანების თვალსაზრისით კი შეინიშნებოდა, მაგრამ მას წინანდელივით მკვეთრი, ფლუქტუაციური ხასიათი აღარ ჰქონდა^{37,38}. იგი ადამიანის ცივილიზაციის ჩამოყალიბების შუა ქვის საუკუნეიდან (მეზოლითი), რკინის საუკუნისა (ჩვ.წ.აღ-მდე 1400 წ.) და თამარის ეპოქის ჩათვლით, 0,5°C - 1,0°C ფარგლებში მერყეობდა^{39,40}.

რა ბუნებრივი ზონები (ბიომები) შეიძლება ყოფილიყო XII-XIII საუკუნეების კავკასიაში? 100 მილიონი წლის (ცარცული პერიოდიდან დღემდე) განმავლობაში, რეგიონის კლიმატისა და ბუნებრივი ზონების ჩვენული რეკონსტრუქციის გამოცდილებით, შეიძლება დავასკვნათ: უკანასკნელი 10000 წლის (პოლოცენი) და, მით უმეტეს, მის ბოლო მეოთხედში, რეგიონი რჩებოდა ჩრდილოეთ ნახევარსფეროს ზომიერი კლიმატის სარტყელში. გარდა ნათქვამისა, შოთას დროინდელ ჩვენს ქვეყანაში, ეჭვს არ იწვევს, გაცილებით ნაკლები იყო ადამიანის ზეგავლენა ცოცხალსა და არაცოცხალ ბუნებაზე.

ნათქვამიდან გამომდინარე, არ შეეცდებით თუ შუა საუკუნეების კავკასიისათვის გამოყოფთ ბუნებრივი ზონების (ბიომების) ქვემოთ მოყვანილ ძირითად ტიპებს:^{41,42}

1. **უდაბნოები.** ჩვენთვის ინტერესს წარმოადგენს **ირან-თურანის** უდაბნოების სამხრეთ კავკასიის ფრაგმენტი. აქედან ირანის (ზოგადად, წინა აზიის) ტიპის უდაბნოები (ჰამადა, ფრიგანა) მდებარეობს სამხრეთ კავკასიის სამხრეთში — მდ. არაქსის შუანელის რაიონში, თანამედროვე ირანის საზღვართან (ქ. ჯულფა); თურანის (შუა აზიის დაბლობები და მთისწინები) ტიპის უდაბნოები წარმოდგენილია მტკვარ-არაქსის დაბლობზე, ძირითადად, დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე და, ნაწილობრივ, მიმდებარე საქართველოს ყველაზე მშრალ რაიონებში; უდაბნოებისა და ნახევარუდაბნოების ფონზე, აქა-იქ ვხვდებოდით ასევე პარკის ტიპის (საენოიდურ) ნათელ ტყეებს;

2. **სტეპები.** ევრაზიის სტეპები წარმოდგენილია უზარმაზარი სარტყლის სახით — ამჟამინდელი უნგრეთიდან მონღოლეთის ჩათვლით. როგორც ამჟამად, მისი ფრაგმენტი ზონალურად გავრცელებული უნდა ყოფილიყო, ძირითადად, ჩრდილოეთ კავკასიაში, ნაწილობრივ, ჩანინკლული ფრაგმენტების სახით, დღევანდელივით, სამხრეთ კავკასიაშიც;

3. **ტყეები.** კავკასიის ტყეები მიეკუთვნება ჩრდილოეთ ნახევარსფეროს ზომიერი სარტყლის ტყის სხვადასხვა ფორმაციას (ზაფხულმწვანე, ფართოფოთლოვანი და წიწვოვანი ტყეები). მათ შორის განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს:

3.1. აზერბაიჯანის თალიშისა (პირკანი) და კოლხეთის ზაფხულმწვანე, ფართოფოთლოვანი ტყეები — მუხნარები, ნაბლარები, ნიფლნარები, გამდიდრებული სუბტროპიკული ტიპის მარადმწვანე ქვეტყით.

მთის სიმაღლის მატებასთან ერთად ვხვდებით:

3.2. ფართოფოთლოვანი ტყეებს მარადმწვანე ანდა ფოთოლმცვივანი ქვეტყით;

3.3. ბორეალური (ტიაგის) ტიპის მთის წიწვოვანი ტყეებს (ნაძენარი, ნაძენარ-სოჭნარი, ფიჭვნარი);

4. **მალაშთის ზონას** (სუბალპები და ალპები), სადაც დამახასიათებელია მკაცრი კლიმატით გამოწვეული, ტანბრეცილი ხეებისაგან შემდგარი სუბალპური ტყე, ქონდარა ბუჩქნარი, სუბალპური მალაშალახეულობა და ალპური დაბალალახეულობა („ხალიჩები“).

³⁷ А.М. Геречкори, 1984. Псиалиды Кавказа, Тб.

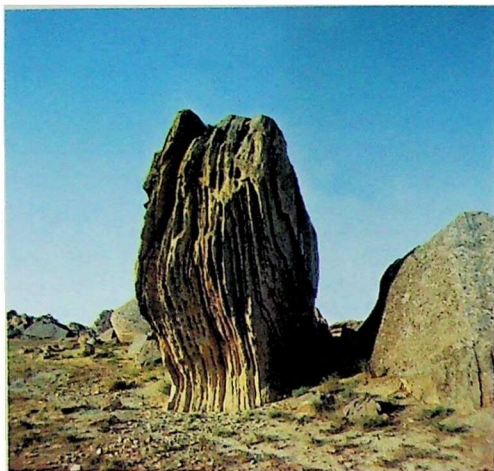
³⁸ А.М. Геречкори, 1985. Некоторые аспекты эволюции псиалид, Тб.

³⁹ გ.მეტრეველი, 2007. ადამიანის ინტელექტუალური ჩამოყალიბება განსხვავებულ კლიმატურ და ექსტრა-ბიოციკლებში, „კავკასიის გეოგრაფიული ჟურნალი“, 7-8.

⁴⁰ არნ. გეგეჭკორი, 2004. ადამიანი, გაუჩინარებული და ტრიბალური ცივილიზაციები, თბ.

⁴¹ А.М. Геречкори, 1997. Эколого-географические особенности фауны псиалии Кавказа, Тб.

⁴² А.М. Gegechkori, H. Joosten, (eds.), 2009. The biomes of the Caucasus. Draft for the IMGS field symposium. Georgia - Armenia, Sept.

მდინარე არაქსის ხეობის უდაბნოები (ნახიჩევანი)

რჩებული მასალების მიხედვით, ადრეისტორიული არეალების, მათი ზოოგეოგრაფიული კუთვნილების დადგენა^{43,44,45,46}. შესაბამისად, არეალოგიურ-ლანდშაფტური შედარებითი ანალიზით, გარკვეული პირობითობით, შეიძლება დავადგინოთ პოემაში დასახელებული ზოგიერთი ცხოველის რეგიონალური და კლიმატურ-ზონალური კუთვნილება.

ბიოგეოგრაფიული თვალსაზრისით, რომელი ლანდშაფტი, საერთო არეალის რა ნაწილი შეეძლო დაეკავებინათ ცხოველთა ინდიკატორულ ფორმებს იმდროინდელ საქართველოში?

უდაბნოები, ნახევარუდაბნოები და სავანოიდური (ნათელი) ტყეები. ლანდშაფტთა დასახელებული ერთეულები კავკასიის ბუნებრივ ზონებს შორის ყველაზე მშრალია, რუსთაველის მიხედვით, „მქისია“. წლიური ნალექების საშუალო რაოდენობა აქ ცვალებადობს 400-200 მმ შორის, ან უფრო მცირეა. უდაბნოში ნალექების სიმცირე მცენარეებს შესაძლებლობას არ აძლევს ნიადაგზე შეკრული თანასაზოგადოება წარმოქმნას. მკაცრი ჰავა, მცენარეთა ღარიბი საფარი, წყლის დეფიციტი, ცხოველებისგან გარემოსთან შეგუების მრავალგვარ ხერხს მოითხოვს.

პოემაში ნახსენები ცხოველებიდან ყველაზე ამტანია **კანჯარი**. როგორც ითქვა, ამ გარეულ ცხენს (ვირს) XI-XII საუკუნეების საქართველოშიც უცხოვრია. **ქურციკი (ჯეირანი)** სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთი ნაწილის სტეპებსა და უდაბნოებში, ვრცელ ტერიტორიაზე ქმნიდა ასობით სულისაგან გაერთიანებულ არეებს. ამიტომ არის ეს მშვენიერი არსება პოემაში ასე ხშირად მოხსენიებული როგორც მეტაფორის წყაროდ, ისე ბუნების შვილად.

უდაბნოებსა და ტენის მოყვარულ ტყეებს შორის, როგორც გარდამავალი ლანდშაფტი, პარკის ტიპის ნათელი ტყეები წარმოიქმნება. ტროპიკულ განედებში ასეთი ლანდშაფტი სავანის სახელწოდებით არის ცნობილი, ზომიერი კლიმატის ქვეყნებში კი ნათელ ტყეებს ანდა სავანოიდებს უწოდებენ. კავკასიაში ნათელ ტყეებს ქმნიან აკაკის ხე, ღვივები, მშრალი ადგილების გარეული მსხლები — ბერყენები; განსაკუთრებით გამორჩეულია საკმლის ხის-

ლანდშაფტის, ბუნებრივი ზონების (ბიომების) აუცილებელ კომპონენტს, მცენარეულ საფართან ერთად, მისი ცხოველთა მოსახლეობა — ზოოცენოზი წარმოადგენს.

როგორი შეიძლებაოდა ყოფილიყო ზემოთ სისტემატიზებული ცალკეული ბუნებრივი ზონის ცხოველთა ერთობლიობა (ზოოცენოზი) „ვეფხისტყაოსანში“ დასახელებული 35 სახეობის ცხოველის მიხედვით? რამდენად გამოდგება ფაუნის კომპლექსი ინდიკატორად და, ერთდროულად, ზემოთ დასმულ საკრალურ კითხვაზე პასუხის გასაცემად: არის კი რუსთაველისეული არაბეთის ფაუნა ნამდვილად არაბეთის, ინდოეთის ფაუნა კი — ინდოეთისა?

კომპლექტურ წყაროებზე დაყრდნობით შესაძლებელია „ვეფხისტყაოსანში“ დასახელებულ ცხოველთა თანამედროვე და, ზოგ შემთხვევაში, განამა-

⁴³ ლ. გაბუნია, 1987. ძველი ზერხმულიანების სამყაროში. თბ.

⁴⁴ Н.К. Верещагин, 1959. დასახ. ნაშრ.

⁴⁵ А.М. Гегечкори, 1985. Состав и происхождение фауны псалид Кавказа, Ленинград.

⁴⁶ И.К. Лопатин, 1989. Зоогеография, Минск.

გან, ანუ სალსალაჯისგან (*Pistacia mutica*) შემდგარი პარკული ტყე ვაშლოვნის ეროვნულ პარკში.

ისტორიულ წარსულში ლომი და მისი ძირითადი მსხვერპლი — კანჯარი, ლეოპარდი, ავაზა (გეპარდი) და მათი მთავარი საკბილო — ქურციკი სწორედ ასეთი ლანდშაფტებისა და მიმდებარე სტეპებისა და ნახევარუდაბნოების ბინადრები უნდა ყოფილიყვნენ. რ. ავალიანის მიხედვით⁴⁷, „ქართლის ცხოვრებაში“⁴⁸ რამდენიმე ადგილას არის ნახსენები ლომი კანჯართან მიმართებაში: „მეიტყვენეს სპანი ქართველთანი, ვითარცა ლომი ჯოგთა მიმართ კანჯართასა, და ვითარცა მგელი ფარათა მიმართ თხათასა“; სხვაგან: „მოდრიკეს იგინი და დაოტებულნი ილტვოდეს, ვითარცა ჯოგი კანჯარისა ლომთაგან დანქრეული.“

ამჟამად მსგავსი ტენდენცია „ალადგინა“ ვაშლოვნის ნაკრძალში, როგორც ჩანს, მდინარე არაქსის ხეობიდან შემოსულმა და დამკვიდრებულმა ხეადმა ჯიქმა. ტაჯიკეთში (ბათხიზის ნაკრძალი) სალსალაჯის მეორე სახეობისგან (*Pistacia vera*) შემდგარ ანალოგიურ ნათელ ტყეში დღემდე ბინადრობს ჯიქი, ახლო წარსულში — გეპარდიც.

აღმოსავლეთ საქართველოს მშრალ ლანდშაფტებში ფრინველთა, ანუ ორნითოფაუნა წარსულში და ამჟამადაც წარმოდგენილია კაკბით, გნოლით, დღეს უკვე იშვიათობად ქცეული დურაჯით.

სავანოიდური ნათელი ტყე აღმოსავლეთ საქართველოში

ნოყიერი საკვები მცენარეული ბაზა (უწინარესად მარცვლოვანი ბალახები) განაპირობებს ჩლიქოსანთა მრავალი სახეობისა და მათი ურიცხვი ჯოგების არსებობას. ასეთებია, მაგალითად, თანამედროვე სავანების ანტილოპები აფრიკაში, ახლო წარსულში ბიზონის არეგები ჩრდილოეთ ამერიკის პრერიებში. კვებითი ეკოლოგიური ჯაჭვის (პირამიდის) კანონის თანახმად, უხვი საკვები ბალახისმჭამელ ცხოველთა სახით (ჰერბივორა), მტაცებელ ცხოველთა სახეობრივი და რიცხობრივი სიმრავლის აუცილებელი გარანტია⁴⁹.

როგორც ზემოთ ითქვა, „ვეფხისტყაოსანში“ რამდენჯერმე მოხსენიებულ „მინდორსა“ და მეფისა და მისი ამირსპასალარის ნადირობის ესოდენ მასშტაბურ სცენებს („ლაშქარნი სამზოდ აწვივნეს: „მოდით და მოიჯარენით!“) [72,3], ჩლიქოსანთა ურიცხვ ჯოგს („დაიწყო მოსლვა ნადირმან ყოველთა მინდორთა კიდითა“) [75,4], სწორედ რომ მინდორი შეესა-

სტეპები (ველები) ნალექებით უფრო მდიდარია, ვიდრე უდაბნოები, მათი წლიური საშუალო რაოდენობა 400-800 მმ შორის ცვალებადობს. ნალექები წელიწადის ყველა დროს მოდის, განსაკუთრებით ბევრი — გაზაფხულზე (ზამთარში თოვლის სახით). ასეთი გარემო ოპტიმალურია ბალახოვანი მცენარეებისათვის, მეტწილად მარცვლოვნებისთვის, ასევე აბზინდის, ფარსმანდუკისა და სხვებისათვის. „ვეფხისტყაოსანში“ ნახსენებ „მინდორს“ და ნადირობის სცენებს ყველაზე მეტად სწორედ ველი შეესატყვისება. სტეპის, სავანების, სავანოიდური ნათელი ტყეების მდიდარი და

⁴⁷ რ. ავალიანი. 1965. დასახ. ნაშრ.

⁴⁸ „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II.

⁴⁹ არნ. გეგეჭკორი, 2002. ჩემი აფრიკული საფარი, თბ.

ტყევისება (ისიც კავკასიის და არა არაბეთის „მქისი“ უდაბნოები). ეს რომ ასე უნდა იყოს, პოემის იმავე თავში — „ამბავი როსტევეან არაბთა მეფისა“, ცალკეულ ტაეპში „მინდორთან“ ერთად, თითქმის თანაბრად „ველი“ არის ნახსენები:

„ზეიმი და ზარი იყო, სპანი ველთა დაჰფარვიდეს“ [74,3];

„იგი ველი გაირობინეს, ჯოგი წინა შემოისხეს“ [78,1];

„ველნი ნითლად შეელეზნეს, ნადირთაგან სისხლი ისხეს“ [78,3].

ბევრგან, მათ შორის კავკასიაში (და არა არაბეთში) ველები თანდათან გადადის ნახევარუდაბნოებასა და უდაბნოებაში, ამასთან, ასეთი ლანდშაფტები ხშირად მდინარეებითა და მათი ქალებით არის დაქსელილი. მსგავსი ადგილები კიდევ უფრო კეთილმყოფ გარემოს უქმნის ნადირთ. ნადირობის სცენის აღწერისას, რუსთაველი მარჯვედ იყენებს ველ-მინდორის ქალის ტყესთან მონაცვლეობას:

„მინდორსა იქით წყალი დის და წყლისა პირსა ტყენია.

ნადირნი ტყესა შეესწრნეს, სადა ვერა რბის ცხენია“ [79,2,3].

ამ სურათის აღმწერ პოეტს რატომ არ უნდა ჰქონოდა თვალწინ ხატებად გადაშლილი თავისი საუკუნის შირაქ-ელდარის, ყარაიის, სამგორის, ვაზიანის ველები, ნიაზე მზე-კაბანად გადალივლივებული ვაცინვერას, უროსა და სხვა ბალახოვნებისგან შემდგარი გაშლილი სანახები, იქ მძოვი „მალლად მხლტომელი“ ქურციკის „ანგარიშშიუნვდომელი“ არეგები, მდინარე მტკვრის ტანამოლტილ ვერხვთა ქალაში მობალახე ირმები...

აკი ჩვენი სასიქადულო გეოგრაფოსი ვახუშტი ბაგრატიონი საუკუნეთა შემდეგ ადასტურებს პოემაში დასახელებულ ნადირთა რიცხვმრავლობას და მათზე ნადირობამონყურებულ გვირგვინოსნებს. „ნაეგბის აღმოსავლეთით და სამხრით არს ველი დიდი ყარაიისა, საესე ქურციკითა, რომელსა მოინადირებდნენ მეფენი წლითი წლად“⁵⁰.

ველის ბინადარია პატარა ზომის შავარდნიც — გავაზი, რომელიც პოეტს არაბეთის უდაბნოში (აქაც „მინდორია“ [180,1] ნახსენები) მშვენიერ მეტაფორად აქვს ავთანდილის მისამართით გამოყენებული: „ვითა გავაზი გაფრინდა, არ გაშვებული ხეზითა“ [215,2].

რკინის ხისგან (*Parrotia persica*) შემდგარი თალიშის (პირკანი) ტყე აზერბაიჯანში

ტყეები. საქართველო ტყიანი ქვეყანაა, მისი ტერიტორიის დაახლოებით 40% ტყეებს უკავია⁵¹. უსაფუძვლო არ იქნება ვარაუდი, რომ ტყის მასივებს თამარის დროინდელ ეპოქაში მეტი ფართობი ეკავათ. შეიძლება დავასახელოთ აღნიშნულის ორი მთავარი მიზეზი: იმდროინდელი ქვეყნის თითქმის ორჯერ მეტი ფართობი და ტყეზე ადამიანის გაცილებით ნაკლები ზემოქმედება. ისევე როგორც დღეს, კავკასიაში XII-XIII საუკუნეებშიც არსებობდა კავკასიის ორი რეფუგიუმი (თავშესაფარი) — შავიზღვისპირა კოლხეთი და კასპიისპირა თალიში (პირკანი).

რის თავშესაფარებს წარმოადგენენ დასახელებული რაიონები? ზღვათა თბური

დასახელებული რაიონები? ზღვათა თბური და ელ-ბურსი კასპიის ზღვასთან — მკაცრი კლიმატისაგან (ცივი - პირველ შემთხვევაში, ცხელი (ხვატი) - მეორე შემთხვევაში), დამცველმა (ბარიერულმა) თავისებურებამ, დიდი როლი

⁵⁰ ვახუშტი, 1941. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (1745; საქართველოს გეოგრაფია), თბ.

⁵¹ გ. გიგაური, 2000. საქართველოს ტყის ეკოსისტემების მრავალფეროვნება (ქართულ და ინგლისურ ენებზე), კრებული საქართველოს ბიოლოგიური და ლანდშაფტური მრავალფეროვნება, თბ.

ტროპიკული წარმოშობის პეპელა ბრამეა
(*Brahmaca christophi*)

შეასრულა წარსული გეოლოგიური ეპოქების ტროპიკულ-სუბტროპიკული ორგანიზმების გადასარჩენად. მსგავსი, თბილი და ნოტიო კლიმატის წყალობით, სათანადო ეკოლოგიური მოთხოვნილებების მცენარეები და ცხოველები დასახელებულ რეფუგიუმებში გადაურჩნენ მეოთხეული პერიოდის (2,5-0,01 მლნ.წწ.) ან გამყინვარებებს (კოლხეთი), ანდა ირან-თურანის ხორმაკიან პავას (თალიში). აზერბაიჯანის თალიშის თავშესაფარი პირდაპირ სახმელეთო კავშირშია ასევე კასპიისპირა ირანის თალიშთან (პირკანი). ორივე მათგანი, განსხვავებით ზომიერი კლიმატის ზონა-

ში მდებარე კოლხეთის დაბლობისაგან ($41^{\circ}-45^{\circ}\text{N}$ განედები), სუბტროპიკულ განედებში (39°N განედი და უფრო ქვემოთ) მდებარეობენ. სუბტროპიკულ განედებში გავრცელებამ და, რაც მთავარია, სუბტროპიკულ-ტროპიკულ ქვეყნებთან (ირანი, პაკისტანი, ავღანეთი, ინდოეთი) უშუალო სახმელეთო კავშირებმა (რასაც მოკლებულია კოლხეთი), ირან-აზერბაიჯანის თავშესაფარს უფრო მეტად შეუწარმუნა სამხრეთული, ტროპიკულ-სუბტროპიკული წარმოშობის ცხოველები. აი, რატომ ბინადრობდნენ ან ახლაც გვხვდებიან ლენქორანის რაიონში კავკასიისთვის ერთი შეხედვით უცხო ცხოველები: ვეფხვი, ჯიქი (ლეოპარდი), ჩაჩვზღარბა, ხონთქრის ქათამი, ასეთივე წარმოშობისა და გარეგნობის (ფორმა, ფერი, ზომა) პეპელა ბრამეა და ა.შ. პარკოსანი ხემცენარეებიდან (აკაციები) ასეთებია გელედიჩია და ალბიზია. ყველა მათგანს კავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთში (აზერბაიჯანი), ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანთან ერთად, საერთო არეალი ჰქონდათ (აქეთ) და ინდო-მალაის ზოოგეოგრაფიული ოლქის ან უფრო ფართო არეალის წარმომადგენლები არიან⁵².

რუსთაველის ეპოქაში ირმებსა და გარეულ ღორებზე მონადირე ვეფხვი, მდ. მტკვრის ქალებით, ე.წ. გალერული ტყეებით, გაცილებით ხშირად შემოვიდოდა, ვიდრე ეს XIX-XX საუკუნეებში სამჯერ მოხდა (მტაცებლის მონადირებული ინდივიდების მიხედვით; იხ. ნაშრომის მეორე ნაწილი).

საქართველოს ფოთლოვან და წიწვოვან ტყეებში ფართოდ არის გავრცელებული პოემაში მოხსენიებული ირემი, შველი, მგელი, მელა, არწივი (ალბათ, მთის), ქორი, შავარდენი, მტრელი და ა.შ., წყალსატევებში — ბატი, იხვი.

დაბოლოს, პოემაში მოყვანილი მთის დამახასიათებელი ფაუნის წარმომადგენლებია ნიამორი და ორბი.

როგორც ვხედავთ, XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზე მოღვაწე შოთა რუსთაველისთვის, თავისი ქვეყნის მასშტაბით, პრაქტიკულად არც ერთი ცხოველი არ უნდა ყოფილიყო უცნობი (დამატებითი ინფორმაცია — იხ. ნაწილი II). მსგავსად ფეოდალური საქართველოს არისტოკრატიისათვის დამახასიათებელი ნიშან-თვისებებისა და სულიერებისა, შოთამ არაბეთსა და ინდოეთში გადატანილი პოემის სიუჟეტისთვის პრაქტიკულად ხელუხლებლად შეინარჩუნა შუა საუკუნეების საქართველოსთვის ან სამხრეთ კავკასიისთვის დამახასიათებელი ფაუნა, ზოგადად, ბუნება.

⁵² A. M. Gegechkori, H. Joosten, 2009. დასახ. ნაშრ.

ზემოთ გაკეთებული ბიოგეოგრაფიული ხასიათის მიმოხილვიდან გამომდინარე, ამ მოსაზრებათა ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო გამოხატულებაა პოემაში არაერთხელ ხაზგასმული, არაბეთში როსტევეანისა და ავთანდილის ნადირობის სცენა:

„მოვიდა ჯოგი ნადირთა ანგარიშმიუნედომელი:

ირემი, თხა და კანჯარი, ქურციკი მალლად მხლტომელი“ [76,1,2].

დღეისათვის რუსთველოლოგიაში დაუნჯებული მასალებით ამ სტრიქონთა ინტერპრეტაცია რამდენიმე კუთხით არის შესაძლებელი. ყველა მათგანი პოემის მკვლევართა ზოგჯერ დიამეტრალურად განსხვავებულ პოზიციას გამოხატავს.

„გლობალისტები“ თვლიან, რომ მოქმედება ხდება შორეულ ქვეყნებში, კონკრეტულ შემთხვევაში — არაბეთში. ბიოგეოგრაფიული კუთხით ეს შეხედულება მცდარია — არაბეთის „ველებსა“ და „მინდვრებზე“ ცხოველთა ამ ოთხი სახეობისაგან შემდგარი თანასაზოგადოება ერთად ვერ იარსებებს (იარსებებდა).

მეორე ტიპის სწავლულნი, მსგავსად უმრავლესი რუსთველოლოგისა, უცხო ქვეყნების საქართველოს „ნილბად“ გამოყენების პოზიციაზე დგანან. თუ ასეთი მკვლევარი სათანადო პროფილის ბიოლოგი (ზოოლოგი) ან ბიოგეოგრაფია, შესაძლებელია, ხელი მოჰკიდოს „არაბეთის“ ერთ „მინდორზე“ ფაუნის ოთხი წარმომადგენლის თანაცხოველების რეალურობის კვლევას. მეთოდურად, როგორც აღინიშნა, მსგავსი საკითხის სისწორისა თუ არამართებულობის გადაწყვეტა შესაძლებელია ცხოველთა თანამედროვე და ისტორიულ წარსულში არსებულ ამ არსებათა არეალების შედარება-შეჯერებით. მაგრამ, როგორც ითქვა, კონკრეტულ შემთხვევაში (არაბეთი-უდაბნო-დასახელებული ოთხი წლიქოსანი) ამ საკითხის დადებითად გადაწყვეტის ცდა არ მოგვცემს სასურველ შედეგს: ირემი, თხა (ნია-მორი), კანჯარი და ქურციკი განსხვავებული ზოოგეოგრაფიული არეალის, მით უმეტეს სხვადასხვა ეკოლოგიის — საბინადრო გარემოს ცხოველებია, შესაბამისად, გვერდიგვერდ, ერთ უდაბნოში ვერ იცხოვრებენ.

დაბოლოს, მესამე ვარიანტი: საკმარისია „ვეფხისტყაოსნის“ — გენიალური პოეტური ქმნილების კვლევას ისე მიუხედავთ, როგორც ამას სწავლულთა კიდევ ერთი ჯგუფი აკეთებს და ყველაფერი თავის ადგილზე დადგება: შოთა რუსთაველის პოემა პოეტური ქმნილებაა, მხატვრული ნაწარმოებია, სადაც ჰიპერბოლის, ალიტერაციის, მეტაფორის გარეშე პოემა არ იქნებოდა ასე ანდამატივით მიმზიდველი. ამიტომ ავტორთა ესოდენ დიდი რუღუნებით ჩატარებული კვლევა-ძიებანი, — რომ ღურაჯისა და თხების (გაზელების), „მქისი“ მინისა და სხვა მსგავსთა გამო რაინდთა ჭეშმარიტი სამშობლო ინდოეთი ან არაბეთია, მთელი წლის განმავლობაში მოყვავილე მცენარეებისა თუ 100 დღის სავალი გზის გათვალისწინებით ქაჯეთის ციხე აუცილებლად მადაგასკარზე ან სუმატრაზეა, ფაქტმანის შავგვრემანი პირისახის ნიშნით ყველაზე დრამატული კოლიზიები უეჭველად მაღალიზაში, ნეგრიტოსთა სამშობლოში ხდება და ა.შ. და ა.შ., — არსებითად განწირულია!

პოემაში დასახელებული ძვეყნები

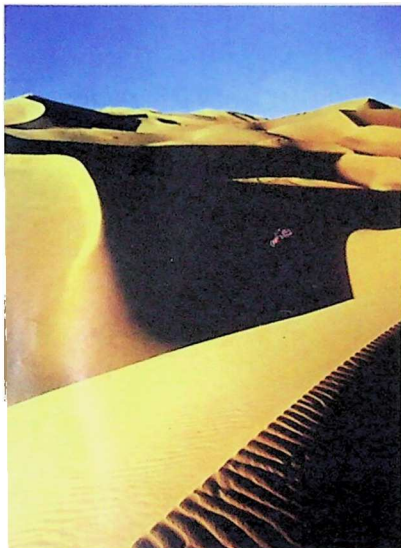
„ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული გარემოს შედარებითი ანალიზისათვის - პოემაში დასახელებული ძვეყნების გუნების მოკლე დახასიათება

როგორც ითქვა, შოთა რუსთაველს პოემის შინაარსის გადმოსაცემად ალებული აქვს შუა საუკუნეებში ცნობილი დედამიწის ზედაპირის მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული სივრცე. აქცენტი მაინც საქართველოდან სამხრეთით მდებარე, ტროპიკული კლიმატის

მქონე ქვეყნებზეა გაკეთებული. რუსთველოლოგიაში მიღებული სრულიად სამართლიანი შეხედულების თანახმად, შოთა რუსთაველი და მისი თანამედროვენი გაცილებით კარგად იცნობდნენ და ურთიერთობა ჰქონდათ საქართველოს სამხრეთით მდებარე, შემდეგ კი — აღმოსავლეთით წარმოდგენილ ქვეყნებთან.

შეთხზულია თუ რეალურ საფუძველს ემყარება „ვეფხისტყაოსნის“ ესოდენ ფართო მასშტაბის გეოგრაფიული გარემო? ამ კითხვაზე პასუხის სათანადოდ გაცემისათვის, გარდა ზემოთ მოცემული მიმოხილვისა, საჭიროა გაკეთდეს პოემამში მოყვანილი ქვეყნების, მათი გარემო პირობების შედარებითი ანალიზი. პოემამში მოყვანილი ქვეყნების რეალური ბუნების აღწერამ და მისმა შედარებამ „ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული გარემოს შესატყვის ტექსტთან, პასუხი უნდა გასცეს რუსთველოლოგიაში დასმულ ზოგიერთ კითხვას.

არაბეთი

ქვიშის უდაბნო (ბარხანები) არაბეთში

ნობით (საშუალოდ, 50 მმ წელიწადში). ზამთარი თბილია: იანვრის საშუალო ტემპერატურა 10-15° აღწევს და, ამდენად, გაერთიანებულია ტროპიკულ-სუბტროპიკულ უდაბნოებში. ადგილობრივ ლანდშაფტს განსაკუთრებულ იერს ანიჭებს, ძირითადად, ფინიკის პალმისაგან შემდგარი ოაზისები. ესენია სახელგანთქმული აქლემის საქარავნო გზები. უდაბნოთა ერთფეროვნებას ასევე არღვევს მდინარეთა ჭალის ტყეები, შემდგარი უდაბნოს ვერხვის (თურანულა), იალღუნებისა და ტირიფებისაგან, ასევე სარწყავი აგროცენოზები.

არაბეთის ფლორაში ითვლიან დაახლოებით 2 ათასამდე სახეობას (შედარებისათვის — საქართველოში 4500-მდე სახეობაა, კავკასიაში — 6350). ენდემიზმი, ანუ მხოლოდ არაბეთისთვის დამახასიათებელ მცენარეთა სახეობების რიცხვი 20%-ს აღწევს. არაბეთის ცენტრალურსა და დასავლეთ ნაწილში, „ვეფხისტყაოსნის“ მკვლევარ გეოგრაფოსთა მიხედვით, პოემის გმირთა მოქმედების სავარაუდო მხარეებში, ჭარბობს საჰარა — არაბეთის ფლორისტული ელემენტები. ქვიშის ბარხანათშორისი დაბლობები უკავიათ ქვიშის მოყვარულ (ფსამოფილურ) ჯუზღუნებს (Calligonum). ეს ბუჩქის ფორმის მცენარე სამხრეთ

ევფრატის დელტა — შატ-ელ-არაბი პალმებით

აღმოსავლეთ საქართველოს ნახევარუდაბნოებისათვის. წითელი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპირო დიუნები დასახლებულია ავზნით (*Artemisia*), ფარსმანდუკით (*Achillea*) — აღმოსავლეთ საქართველოსთვის ჩვეულებრივი ბალახოვანი მცენარეებით, ასევე ჰამადათი (*Hammada*). ეს უკანასკნელი გავრცელებულია საპარაში, ირანის უდაბნოებში, შუა აზიაში მხოლოდ ტაჯიკეთში გვხვდება. არაბეთში, მესოპოტამიის დაბლობზე, ტიგროსისა და ევფრატის ჭალებს ქმნიან ტირიფები (*Salix*), ევფრატის ვერხვი — თურანულა (*Populus euphratica*). უდაბნოს ეს რელიქტური ვერხვი საქართველოში მხოლოდ ვაშლოვნის ნაკრძალში (დათვის ხევი) შემორჩა. თურანულა ჩვენში, შუა საუკუნეებში, ალბათ, უფრო ფართოდ იქნებოდა გავრცელებული. ერაყში, სპარსეთის ყურესთან ტიგროსისა („დიჯლა“) და ევფრატის ინდოეთის ოკეანესთან შეერთებამდე წარმოქმნილ დელტას (შატ-ელ-არაბი) ამჟენებს ფენიქსის პალმის რაყები (*Phoenix dactylifera*).

წითელი ზღვა დედამიწის ქერქის რღვევის შედეგად არის წარმოქმნილი. გეოლოგთა ენაზე ამ რიფტული ღრმულის ყველაზე ჩაყვარდნილი ნაწილი მკედარ ზღვას (გაუდონარი მლაშე ტბა) უკავია. მისი უკიდურესად მლაშე წყლები (260-270 გ/ლ) სიკოცლეს მოკლებულია. ამ მიდამოებში გაბატონებულია მარილიანი გრუნტის ამტანი მცენარეები (ჰა-

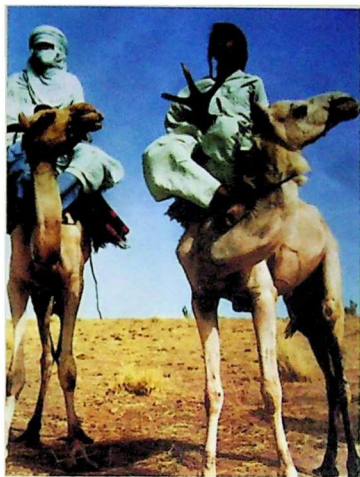
ლოფიტები). ასეთებია ანაბაზისი (*Anabasis*), ასევე ცერცეკალა, ჯორისძუა (*Ephedra*). ეს გვარები მეტ-ნაკლებად ცნობილია საქართველოს ფლორისათვის. კულტურული მცენარეებიდან არ შეიძლება შეუმჩნეველი დარჩეს ადგილობრივი პეიზაჟთა განუყოფელი მცენარე — ფინიქის პალმა.

არაბეთის მთიან ადგილებში უდაბნოებს მშრალი სავანები ცვლიან დამახასიათებელი აკაციებითა და მარცვლოვანი მცენარეებით, სამხრეთ ნაწილში დომინირებენ ტროპიკული აფრიკის ფლორის წარმომადგენლები — აკაციები, ხერძიანები, ფრიად ეგზოტიკური ადენიუმი, კასრისებური ლეროთი.

რაც შეეხება ფაუნას, მსხვილი მტაცებლებიდან ლეოპარდი (ჯიქი) არაბეთში მხოლოდ მთიან რაიონებში შემორჩა. არაბული ლეოპარდი (*Panthera pardus nimr*) აფრიკულ და აზიურ თანამოძმეებს შორის ტანად ყველაზე პატარაა. ბინადრობს უდაბნოს ეროზირებულ მთებში, სადაც წყლის მუდმივი ადგილსამყოფელი ეგულება; იშვიათად იჭრება უდაბნოში. ცალკე ქვესახეობად გამოჰყვეს 1991 წელს. XX

მელა — ფენეკი

აქლემზე ამხედრებული არაბი
მანდილოსნები

საუკუნის შუა პერიოდამდე ნახევარკუნძულზე ჯერ კიდევ ბინადრობდა ავაზა (გეპარდი). მთელს რაიონში გავრცელებულია მგელი, ტურა, ჩვეულებრივი მელა, საპარიდან იჭრება ზოლებიანი აფთარი, ქვიშის მელა (*Vulpes rüppelii*) და პატარა ზომის, იშვიათად სიმპათიური, დიდყურება მელა ფენეკი (*Fennecus zerda*). გარეული წვეილჩილოსნებიდან ჩვეულებრივია დიდი ზომის ანტილოპა ორიქსი (ინონის 110 კგ-მდე, მამრის სწორი რქები კი 1,2 მ აღწევს). იგი დიდხანს ძლებს უწყლოდ. აქვე ბინადრობს ჩვეულებრივი ქურციკი (*Gazella gazelle*), თურანის უდაბნოებიდან გავრცელებულია ჯეირანი (*G. subgutturosa*). მკედარი ზღვის მიმდებარე უდაბნოებში გამორჩეულია ნიამორის მსგავსი, ნუბიური მთის თხა (*Capra nubiana*).

ფრინველებიდან უდაბნოთა ცალკეულ ხეებზე ბუდობს მთის არწივი (*Aquila chrysaetos*), საქართველოს ფაუნისაგან განსხვავებული უდაბნოს ყორანი (*Corvus ruficollis*), უდაბნოს ბუ (*Otus brucei*). ქვეწარმავლების ფაუნაც აზიისა და აფრიკის ნარევიანია. აქ ვხვდებით მთისაგან განსხვავებული უდაბნოს ყორანს (*Corvus ruficollis*), უდაბნოს ბუ (*Otus brucei*). ქვეწარმავლების ფაუნაც აზიისა და აფრიკის ნარევიანია. აქ ვხვდებით მთისაგან განსხვავებული უდაბნოს ყორანს (*Corvus ruficollis*), უდაბნოს ბუ (*Otus brucei*).

ვდებით ეგვიპტურ კობრას (შედის ასპიდისებრთა შხამიანი გველების ჯგუფში), გიურზას, ქვიშის ეფას. უხერხემლო ცხოველებიდან ყურადღებას იპყრობენ მორიელები, ტარანტულები (ნიადაგის სოროშ მცხოვრები, დიდი ზომის ობობები), სხვადასხვა მწერი.

როგორც ვხედავთ, თუ რუსთაველს თავის გმირთა სამოქმედო ასპარეზად რეალური არაბეთი ჰქონდა მიჩნეული, ამ ქვეყნის ბუნებაში ვერ ნახავდა (რეა საუკუნეში უდაბნოს ლანდშაფტური სახეობებიდან ცოტა რამ შეიცვალა) ადგილობრივ „მინდვრებსა“ ან „ტყეულებში“ მოსიარულე ირმებსა და შვლებს და, პირიქით, არ უნდა გამორჩენოდა ქვიშის უდაბნოების ერთფეროვნებაში ესოდენ კონტრასტების შემტანი ფინიკის პალმა, ოაზისებში მისგან შექმნილი ხეივანები. პალმის ეს სახეობა, ისტორიული დროის განმავლობაში ადამიანის ხელით გაშენებული არა მხოლოდ მშენიერი მცენარეა, მისი ნუგბარი და მანიერი ნაყოფი საკვებად არის გამოყენებული. ეს მცენარე ისევე ასოცირდება ნახევარკუნძულის ბუნებასთან, როგორც ადგილობრივ ქვიშნარებთან უდაბნოს „ხომალდის“ — აქლემის ქარავნები.

ამგვარად, არაბეთის არც უმკაცრესი (ექსტრემალური უდაბნოები), სრულიად სპეციფიკური ჭალის ტყეები, ფლორისტულ-ფაუნისტური კომპლექსები (და არა ცალკეული სახეობები) — ლანდშაფტის (ბარხანების, დიუნების) შემავსებელი, სახასიათო კომპონენტები, ადამიანის ყოფის ამსახველი სურათები — ცოცხალ ჯაჭვად ქცეულ აქლემთა ქარავნებზე ამხედრებული, ჩადრ-კაბა-ჯუბით შემოსილი სულ სხვა ჯიშ-ჯილაგისა და ფერის მატარებელი ადამიანები... არაფრით არ შეესაბამებოდა პოეტის მიერ ეპიკურ თხზულებაში აღწერილ სურათებს⁵³.

ინდოეთი

„ვეფხისტყაოსანში“ აღწერილი ინდოეთი შეესატყვისება XII-XIII სს. საზღვარზე აღმოცენებულ მაჰმადიანურ სახელმწიფოს — დელის სასულთნოს. მას ეკავა ჩრდილოეთ ინდოეთის ტერიტორია, ე.ი. ქვეყანაში არ შედიოდა ინდოეთის ნახევარკუნძული და მის ჩრდილო-დასავლეთით მიმდებარე გუჯარეთი. დასავლეთიდან აღმოსავლეთით გადაჭიმულ ამ სახელმწიფოს ჩრდილოეთით ესაზღვრებოდა დეკანის ზეგანი, დასავლეთით — მდინარე

⁵³ არნ. გეგეჭკორი, 2008. დასახ. ნაშრ.

ინდის მარჯვენა სანაპირო, აღმოსავლეთით — მდ. ბრაჰმაპუტრას ქვემოწელი. ინდოეთს ოკეანიდან დასავლეთით ესაზღვრება არაბეთის ზღვა, აღმოსავლეთით — ბენგალის ყურე (მდ. განგის დელტასთან). სატახტო ქალაქი შეიძლება ყოფილიყო დღევანდელ დელისტან. ქალაქი, სადაც დავარი ზრდიდა ნესტან-დარეჯანს, ზღვისპირა ქალაქი იყო, შესაძლებელია ქ. ყარაჩისთან (ლ. მარუაშვილი)⁵⁴.

ამგვარად, რუსთაველისეული ინდოეთი შესაბამება თანამედროვე ინდოეთ-პაკისტანის ტერიტორიის ჩრდილოეთ ნაწილს და ძირითადად მდებარეობდა ორ დიდ მდინარეს — ინდსა და განგს შორის წარმოქმნილ ვაკეზე (ეს უკანასკნელი ერთ-ერთი რეგიონია ინდოეთის ერთმანეთისაგან მკვეთრად განსხვავებული სამი ბუნებრივი რეგიონიდან — ჰიმალაები, ინდ-განგის დაბლობი და დეკანის ზეგანი).

დაბლობის დასავლეთი, კიდურა ნაწილი უკავია უდაბნო თარს (სინდი). ეს არის მეტწილად ქვიშნარი უდაბნო, აქა-იქ კლდოვანი გორაკებით. თარის ქვიშნარებს სამხრეთით მლაშნარი უდაბნოები ცვლიან. ჩრდილოეთით აღმართული ჰიმალაები სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ სამ საფეხურად აღმართული მთიანი სისტემაა. პირველი, ქვედა საფეხური პირდაპირ ინდ-განგის დაბლობიდან იწყება. ესაა სივალის სახელწოდებით ცნობილი, ზღვის დონიდან 900-1200 მ სიმაღლეზე მდებარე მთისწინები. მეორე საფეხურს ქმნიან მცირე ჰიმალაები (3000-6000 მეტრი ზღვის დონიდან), მესამეს — დიდი ჰიმალაები, მსოფლიოს უმაღლესი მთები ზღვის დონიდან 9000 მეტრამდე აღმართული კოლოსები. მდინარე

ინდის ხეობის ჩრდილო-დასავლეთით ვხვდებით გაუდაბურებულ და უმკაცრესი კლიმატის ყარაყორუმის ქედს. ამ უკარება, დაუსახლებელ ადგილებში ერთ დროს გადიოდა იმდროინდელი მსოფლიოს ყველაზე მაღალი სავაჭრო გზები. იაკებისა და სხვა სატრანსპორტო ცხოველების ზურგით, სოფდაგრებს ინდოეთიდან სხვა ქვეყნებში გადაჰქონდათ უამრავი სხვადასხვა საქონელი.

ინდოეთის თითქმის მთელი ტერიტორია მდებარეობს ტროპიკულსა და სუბეკვატორულ განედებში, ტიპური მუსონური კლიმატით. მუსონები, სეზონების მიხედვით ჰაერის გამშრალეა-გატენიანებასთან ერთად, ტაიფუნების მიზეზი ხდება.

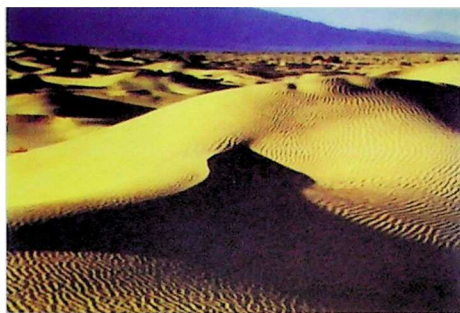
ნინგა განგის გაეილი (*Gavialis gangeticus*)
მდინარე განგში

რუსთაველს პირადად, ანდა სხვადასხვა წყაროთი უნდა სცოდნოდა ვეებერთელა ნახევარმთვარედ გადაჭიმული ინდ-განგის ნაყოფიერი დაბლობი, მით უმეტეს, რომ მდინარე ინდის ცივილიზაცია (უძველესი ქალაქებით — პარაპა, მოჰენჯო-დარო), ნილოსთან და შუამდინარეთთან ერთად, კაცობრიობის პიონერულ ცივილიზაციათა რიცხვს მიეკუთვნება. პარაპას ცივილიზაციას ფართოდ ჰქონდა გადგმული ფესვები — აყვავების ეპოქაში (არსებობდა ძვ.წ. აღრიცხვით 2500-2300 წლებიდან ძვ.წ. აღრიცხვის 1600-1500 წლებამდე), სავაჭრო-კულტურული ურთიერთობა ჰქონდა ახლო აღმოსავლეთისა და კავკასიის ხალხებთან. ინდოეთის მთავარი მდინარე განგი, ანუ „დედაგანგი“ კი ადგილობრივთა წმიდა მდინარეა.

თარის (სინდის) უდაბნოს ცოცხალი ბუნება საპარა-სინდის (აფრიკა-არაბეთი, პაკი-სტანი-ინდოეთი) ქვიშნარი უდაბნოების დიდი სარტყლის შემადგენელი კომპონენტია. მისი ფლორისტულ-ფაუნისტური ბირთვი დიდად არ განსხვავდება არაბეთის ზემოთ დახასიათებული უდაბნოების ორგანული სამყაროსაგან.

რაც შეეხება ინდ-განგის ვაკის ცოცხალ ბუნებას, იგი აზიის ნოტიო ტროპიკების

⁵⁴ ლ. მარუაშვილი, 2002. დასახ. ნაშრ.

თარის ქვიშის უდაბნოები

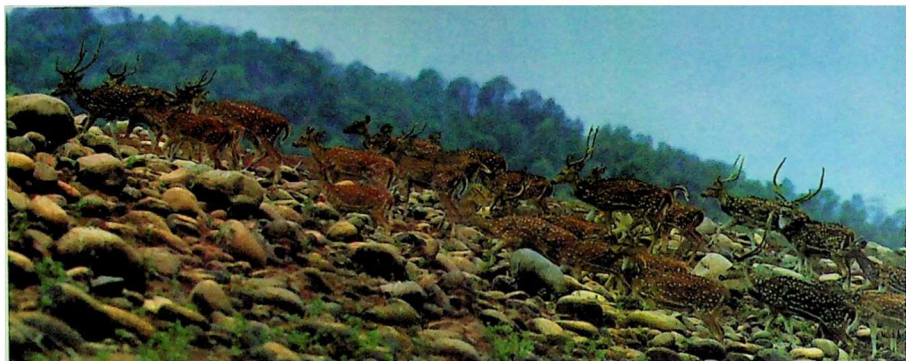
ჩრდილოური ვარიანტის ტიპური გამოვლენაა. დედამიწაზე ბევრი როდია ისეთი რეგიონი, რომელმაც საუკუნეების განმავლობაში უდიდესი ანთროპოლოგიური პრესი განიცადა. ზოგადად ინდოეთი, სახელდობრ, ინდისა და განგის ვაკე, ერთ დროს ხშირი ტროპიკული ტყეებით დაფარული, დღეს მცენარეული საფარით მსოფლიოს ერთ-ერთი ყველაზე გამეჩხრებული ქვეყანაა. პირველყოფილი ტყეები მხოლოდ შიშვალაების ხეობებსა და მთის კალთებზე შემორჩა.

ინდოეთისათვის დამახასიათებელი ნოტიო-ტროპიკული, მარადმწვანე ტყეები, ასევე მუსონური ფოთოლმცვივანი ტყეები (მშრალ სეზონში — აპრილ-მაისში მერქნიან მცენარეთა უმრავლესობა ფოთლებს ყრის) და სავანები. მოგზაური ადამიანისთვის თვალში საცემი და დასამახსოვრებელი არაერთი ხეცენარე, მათ შორის: ტიკის ხე (*Tectona grandis*), მისი მერქნისგან უხსოვარი დროიდან ხომალდებს აგებდნენ; სალის ხე (*Shorea robusta*), რკინასავით მაგარი და უპოველი მერქნით ხშირად ცვლის პირველს, გამოიყენება სახლთმშენებლობაში. სანდალის, ატლასისა და რკინის ხეები, გარდა ძვირფასი მერქნისა, ადამიანს აძლევს ტყავის დამარბილებელ ნივთიერებებს, ლაკს, საღებავებს, სპირტს და ა.შ. რამდენიმე სახეობის პალმა, გარდა დეკორატიული ღირებულებისა, გამოყენებულია ადამიანის საცხოვრებლის — ჭერის გადასახურად, პალმის ლეინის მისაღებად; მშრალ ადგილებში იზრდება ფინიკის პალმა, ოკეანის სანაპიროებზე — ქოქოსის პალმა. არანაკლებ არის გამოყენებული ბამბუკი. სულ ინდოსტანის ნახევარკუნძულზე ტყეობლია 21 000 სახეობის მცენარე. ამ მხრივ, მისი ფართობის მქონე (4 მლნ კვ.კმ.) ქვეყნებს შორის, ინდოეთს პირველი ადგილი უკავია.

მდიდარია რეგიონის ფაუნა. ძუძუმწოვრებიდან აღსანიშნავია ინდური მაჩვზღარბა (ბოლო დროს იგი აზერბაიჯანიდან საქართველოშიც გავრცელდა), ზოლებიანი აფთარი, ინდური მგელი (ჰვავს რუხ მგელს), ნითელი მგელი, მთის შიმალაიური დათვი, ტყის ტურჯა დათვი, აქსისი — ინდოეთის ირემი (*Cervus axis*) — არცთუ ზოგადი, მაგრამ მაღალფეხება ნადირი, რომლის სხეული ზრდასრულ ასაკში, მუდმივად არის დაფარული მეტ-ნაკლებად სწორ მწკრივებად განლაგებული, თეთრი ხალებით და, ამდენად, ბუნების უმშვენიერესი ქმნილებაა. აქსისი ტყის ბინადარია.

ტრამალეებში ბინადრობს ბუნების კიდევ ერთი მშვენება — ანტილოპა გარნა (*Antilopa cervicapra*). იგი არ გამოირჩევა დიდი ტანით, მაგრამ იშვიათად პროპორციული სხეული აქვს, მუცელი თეთრი, თავი და კიდურები კი ნახევრად თეთრი და ნახევრად ყავისფერი, ზურგი — შოკოლადისფერი. რქები მხოლოდ მამრს გააჩნია. მათი სიგრძე 45-70 სმ-ია, ხიმტბივით გაშვებული, მაგრამ სპირალურად დახრახნილი ფორმისაა. გარნა ინდოეთში წმიდა ცხოველად ითვლება, მისი ტყავი კი რელიგიური დღესასწაულების აუცილებელი აქსესუარია. გარნა ღმერთ კრიშნას ფავორიტი ანტილოპაა, სანსკრიტის ენაზე მას ასევე თარგმნიან — „კრიშნა მრიგა“. ჯეირნის მსგავსად, ეს ანტილოპა ინდოელ მხატვართა, სკულპტორთა, პეიტთა მუზაა. ცხოველის სკულპტურული გამოსახულება ამშვენებს არაერთ ისტორიულ ძეგლს, მინარეთს.

ისტორიულად ინდოელ არისტოკრატებს საპირისპირო დამოკიდებულება ჰქონდათ ამ ღვთაებრივ ცხოველთან — ერთნი წმინდა ცხოველად რაცხდნენ და, შესაბამისად, საკრალურ ცხოველზე ნადირობა აკრძალული იყო; სხვები, სხვა დროს, პირიქით, ავაზათი (გეპარდით) თავგამოდებით ნადირობდნენ. გეპარდით ნადირობა ამ სამეფო არსებებზე XX

ინდოეთის ირმის ჯოგი

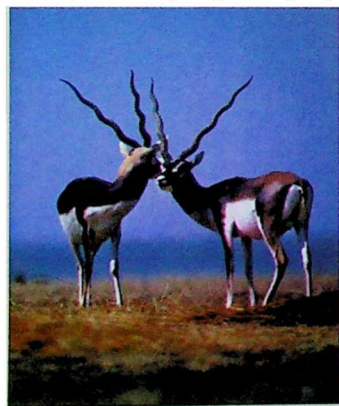
საუკუნის მეორე ნახევრამდე გრძელდებოდა, სანამ ინდოეთში ავაზა არ გადაშენდა. გარდა ხმელეთის ყველაზე სწრაფად მსრბოლელი მტაცებლისა, ამ ანტილოპას დამწევი არც ერთი მტაცებელი არ არის: გარნა საათში 80-96 კილომეტრს ავითარებს, დასავლეთ ინდოეთის ტრამალებში, გრაციოზული ნახტომებით ქარმპობი ანტილოპა თავის უკან ჩლიქების ნაკვალევს ტოვებს. თითოეული ნახტომის სიგრძე 6,6 მეტრია. საერთოდ ხომ ანტილოპების მშვენიერება განუმეორებელია, მაგრამ გარნასი — ენით უთქმელი!

ინდოეთის ტრამალთა განუყოფელი, ღვიძლი შვილია „ვეფხისტყაოსანში“ მოხსენიებული კანჯარი. დასავლეთ ინდოეთში ცნობილია კანჯარის ადგილობრივი ქვესახეობა (*Equus hemionus khur*).

ჩლიქოსნებიდან ყურადღების ღირსია ინდური კამეჩი — შინაური კამეჩის წინაპარი. ინდური მარტორქა გადაშენების გზაზეა. პრიმატებიდან დამახასიათებელია მაკაკები. ზოგიერთი მათგანი წმიდა ცხოველად ითვლება და ხელშეუხებელია. ინდური სპილო აფრიკულთან შედარებით მომცროა, მაგრამ უფრო ჭკვიანი, ადვილად ინერტდება.

ინდოსტანის ნახევარკუნძული ერთადერთი ადგილია დედამიწაზე, სადაც ერთბაშად ეხვდებით კატისებრთა ოჯახის „ვეფხისტყაოსანში“ მოყვანილ ოთხივე დიდ მტაცებელს — ლომს, ვეფხვს, ჯიქსა (ლეოპარდი) და ავაზას (გეპარდი).

ლომის აზიური ფორმა ცხოვრობს ინდოსტანის მხოლოდ ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში — ნახევარკუნძულ კათიავარზე (გუჯარეთის შტატი), გჰირის ტყეში. გჰირის ტყიდან უახლოესი (887 კმ) დიდი ქალაქი ბომბეია.

ანტილოპა გარნა

არქეოლოგიური მასალები და ისტორიული წყაროები ადასტურებენ, რომ აზიური ლომი ინდოეთის ერთ-ერთი ყველაზე ჩვეულებრივი ნადირი იყო და გვხვდებოდა ნახევარკუნძულის ჩრდილოეთის თითქმის ყველა რაიონში. ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში ერთ მონადირეს 300-მდე ლომი დაუხოცავს, მათ შორის 50 ქალაქ დელის მიდამოებში (გჰირის ტყიდან 1288 კმ-ია) მოუხადირებია.

როგორც ჩანს, შუა საუკუნეებში ჩრდილოეთი ინდოეთი იყო ჩრდილოეთ ნახევარსფეროს ის იშვიათი ადგილი, სადაც ორი ვეებერთელა და დიდებული კატისნაირის — ლომისა და ვეფხვის საცხოვრებელი ტერიტორიები გარკვეულ რაიონებში ერთმანეთს გადაკვეთავდა (სიმპატრიკება).

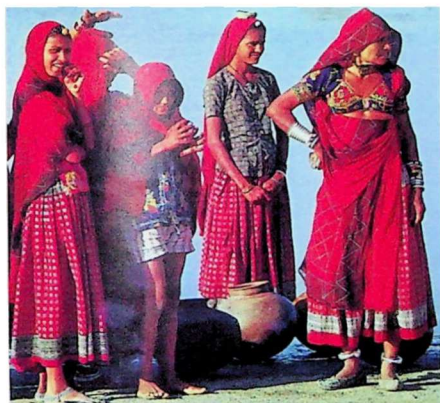

აზიური ლომი ინდოეთში

ედებით თეთრი შეფერილობის ვეფხეებსაც. ასეთებს თეთრ ფონზე მოყვანისფრო ზოლები გააჩნიათ. მსგავს ინდივიდებს ლურჯი თვალები აშშვენებთ.

ადგილობრივი ჯიქი (*Panthera pardus fusca*) ინდოეთის ტროპიკული და სუბტროპიკული, გაუვალი ტყეების ბინადარია. ინდოეთში ეხედებით ლეოპარდის კიდევ სხვა სახეობას — მაღალმთის, ანუ თოვლა ჯიქს (*Uncia uncia*) (ჰიმალაებისა და ცენტრალური აზიის მთიანეთში გავრცელებული მტაცებელია).

ავაზა (გეპარდი) ინდ-განგის ვაკის დასავლეთი ნაწილის საფანებსა და უდაბნოებში

ინდოელი მანდილოსნები ქვეყნის ჩრდილოეთიდან

ახლო წარსულში გადაშენდა. შუა საუკუნეებში იმპერატორ აკბარს ჰყავდა ათასამდე განვრთნილი, მონადირე ავაზა. იმ დროს იგი ერთ-ერთი ყველაზე ფართოდ გავრცელებული ცხოველი იყო ინდოეთში. 1948 წელს, ღამით ბრაკონიერებმა მოკლეს უკანასკნელი სამი, ამ ქვეყანაში შემორჩენილი მტაცებელი...

ინდოეთის ფრინველებიდან საჭიროა დავასახელოთ ფარშავანი, ბანკიური ქათამი (შინაური ქათმის წინაპარია), ქვეწარმავლებიდან აღსანიშნავია მდ. განგში მცხოვრები ნიანგი გაივლი. განსხვავებით ნილოსის ნიანგისგან, მისი დინგი არ არის ბრტყელი, არამედ წვრილი და წაგრძელებულია. მამრის სიგრძე 7 მეტრს აღწევს და ნიანგების 21 სახეობიდან ერთ-ერთი უდიდესი ქვეწარმავალია. ისტორიულ დროში ბინადრობდა ინდოეთის ყველა დიდ მდინარეში, ახლა მხოლოდ განგში

შემორჩა. ნადირობს თევზებზე და ზღვაში არასოდეს მიცურავს.

ბენგალის ყურის კუნძულებზე, გუჯარეთის მტატის საპირისპირო მხარეს, ცხოვრობს ქედიანი ნიანგი (ეხედებით ასევე ინდონეზიაში, ახალ გვინეასა და ავსტრალიაში). 7-7,5 მეტრამდე სიგრძის ეს რეპტილია (ამჟამად ყველაზე დიდი ქვეწარმავალი) ერთადერთი ნიანგია, რომელიც მლაშე, ან ნახევრად მლაშე წყლებში ბინადრობს (ზღვისპირა ლაგუნებში, მანგროს ტიპის ტყეებსა და ჭაობებში), შეუძლია ზღვის წყლებით კუნთულიდან კუნთულზე

გადაცურვა. ქედიანი ნიანგიტ დასახლებული ინდოეთის ეს კუნძულები დიდად არის დაშორებული მდინარეების — ინდისა და განგის ვაკის რეგიონს.

გველებიდან ინდოეთში ვხვდებით მაზრჩობელა ფორმებს (ვეფხვა და ბადებრივი პითონები), ასევე შხამიანებს (სულ 52 სახეობა), მათ შორის ასპიდისებრთა ოჯახის წარმომადგენელია სამეფო კობრა. შხამიან გველებს შორის იგი ყველაზე დიდი ქვეწარმავალია, სიგრძით აღწევს 4,5-5,5 მეტრს. ჩვეულებრივ კობრასთან ერთად, სამეფო კობრა ინდოეთში ყველაზე შხამიანი გველია.

შინაური ცხოველებიდან, სხვებთან ერთად, ინდოეთში გავრცელებულია კუზიანი საქონელი — ზებუ (წმინდა ცხოველი), აქლემი.

აი, ინდოეთის ცოცხალი ბუნების „ესკიზური მონახაზი“, რომლის არაერთი კომპონენტი შეიძლება მომხდარიყო „ვეფხისტყაოსნის“ მსგავსს, ნებისმიერი ფართო მასშტაბის თხზულებაში, პოემას კი, არაბეთის სრულიად განსხვავებული ბუნების მსგავსად, როგორც იტყვიან, ინდოეთის ნიშანწყალიც არ ეტყობა⁵⁵.

ხვარაზმი

„ვეფხისტყაოსანში“ ხვარაზმის შესახებ მოწოდებული მწირი მასალის მიხედვით, ეს ქვეყანა ძლიერი სახელმწიფოა [514]. რუსთაველის ეპოქაში ქვეყნის შემადგენლობაში შედიოდა თანამედროვე უზბეკეთის დასავლეთი ნაწილი და მისი ძლიერების ეპოქაში („დიდი ხორეზმი“) — მთელი ირანიც. განთქმული იყო ადგილობრივი იარაღი (ხმალი, თოფი). რუსთაველი ხაზს უსვამს ხვარაზმული აბჯრის ხმარებას ინდოეთსა [404] და არაბეთში [1569] (ლ. მარუაშვილი)⁵⁶.

ქვიშის აკაცია (*Ammodendron karelinii*)
ყარაუშის უდაბნოებში

როგორც ცნობილია, შუა აზიის შუამდინარეთი (ამუდარია, სირ-დარია) და, უწინარესად, უზბეკეთი ისლამური სამყაროს ცივილიზაციის ერთ-ერთ უძველეს კერას წარმოადგენდა. IX საუკუნეში არაბთა ბატონობა შეიცვალა სამანიდების ძლიერი, ადგილობრივი დინასტიით. მის ცენტრს ბუხარა წარმოადგენდა. ეკონომიკისა და კულტურის დიდად განვითარებამ განაპირობა კულტურის ასპარეზზე უდიდეს მეცნიერ-ენციკლოპედისტთა წარმოჩენა; ესენია: ფერგანი, ხორეზმი, იბნ-სენა (ავიცენა). რუსთაველის ეპოქაში, ფეოდალურ საქართველოს უნდა სცოდნოდა და ურთიერთობაც უნდა ჰქონოდა დიდი ხორაზმის ქვეყანასთან, რაც, როგორც ითქვა,

შუა აზიასთან ერთად ირანსაც გულისხმობდა.

ბიოგეოგრაფიულად ირანისა და შუა აზიის დაბლობებისა და მთისწინების (თურანი) ორგანული სამყარო გაერთიანებულია ირან-თურანის ოლქში. ეს უკანასკნელი მოიცავს ახლო აღმოსავლეთის უმეტეს ტერიტორიას. მათ შორის ირანის მთიანეთს (გარდა ტრაპიკული უდაბნოებისა), ასევე აღმოსავლეთ კავკასიის ნახევარუდაბნოებსა და უდაბნოებს, აღმოსავლეთით გობის უდაბნოების ჩათვლით.

ფლორისტულად ირან-თურანი უდაბნოთა მცენარეულობის ფორმირების ერთ-ერთ უძველეს კერას წარმოადგენს დედამიწაზე. იგი შედის ცივზამთრიანი უდაბნოების ჯგუფში, სადაც გრუნტის ტიპის მიხედვით, წარმოდგენილია უდაბნოთა ყველა ნაირსახეო-

⁵⁵ არნ. გეგეჭკორი, 2008. დასახ. ნაშრ.

⁵⁶ ლ. მარუაშვილი, 2002. დასახ. ნაშრ.

ბაზრობა უზბეკეთში (ქ. ბუხარა)

ბა: ქვიშის, ქვის, თიხის (მათ შორის თაყირი), მლამ-ნარი, თაბაშირიანი უდაბნოები. ყარაყუმისა და ყიზ-ილყუმის გრანდიოზული უდაბნოები დაფარულია თე-თრი და შავი საქსაულებით, ქვიშის აკაციით, ბუჩქე-ბიდან — ნიტრარიით, ავშნის მრავალი სახეობით და სხვ. ქალის (ტუგაის) ტყეებში ვხვდებით ვერხვის — თურანულას სახეობებს. ამ ტყეთა ეტალონურ ვარი-ანტს წარმოადგენს ტაჯიკეთის ნაკრძალი — „ვეფხვის ხეი“. მდინარე ვახში, ერთვის რა პიანჯს, დასაბამს აძლევს ამუდარიას. დღეს ხელუხლებელი ქალები ტუგაი მხოლოდ ნაკრძალებში შემორჩა. ვეებერთელა ხეებად (30 მ-მდე) მოზარდი ვერხვების ტყეში ბინად-რობენ ზოლებიანი აფთარი, ტურა, ბუხარული ირემი, ჯეირანი, ტაჯიკური ხოხობი, რუხი ვარანი, შუა-ზიური კობრა და სხვ. 1964 წლამდე აქ ბინადრობდა თურანული ვეფხვი. ადგილობრივ ქალებში ვეფხვის თურანული ქვესახეობის ყველაზე დიდი პოპულა-ცია იყო ცნობილი. ადამიანის მიერ მისი ამოწყვეტით (ირანის აზერბაიჯანში უფრო ადრე ამოწყვეტეს), თურანული ვეფხვი გადაშენდა. გასულ ორ საუკუნე-ში, აზერბაიჯანიდან საქართველოში სამჯერ სწორედ

ეს ვეფხვი შემოვიდა.

მთისწინა დაბლობები ზოგჯერ თანდათანობით გადადის გორაკ-ვაკიან რელიეფში. შუა აზიის სამხრეთ ზონაში, რომელიც სუბტროპიკულ განედში მდებარეობს, გორაკ-ვაკიან ლანდშაფტში წარმოიქმნება სავანოიდური (სავანის მსგავსი) ბუნება. მის ეტალონურ ვარი-ანტს ვხვდებით ბათიხიის ნაკრძალში (ტაჯიკეთი). აქაურობა დაფარულია მაღალი მარცვ-ლოვანი ბალახებით, მათ ფონზე მეჩხერად იზრდება საკმლის (საღსაღაჯის) ხე (*Pistacia vera*). ამ ხის ნაყოფი საკვებად გამოიყენება. ბათიხიში დღემდე გვხვდება ჯიქი, ჯეირანი, კანჯარი, გარეული ცხვარი-არხარი, გასული საუკუნის პირველ ნახევარში კი ბინადრობდა ავაზა (გეპარდი). როგორც ვხედავთ, თურანის დაბლობზე ზომიერი სარტყლის ფაუნასთან ერთად შერეულია ტროპიკული აზიისა და აფრიკის ფაუნის წარმომადგენლებიც.

მსგავს სურათს ვხედავთ ირანის, განსაკუთრებით ამ ქვეყნის თბილზამთრიან უდაბ-ნოებში⁵⁷.

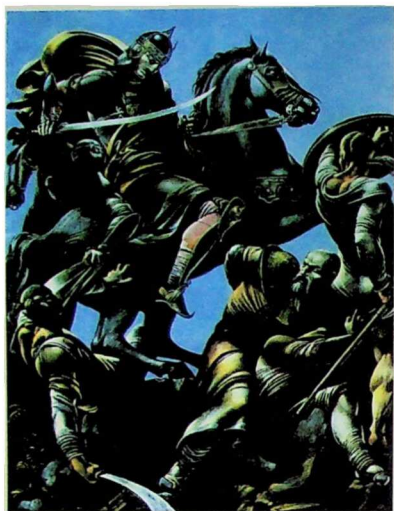
ხატაეთი

ცენტრალური აზიის უდაბნოები (ჩინეთი)

არაბეთისა და ინდოეთის უდაბ-ნოებთან შედარებით, კლიმატური პირობე-ბით (ცივი ზამთარი, ცხელი ზაფხული, ტემპერატურების დღელაშური რყევა-დობის დიდი ამპლიტუდა) გაცილებით მკაცრია ყაზახეთისა და, მით უმეტეს, ცენტრალური აზიის უდაბნოები (მონღო-ლეთისა და ჩინეთის უდაბნოები: თაილა-მაკანი, ალაშანი, ციადამი, გობი, ჯუნ-გარის ქვაბული, ბეიშანი, ორდოსი). ბევრი მათგანის ქვიშიანი უდაბნოები თითქმის მოკლებულია სიცოცხლეს. აქ იზრდება მონღოლური საქსაული, იალლუნი, ჯუზ-

⁵⁷ არ. გეგეჭკორი, 2008. დასახ. ნაშრ.

ტარიელისგან ხატავის ნასვლა და დიდი ომი (ნახატი ს. ქობულაძისა)

ღუნი, ქვიშის მოყვარული პარკოსანი ბუჩქები და ბალახები — ავნებები, ვაცინვერა, ნიტრარია, ჭალებში — ვერხვი-თურანულა, სხვა არაერთი ენდემური გვარის მცენარე.

ცხოველებიდან მხოლოდ ამ უდაბნოებში შემორჩა ველური ფორმით ორკუთხიანი აქლემი — ბაქტრიაანი, კანჯარის მონღოლური ქვესახეობა, აქვე ოთხი-ხუთი ათეული წლის წინათ ჯერ კიდევ ბინადრობდა პრეველსკის ცხენი (ხელოვნურად პატრონობენ უკრაინის ასკანია-ნოვას ნაერძალ-ში), მტაცებლებიდან — მელა, სტეპის კატა, მგელი.

ცხადია, რუსთაველის ხატაეთი მხოლოდ ჩინეთის უდაბნოები არ არის. ჩრდილოეთ ჩინეთის ტერიტორიაზე, სადაც აბრეშუმის ძვირფას ქსოვილებს — „სხვა სტავრას, სხვა ატლასს“ [472] ამზადებდნენ, ადამიანის საარსებო ნაყოფიერი მიწა-წყალიც იგულისხმება (იუნ-ნანის პროვინცია საქვეყნოდ იყო განთქმული უჩვეულოდ მტკიცე და ხარისხიანი აბრეშუმის დამზადებით).

აზიის მაღალმთის უდაბნოებიდან, რაც „ვეფხისტყაოსნის“ მკითხველს უნდა აინტერ-

ესებდეს, უნდა მოვიხსენიოთ „უგზო ქვეყანა“ — ტიბეტის ზეგნის უდაბნოები. ტარიელის ხატაეთში ლაშქრობისას პოემაში ნათქვამია: „უგზოსა ვლიდეს ლაშქარნი, არ გაივლიდეს გზობასა“ [421]. ინდოეთ-ხატაეთის შემაერთებელი უმოკლესი გზები კვეთენ ცენტრალური აზიის მთიანეთს — ტიბეტის ზეგანსა და მეზობელი შიმალიის ქედის ფრაგმენტს. ეს რაიონი დღემდე რჩება ექსტრემალურ საგზაო ქვეყნად.

როგორია ამ რეგიონის ბუნებრივი პირობები, ცოცხალი ბუნება? ნალექებით ღარიბი ლანდშაფტების — უდაბნოების ფორმირება ხდება არა მხოლოდ დაბლობებსა და მთისწინებში, არამედ მშრალი კლიმატის მქონე მაღალ მთიანეთშიაც. ზღვის დონიდან თვით 5300 მეტრის ჩათვლით, აზიაში მთის უდაბნოებს გვხვდებით ტიბეტში, პამირზე, ტიან-შანზე.

ტიბეტი ვეებერთელა მთიანი ქვეყანაა (2 მლნ კვ.კმ ფართობით). უდიდესი ნაწილი მოკლებულია მდინარეთა ქსელს, მაგრამ ტიბეტის სამხრეთსა და აღმოსავლეთ განაპირა რაიონებში სათავეს იღებენ: განგი,

იალალებზე გაშვებული შინაური იაკები ცენტრალურ ტიან-შანში (ყირგიზეთი)

ბრაჰმაპუტრა, მეკონგი, იანძი და ხუანხე. ტიბეტის ზეგანის უმაღლესი წერტილი 5,5 კმ-ზეა აღმართული.

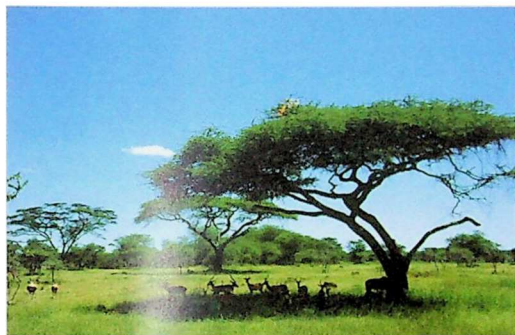
კლიმატი უკიდურესად კონტინენტური, მშრალია: წლიური ნალექები ცვალებადობს 50-500 მმ-ს შორის, იანვარში ტემპერატურა შეიძლება დაეცეს — 51°-მდე, ივლისის საშუალო ტემპერატურა +6-7 გრადუსია. მთის ეს უდაბნოები თითქმის უტყეოა. ძირითადად, ავენისაგან შემდგარი მცენარეული საფარი 4100 მ-დან 4800 მ-მდეა გავრცელებული. დამახასიათებ-

ლია ბალიშა ფორმის გლერძები, ზღარბა, ღარიბია ველური მარცვლოვნები; ბუჩქებიდან დამახასიათებელია ღვია.

ჩლიქოსანი ცხოველებიდან ზღვის დონიდან 6200 მეტრამდე გვხვდება ანტილოპა ორონგო, 5500 მ სიმაღლემდე აღწევს ტიბეტური ცისფერი ცხვარი, 5000 მ-მდე კანჯარის ტიბეტური პოპულაცია; ვხვდებით ნიაშორის მსგავს ციმბირულ თხას, გარეულ იას, რომლის მომინაურებულ ფორმას ზოგიერთი ავტორი „ვეფხისტყაოსანში“ მოხსენიებულ აზავერთან — სასაპალნე საქონელთან აიგივებს (ვრცელდება 6000 მ-მდე); მტაცებლებიდან აღსანიშნავია თოვლა ჯიქი, ტიბეტური (ჰიმალაური) თეთრსაყელიანი დათვი, ფოცხვერი, მგელი, ნითელი მგელი და ა.შ. ფრინველებიდან აღსანიშნავია ტიბეტური მთის ინდაური — შურთხი.

ჩრდილოეთ ტიბეტის ცივი უდაბნოები ვარგისია მხოლოდ შინაური იაკის მეურნეობის გაძღოლისათვის, მცენარეებიდან მოჰყავთ ქერი, ხორბალი, ლობიო, ბარდა, კარტოფილი⁵⁸.

რამდენად შეასატყვისება ზოგიერთ გეოგრაფოსთა მიტყუპანი „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტის უცხო ქვეყნებში გატანასთან დაკავშირებით?

ქოლგისებრი აკაციისაგან (*Acacia dealbata*) შემდგარი სავანა გრანტის გაზელებით (*Gazella granti*)

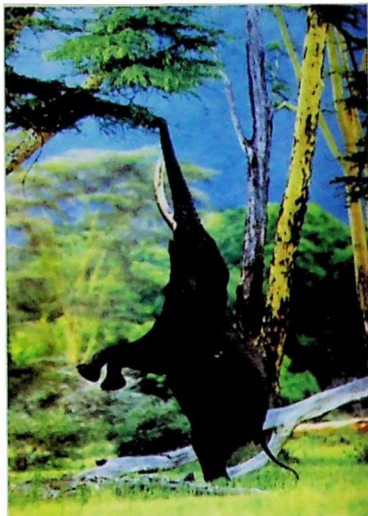
აგასკარული“ ვარიანტის მიხედვით, პოემის გმირებს მგზავრობა აფრიკის კონტინენტზე უხდებათ მარშრუტით: კენია-ტანზანია-ეთიოპია (მულაზანზარი — ტარიელის ქვაბოვანი) — ეგვიპტის მონაკვეთი. აქედან ტარიელის ქვაბოვანი და მულაზანზარი საჰარის სამხრეთით გაერცელებული რაიონებია. როგორც ცნობილია, აქაური ლანდშაფტები სავანებს უკავიათ. ტანზანიაში არის ამ იშვიათი ეკოსისტემის ეტალონური ეროვნული პარკი — სერენგეტი, რომელიც მასაი-მარას სახელწოდებით კენიაში გრძელდება.

სავანის მცენარეულობა სტეპის მარცვლოვანი ბალახებია. მათ საერთო ფონზე იზრდება გიგანტური ბაობაბები, ქოლგის მსგავსი ვარჯის მქონე აკაციები, ხერძიანა, სოსისის ხე და ა.შ. ნოყიერი და უხვი მცენარეული საკვები განაპირობებს ბალახისმჭამელ ცხოველთა, მათ შორის მსხვილ (მეგაფაუნა) ნადირთა წარმოუდგენელ სიმრავლეს (მსხვილ ცხოველთა ბიომასის სიჭარბით სავანა ყველა სხვა ბუნებრივ ზონას აღემატება). განსაკუთრებული მრავალფეროვნებით გამოირჩევიან ანტილოპები, აქ ითვლიან მათ 40-მდე სახეობას, დანყებული მცირე, კურდღლის ზომის ღუქერებიდან (სიმაღლე 30 სმ), ვიდრე დიდი ზომის ცხოველებამდე — კანა, კუდუ, გნუ (ცხენის ზომამდე აღწევს) დამთავრებული. ეს ჩლიქოს-

როგორც თავის ადგილზე იქნა აქცენტი გაკეთებული, საყოველთაოდ ცნობილი სახელებით აღნიშნული ქვეყნებისა და ერების გარდა, „ვეფხისტყაოსანში“ მოცემულია უცნობი ქვეყნები და სხვა ტოპონიმები, შესაბამისად, ეთნონიმებიც. ცხრა მთასა და ცხრა ზღვას იქით რუსთაველის მიერ, როგორც ჩანს, გამოგონილ ქვეყნებში აღწერილი პერიპეტეიები, პრაქტიკულად ვირტუალური სამყაროა. აქ გეოგრაფებიც და არაგეოგრაფებიც ხშირად საეჭვო პიპოთეზებს, ზოგჯერ მტიყცებულებებსაც გვთავაზობენ.

ლ. მარუაშვილის „აფრიკულ-მად-

⁵⁸ არნ. გეგეჭკორი, 2008. დასახ. ნაშრ.

აფრიკული სპილო (*Loxodonta africana*)

მფურთხავი, უაღრესად ტოქსიკურია მამბა (ყველანი ასპიდისებრთა ოჯახიდან). შინაური ცხოველებიდან მასაის ტომის ხალხს ჰყავს კუზიანი საქონელი ზებუ, ცალკუზიანი აქლე-მი.

საპარა-სინდის უდაბნოების ეგვიპტის მონაკვეთის ცოცხალი ბუნება თითქმის იდენტურია არაბეთის ნახევარკუნძულის უდაბნოების ფლორა-ფაუნისა. ნილოსის მარჯვენა სანაპიროზე, მთიან რაიონებში ბინადრობენ ფაფრიანი ცხვარი და ნუბიური თხა, რომლებიც ენაცვლებიან (ვიკარიზებენ) ირან-თურანის ნიაშორსა და ციმბირულ თხას, ასევე მუფლონებს⁵⁹.

ლ. მარუაშვილი პოემაში მოყვანილი სტრიქონების მიხედვით:

— „იარნეს დღენი მრავალნი, ლალთა, ბრძნად მოუბარეთა;
შიგან მათ დიდთა მინდორთა, ყოვლგნით კაცმუშხვადრეთა“ [1496,2,3], — ასკენის, რომ ეს არის აღმოსავლეთ აფრიკის ოკეანისპირა სავანები.

ამ აზრს მეცნიერს განუმტკიცებს სტროფი:

„მხეცი იყენეს საშინელნი...“ [195,4].

მონოგრაფიის ავტორის მიხედვით, კენია-ტანზანიისა და სომალის ნახევარკუნძულის „შვიდი დღის სავალ მინდორზე“, რუსთაველის გმირები უნდა შეხედროდნენ ზემოთ ჩამოთვლილ „საშინელ მხეცებს“.

ჩანს კი ეს ვარაუდი ზემოთ დახასიათებულ ქვეყანათა ბუნების შედარებით „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტთან? ვფიქრობთ, რომ ეს ასე არ არის.

დაბოლოს, ლ. მარუაშვილის ზოგიერთი მოსაზრება პოემის გმირთა კუნძულ მადაგასკარზე ყოფნის თაობაზე: „იქმნება შთაბეჭდილება, რომ პოეტს პირადად უნახავს ქალაქი გულანშარო (ლ. მარუაშვილის მიხედვით, ჩრდილოეთი მადაგასკარი, — ა.გ.). მას, როგორც ზომიერი განედების მკვიდრს, ეუცხოვა იშვიათი სილამაზის ტროპიკული ყვავილები“, ან კიდევ: „მგოსნის მიერ მოხაზული, აფრიკა-მადაგასკარის ლანდშაფტურ-გეოგრაფიული

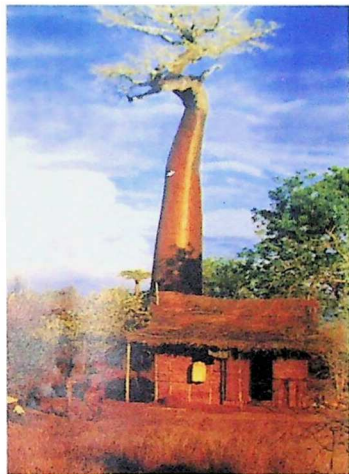
⁵⁹ არნ. გვეგეჰორი. 2002. დასახ. ნაშრ.

ესკიზი გაოცებას აღძრავს თავისი დეტალებით, რომლებსაც ანალოგები ვერ მოეძებნება იმ ეპოქასა და უფრო ადრეულ გეოგრაფიულ-კარტოგრაფიულ ნაწარმოებებში⁶⁰.

სინამდვილეში, როგორია თვითმხილველის თვალთა ნანახი და ლიტერატურული წყაროებით გამდიდრებული მადაგასკარის ცოცხალი და არაცოცხალი ბუნება?

მადაგასკარი მსოფლიოს ოთხ უდიდეს კუნძულთა რიცხვში შედის (ჩამორჩება გრენლანდიას, ახალ გვინეასა და კალიმანტანს). ფართობი 596 ათასი კვადრატული კილომეტრია. მოზამბიკის სრუტით გამოეყო აფრიკის კონტინენტს დაახლოებით 130 მილიონი წლის წინათ (ცარცული პერიოდის დასაწყისი). კუნძულის უმეტეს ნაწილში, ზ.დ. 800-1500 მ სიმაღლეზე, აღმართულია ცენტრალური მთიანეთი. ვულკანური პროცესებით იგი ცალკეულ მასივებად არის დანაწევრებული. ამ ქანებში მართლაც ცოტა როდია კირქვიანები და ამასთან დაკავშირებით, კარსტული მღვიმეებიც. კუნძულის აღმოსავლეთი ნაწილი ვიწრო სანაპირო დაბლობით არის წარმოდგენილი. დასავლეთი ნაწილი ვაკე ადგილებია, ცალკეული ამაღლებებით (500-1000 მ ზ.დ.).

ტროპიკული კლიმატის მქონე მადაგასკარი მუსონების ქვეყანაა. ფრიად მრავალფეროვანია მისი ლანდშაფტებიც. აქ ვხვდებით სუბეკვატორულ ნოტიო (წვიმიან) ტყეებს (პილეა), ტროპიკულ ნახევრად უდაბნოებს სამხრეთ-დასავლეთში, დანარჩენი, უმეტესად დაბლობი ადგილები, სავანებითაა დაფარული.

სოფელი მადაგასკარზე, ქობის უკან
მოზარდი ბაობაბის ხით
(*Adansonia grandidiieri*)

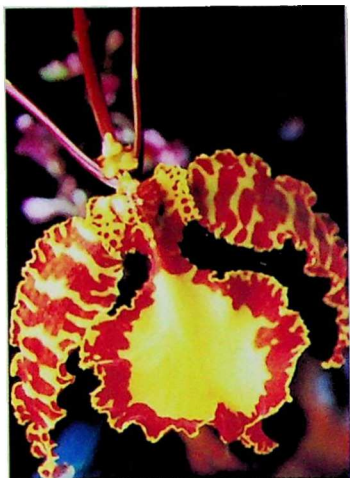
წარმომადგენელთან?

მიუხედავად მადაგასკარის ბუნებაზე ადამიანის მძლავრი ზემოქმედებისა, აქაურობა დედამიწის ერთ-ერთი ყველაზე მიმზიდველი კუთხეა, რომელიც ასე ახარებს თვალს ტროპიკული სამყაროს მრავალფეროვნებით.

კუნძულის ფლორა ითვლის 12000 სახეობას, მათ შორის 85% ადგილობრივი, ენდემურია (ენდემურია მცენარეთა 7 ოჯახი, 1600 გვარიდან კი 1/4 ადგილობრივია). ნოტიო ტყეების ზემცენარეები გაერთიანებულია ჩრდილოეთის განედების ქვეყნებში მცხოვრები ადამიანე-

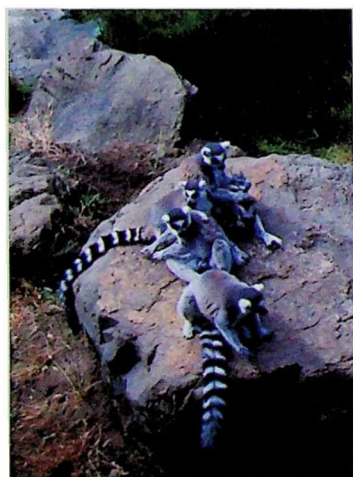
⁶⁰ ლ. მარუაშვილი, 2002. დასახ. ნაშრ.

⁶¹ ლ. მარუაშვილი, 2002. დასახ. ნაშრ.

ტროპიკული ორქიდეა

ნილია (ნაყოფს იყენებენ საკვებად). აქაური ხერძიანები გარეგნულად კაკტუსებს ჰგვანან, აქვე ხარობს ადგილობრივი, იშვიათი სილამაზის ყვავილებით დასუბნძლული აკაციები — ტროპიკული ალბიზია, მიმოზა.

ლემური კატა (Lemur catta)

რიას უნოდებენ.

განა შეიძლება ლემურმა ფორმით, ქცევებით, ხეზე ცხოვრებასთან იდეალური შეგუებით, ნამდვილი მაიმუნებისაგან ბევრი განმასხვავებელი ნიშნით არ მიიქციოს ადამიანის, მით უმეტეს უცხო სტუმრის ყურადღება? მტაცებლებიდან მადაგასკარზე გვხვდებიან

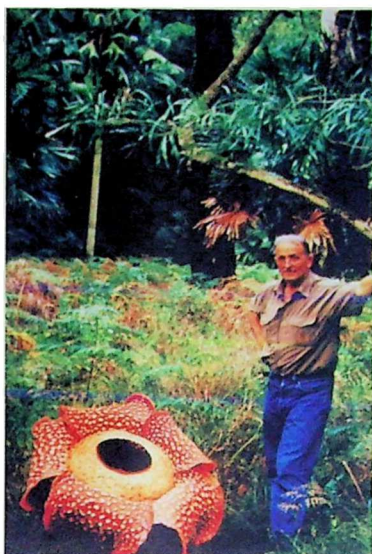
ბისათვის სრულიად უცხო ოჯახების ხემცენარეებით. აქაურობა მდიდარია ლიანებითა და ხეებზე მოზარდი ულამაზესი ყვავილებით — ეპიფიტებით. იზრდება ველური ყავის ხის 5 სახეობა, პალმების 130 სახეობა, მათ შორის ესოდენ ცნობილი და დამახასიათებელი „მოგზაურის ხე“ — რავენალა. პალმის მარაოსებრად გადაშლილ, უმშვენიერეს ღერო-ფოთლებში გროვდება წვიმის წყალი, რომელიც მოგზაურის მიერ სასმელად გამოიყენება. პრაქტიკულად გაუვალაა ბამბუკის ტყეები.

ნალექებით შეზღუდულ რაიონებში იზრდებიან სიმშრალესთან შეგუებული მცენარეები, მათ შორის ბაობაბის 7 სახეობა. აფრიკის კონტინენტზე ამ გიგანტი მცენარის მხოლოდ ერთი სახეობა იზრდება. ავსტრალიაში, ფრიად ლოკალურად, ხარობს ასევე ერთი სახეობა, კუნძული კი ამ ეგზოტური მერქნიანი მცენარის მრავალფეროვნების იშვიათი ცენტრი გამხდარა. როგორი შთამბეჭდავი ფორმის ბაობაბს არ შეხვდებით აქ, ზოგიერთი მათგანი ადგილობრივების — მალაგასელების სახლ-კარმიდამოს განუყოფელი ნა-

ვინიდან მადაგასკარი კონტინენტს ჯერ კიდევ პლაცენტიანი ძუძუმწოვრების აყვავებამდე გამოეყო, სწორედ ამიტომ არ არიან აქ აფრიკისათვის დამახასიათებელი, მალაგასეთიარებული პლაცენტიანი ცხოველები.

უცნობია, მადაგასკარის აღწერისას რა წყაროს უნდა დაყრდნობოდა რუსთაველის თითქმის თანამედროვე, გამოჩენილი ვენეციელი მოგზაური მარკო პოლო. მისი ნაამბობის მიხედვით გაკეთებულ ჩანაწერებში (1298 წ.)⁶² მადაგასკარისთვის მოიხსენიება: სპილო, ლომი, ჟირაფი, ანტილოპები, ლეოპარდი, დათვი. მადაგასკარის ძუძუმწოვრები გამორჩეულები არიან აფრიკის კონტინენტის უფრო განვითარებული ფაუნის წარმომადგენლებისაგან. მათგან კონკურენციას თავდაღწეულები, აქ შემორჩნენ პრიმიტიული და არქაული ფორმებით. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ნახევრად მაიმუნების ერთი ჯგუფი — ლემურები ორი ენდემური ქვეოჯახითა და ორ ათეულზე მეტი სახეობით. ეს ცხოველები კუნძულისთვის იმდენად სპეციფიკურები არიან, რომ აფრიკასა და ინდოეთს შორის პიპოთეზურ პალეოხმელეთს ლემუ-

⁶² „მარკო პოლოს ნიგნი“, 1956, თბ.

ინდონეზია, კუნძულ ბალის ტროპიკული ტყეები, ნიადაგზე მოზარდი მსოფლიოში ყველაზე დიდი ყვავილით — არნოლდის რაფლეზია (*Rafflesia arnoldi*)

მელსაც შაერში სპილოს ატაცება შეუძლია, მსგავს ფანტაზიაში, ალბათ, ეპიორნისი იგულისხმება. მარკო პოლო რომ თვითონ ყოფილიყო კუნძულზე, ასეთ დეზინფორმაციებსა და ფანტასტიკურ ამბებს ადგილობრივი მაცხოვრებლებზე დანერგულ რეალურ ინფორმაციებში არ აურევდა.

ქვენარმაგლებიდან კუნძულზე გავრცელებულია ნილოსის ნიანგი, იგი აშკარად გადაშენების გზაზეა, შემორჩა მხოლოდ ძნელად მისადგომ მდინარეებსა და წმინდა ტბებზე გამოცხადებულ წყალსატევებში, მაგალითად, ტბა ანიეურანუში. აქ, ადგილობრივი დღესასწაულების დროს, ნიანგს მსხვერპლად სწირავენ შინაურ ცხოველებს.

გველებიდან მადაგასკარზე არ გვხვდებით არც ერთ შხამიან გველს — არც ასპიდისებრებისა და არც გველგვსების ოჯახიდან. ამდენად, ნებისმიერ მოგზაურს თამამად შეუძლია კუნძულის ნებისმიერ კუთხეში, გარემო პირობებში სიარული. მაგრამ ფრთხილად უნდა იყოს ადამიანისთვის გაცილებით ნაკლებად აგრესიული მახრჩობელების წინაშე, აქ მათი რამდენიმე სახეობაა გავრცელებული. მადაგასკარი ქაშელეონთა ქვეყანაა — კუნძულზე აღრიცხულია მათი 59 სახეობა, ყველა ენდემია. ეს მსოფლიო ქაშელეონთა 30-40%-ია, ამიტომ კუნძულს „ქაშელეონთა რეფუგიუმსაც“ — თავშესაფარს უწოდებენ.

მწერებიდან თვალს მოგტაცებთ ნაირფერად მოხატული, დიდი ზომის პეპლები⁶³.

ვიკით რეალისტები და ვთქვათ: როგორ შეიძლებოდა შუა საუკუნეებში მადაგასკარზე ქაჯეთის ციხის დასალაშქრად მოხვედრილ ადამიანს, პირდაპირი ან მეტაფორული გაგებით, ადგილობრივი ბუნების სხვა წარმომადგენლებზე რომ თავი დაეხრებოდა, არ ეხსენებინა მთელ კუნძულს მოდებული, მითებიდან და ზღაპრებიდან რეალობაში გადმოსახლებული, სირაქლემაზე საგრძნობლად დიდი ეპიორნისი?!

სრულიად უცხო ნადირი. მათ აკუთვნებენ არა ძაღლის ან კატის, არამედ ვივერისებრთა ოჯახს (ათი სახეობით). მათგან ლირსშესანიშნავია გარეგნულად (კონვერგენტულად) ძუ ლომის მსგავსი, მაგრამ გაცილებით პატარა სიგრძის (150 სმ), მტაცებელი — ფოსა. იგი ლემურებზე ნადირობს. მსგავსი პრიმიტული მტაცებელი ძუძუმწოვარი დედამიწაზე თითქმის არ შემორჩენილა. ფოსას მსგავსება 60-65 მილიონი წლის წინათ, მეცნიერთა ვარაუდით, სანყისი მისცეს კატისნაირთა და ვივერასებრთა მტაცებლების განვითარებას.

ფრინველთა 50% ენდემურია, კუნძულზე კონტინენტური (აფრიკის) ფაუნის არც ერთი სახეობა არ არის აღნიშნული. აქ, ისტორიულ დროში, არც ისე დიდი, 150-200 წლის წინათ ამოწყდნენ მინაზე მოსიარულე ფრინველები — ეპიორნისები. ნამარხი მასალებით ცნობილია 9 სახეობის ადგილობრივი ეპიორნისი, მათ შორის ყველაზე დიდი სახეობა — *Aepyornis maximus* — სიმაღლით 3 მეტრს, ხოლო წონით 400 კგ-მდე იწონიდა! კვერცხის სიგრძე 34 სმ იყო და იტევდა 9-12 ლიტრ შიგთავსს! როგორც ჩანს, ეპიორნისის კვერცხი ყველაზე დიდი უჯრედი იყო ცხოველთა სამყაროს ყველა დროის უჯრედებს შორის.

მარკო პოლოს მოგონებებში მითითებულია მადაგასკარის ზღაპრული ფრინველი „გრიფი“, რო-

⁶³ არნ. გეგეჭკორი, 2002. დასახ. ნაშრ.

⁶⁴ არნ. გეგეჭკორი, 2008. დასახ. ნაშრ.

ეს რაც შეეხება ლ. მარუაშვილის „აფრიკა-მადაგასკარის ვარიანტს“. „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტებთან შედარებით ანალიზის სახით შეიძლება დ. ქუშიშვილის მიერ ქაჯეთის ქვეყნად მიღებულ, კუნძულ სულავესის (ინდონეზია) ცოცხალი ბუნების დახასიათებაც, მაგრამ აზრი არა აქვს — სამხრეთ აზიის ქვეყნები — ინდოეთი, ინდონეზი, მალაის არქიპელაგი — ბუნებრივი პირობებით, ზოგადად, ნაკლებად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. შეიძლება, თუმცა დაბეჯითებით უნდა ითქვას, რომ ვერც ინდონეზიის ტროპიკული ბუნებიდან ვერ მოვიყვანდით ვერც ერთ პარალელს შოთა რუსთაველის უკვდავი პოემიდან...

თავი II

„ვეფხისტყაოსნის“ ცხოველთა სამყარო

(ცხოველთა სამყარო — ერთგვარი გასაღები პოემის გაოგრაფიული გარემოს დასადგენად)

ვეფხისტყაოსნის ცხოველთა სამყაროს რამდენიმე ნაშრომი მიეძღვნა. ესენია: ალ. პაპავა,^{65,66} არჩ. ჯანაშვილი,^{67,68} გარკვეული ფრაგმენტი საერთო ნაშრომიდან: ვ. ზუბხაია⁶⁹, ლ. მარუაშვილი⁷⁰; პოპულარული ხასიათის ბროშურა (მეცნიერულ ინფორმაციას მოკლებული), ნახატებით ილუსტრირებული „ვეფხისტყაოსნის“ (ცალკეული კუპლეტი, სადაც ფრინველებია ნახსენები⁷¹; ადამიანის ფიზიკურ და ფსიქიკურ თვისებებთან „ვეფხისტყაოსანში“ დასახელებულ ცხოველთა შედარებებზე დაინერა გ. გვანცელაძის⁷² ნაშრომი; არნ. გეგეჭკორის პოპულარული სტატია⁷³.

როგორ მტაცებელ ნადირს გულისხმობდა შოთა რუსთაველი პოემის სათაურის შემოხვევას?

ზოოლოგიის თვალთ დანახული და გააზრებული „ვეფხისტყაოსანი“, უნინარესად, თვით პოემის სათაურიდან გამომდინარეა საინტერესო. „ვეფხი“ (ვეფხვი) თუ „ჯიქი“? რას გულისხმობდა შოთა რუსთაველი მსოფლიო მასშტაბის გენიალური ნაწარმოების შექმნისას, მისი სათაურის დარქმევას? როგორც ცნობილია, ამ საკითხთან დაკავშირებით დიდი პოლემიკა მიმდინარეობდა გასული საუკუნის რუსთველოლოგიაში. ყველაზე მკაფიოდ ეს დავა აისახა უცხო ენებზე ნათარგმნ პოემის დასათაურებებში. ზოგ შემთხვევაში იგი ნათარგმნა ვეფხვის — ზოლებიანი მტაცებლის შესატყვისად, სხვა შემთხვევაში კი — როგორც ჯიქი (ლეოპარდი), ანუ ხალებიანი მტაცებელი.

ამ მხრივ ფრიად კომპეტენტური კვლევა აქვს ჩატარებული პროფ. ს. ცაიშვილს⁷⁴. დასახ-

⁶⁵ ალ. პაპავა, 1964. „ვეფხისტყაოსნის“ ცხოველები თარგმანებას და ლექსიკონებში, „სკოლა და ცხოვრება“.

⁶⁶ ალ. პაპავა, 1966. „ვეფხისტყაოსნის“ ცხოველთა სამყარო, თბ.

⁶⁷ არჩ. ჯანაშვილი, 1966. წერილების ციკლი „ვეფხისტყაოსანში“ მოხსენიებულ ცხოველებზე, „საქართველოს ბუნება“, 1965, 4, 5, 7, 8, 10; 1966, 5, 6, 8.

⁶⁸ არჩ. ჯანაშვილი, 1966. დასახ. ნაშრ.

⁶⁹ ვ. ზუბხაია, 1999. დასახ. ნაშრ.

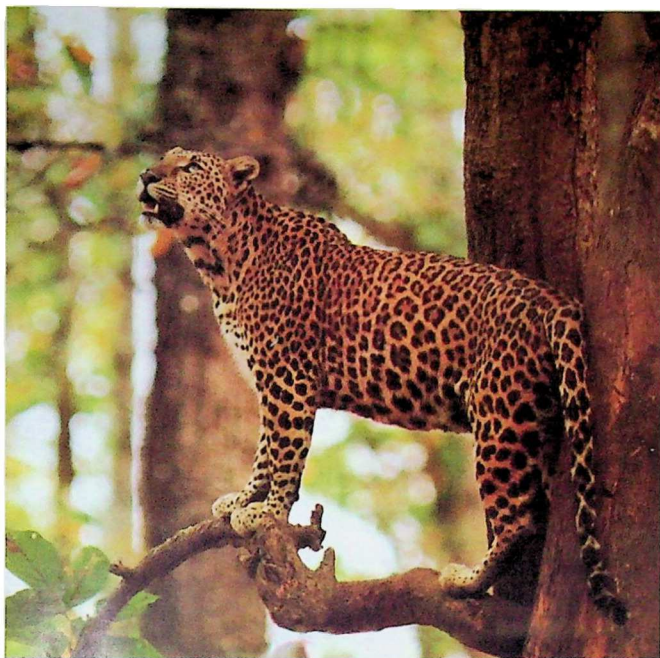
⁷⁰ ლ. მარუაშვილი, 2002. დასახ. ნაშრ.

⁷¹ გ. ნათიძე, 1938. „ვეფხისტყაოსნის“ ფრინველები, თბ.

⁷² გ. გვანცელაძე, 2005. ცხოველთა სახელები, როგორც ადამიანის მახასიათებლები ქართულში, ნაწ. I. ქართული ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურისა და „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, თბ.

⁷³ არნ. გეგეჭკორი, 2009. ცხოველთა სამყარო „ვეფხისტყაოსანში“, მონოგრაფიაში - „მოგითხრობთ ვეფხისტყაოსნის შესახებ“, წიგნი 2, თბ.

⁷⁴ ს. ცაიშვილი, 1965. „ჯიქი“ და „ვეფხი“ რუსთაველის პოემაში, „კომუნისტი“, 28. XI.

ჯიქი, ანუ ლეოპარდი ინდოეთის ნოტიო ტროპიკულ ტყეებში

ულიმიზნის დადებითად რეალიზების გზად ავტორს მიაჩნია „ვეფხის“ შესატყვისი მტაცებლის დადგენა რუსთაველის ნინარე და მის დროინდელი ძველი ქართული წყაროების მიხედვით (უძველესი ბიბლიური ტექსტები, „ვისრამიანი“, ძველ ავტორთა „ვეფხის“ ბერძნულიდან ქართულად მთარგმნელები, სხვა წყაროებში „ვეფხის“ შესატყვისი ტერმინების დადგენა და მათი ქართულთან შედარებითი ანალიზი). ამგვარად, ს. ცაიშვილმა უტყუარად დაადგინა, რომ ქართული „ვეფხი“ არის ხალხიანი მტაცებელი, რომლის ბერძნული შესატყვისია „პარდალის“, ხოლო ლათინური — „პანთერა“, იგივე „ლეოპარდუს“, თანამედროვე

ზოოლოგიური ნომენკლატურით *Panthera* (= *Felis*) *pardus*.

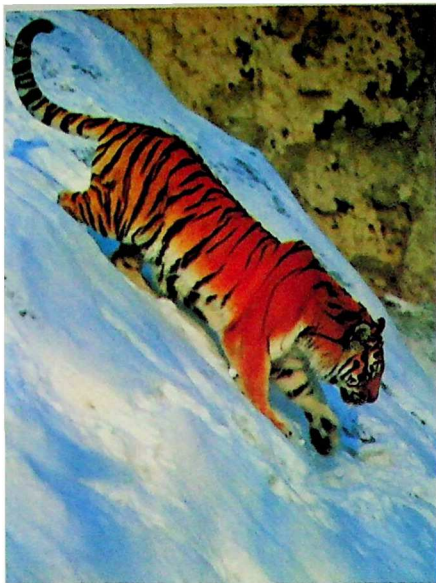
სათანადო კვლევა-ძიებით იგივე აზრია გატარებული პროფ. ე. ხინთიბიძის ნაშრომში (გვ. 24-33)⁷⁵.

ამგვარად, პოემის სათაურში „ვეფხის“ სახით რუსთაველს ნაგულისხმევი ჰყავს პანთერა, რომლის თანამედროვე ქართული შესატყვისია „ჯიქი“, ანუ საერთაშორისო ტერმინოლოგიით — ლეოპარდი. ახლა რაც შეეხება „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტში „ვეფხის“ ერთგვარ ფენომენად ქცევას, მასზე აქცენტირებას. რუსთველოლოგები სამართლიანად მიუთითებენ, რომ პოემაში პოეტს მთავარი გმირი მანდილოსნის — ნესტანის სახე-სიმბოლოდ ვეფხი (ლეოპარდი) ჰყავს გამოყენებული.

დიახ, ასეა ეს სათაურის მეტაფორული ხორცშესხმით დაწყებული, ვიდრე პოემის არაერთი ამაღლებული პასაჟით დამთავრებული. ვეფხეთან (ზოლებიანი მხეცი) შედარებით ჯიქის, ამ ულამაზესი, შეუპოვარი, ცეცხლივით დაუდგრომელი მტაცებლის მსგავს ალეგორიად გამოყენება სრულიად გასაგებია. ბუნების მშვენიერი და მოხდენილი, ჯიუტი და ამპარტაყვანი შვილის მსგავსი ხატება იმდენად შთაბეჭდილი და მომწუსხველია, რომ ნესტანის მოუგერიებელი ხიბლით ტყვედქმნილი ტარიელი ვეფხის ტყავის სამოსითაა ევლად გაჭრილი.

„რომე ვეფხი შვენიერი სახედ მისად დამისახავს,
ამად მიყვარს ტყავი მისი, კაბად ჩემად მომინახავს“ [657, 1, 2].

⁷⁵ ე. ხინთიბიძე, 2008. „ვეფხისტყაოსანი“ შექსპირის ეპოქის ინგლისში, თბ.

უსურული ვეფხი

არ უმაღლეს ტარიელი გულისნადებს ახლად გაცნობილ ავთანდილს. სწორედ ასე, ხალხიანი მტაცებლის კაბა-ქუდით შემოსილი ჰყავს დახატული ტარიელი „ვეფხისტყაოსნის“ პირველ ილუსტრატორს (თუ არ ჩავთვლით ძველ გრაფიკოსებს), ცნობილ უნგრელ მხატვარს, მიხაი ზიჩის.

„ვეფხისტყაოსნის“ მკითხველმა, ცხადია, იცის, რომ თხზულების პროლოგში პოეტს მოხსენიებული ჰყავს კიდევ ერთი კატის-ნაირი მხეცი — „ჯიქი“:

„იგია ჩემი სიცოცხლე, უწყალო ვითა ჯიქია“ [19,3].

როგორც ითქვა, რუსთაველის პოემაში „ვეფხთან“ ერთად მეცნიერული დისკუსიების საგნად „ჯიქიც“ იქცა. ს. ცაიშვილის მიერ იმავე, ძველი ქართული ნერილობითი მატრიანების შესწავლის საფუძველზე, ცხადი გახდა, რომ „ჯიქის“ შესაფერისი ტერმინი „ტიგრისი: (ზოლებიანი) მტაცებელია, ანუ ზოოლოგიური ნომენკლატურით — Pan-

thera (=Felis) tigris. მკვლევარს დასტურად „ვეფხთან“ ერთად მეცნიერული დისკუსიების საგნად „ჯიქიც“ იქცა. ს. ცაიშვილის მიერ იმავე, ძველი ქართული ნერილობითი მატრიანების შესწავლის საფუძველზე, ცხადი გახდა, რომ „ჯიქის“ შესაფერისი ტერმინი „ტიგრისი: (ზოლებიანი) მტაცებელია, ანუ ზოოლოგიური ნომენკლატურით — Pan-

thera (=Felis) tigris. მკვლევარს დასტურად „ვეფხთან“ ერთად მეცნიერული დისკუსიების საგნად „ჯიქიც“ იქცა. ს. ცაიშვილის მიერ იმავე, ძველი ქართული ნერილობითი მატრიანების შესწავლის საფუძველზე, ცხადი გახდა, რომ „ჯიქის“ შესაფერისი ტერმინი „ტიგრისი: (ზოლებიანი) მტაცებელია, ანუ ზოოლოგიური ნომენკლატურით — Pan-

thera (=Felis) tigris. მკვლევარს დასტურად „ვეფხთან“ ერთად მეცნიერული დისკუსიების საგნად „ჯიქიც“ იქცა. ს. ცაიშვილის მიერ იმავე, ძველი ქართული ნერილობითი მატრიანების შესწავლის საფუძველზე, ცხადი გახდა, რომ „ჯიქის“ შესაფერისი ტერმინი „ტიგრისი: (ზოლებიანი) მტაცებელია, ანუ ზოოლოგიური ნომენკლატურით — Pan-

thera (=Felis) tigris. მკვლევარს დასტურად „ვეფხთან“ ერთად მეცნიერული დისკუსიების საგნად „ჯიქიც“ იქცა. ს. ცაიშვილის მიერ იმავე, ძველი ქართული ნერილობითი მატრიანების შესწავლის საფუძველზე, ცხადი გახდა, რომ „ჯიქის“ შესაფერისი ტერმინი „ტიგრისი: (ზოლებიანი) მტაცებელია, ანუ ზოოლოგიური ნომენკლატურით — Pan-

thera (=Felis) tigris. მკვლევარს დასტურად „ვეფხთან“ ერთად მეცნიერული დისკუსიების საგნად „ჯიქიც“ იქცა. ს. ცაიშვილის მიერ იმავე, ძველი ქართული ნერილობითი მატრიანების შესწავლის საფუძველზე, ცხადი გახდა, რომ „ჯიქის“ შესაფერისი ტერმინი „ტიგრისი: (ზოლებიანი) მტაცებელია, ანუ ზოოლოგიური ნომენკლატურით — Pan-

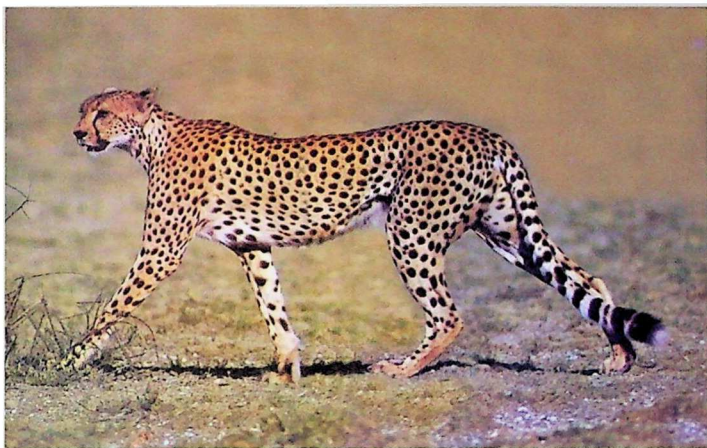
⁷⁶ „ქართლის ცხოვრება“, 1955. დასახ. ნაშრ.

⁷⁷ ს. ცაიშვილი, 1965. დასახ. ნაშრ.

⁷⁸ ა. ჯანაშვილი, 1966. დასახ. ნაშრ.

⁷⁹ სულხან-საბა ორბელიანი, 1808. „სიტყვის კონა“, გადანერილი დავით რექტორის მიერ.

წერილში მოყვანილი არგუმენტები⁸⁰. ავტორები „ვეფხს“ (ვეფხვს) კვლავ ჯიქად მიიჩნევენ და აკრიტიკებენ ცნობილ ზოოლოგს ი. ჩხიკვიშვილს⁸¹, როცა ეს ავტორი 1922 წელს თბილისის ახლოს, სოფელ ლელობთან გლეხების მიერ მოკლულ ზოლებიან მხეცს „ვეფხვად“ მოიხსენიებს. მათი აზრით, ი. ჩხიკვიშვილს მონადირებული მტაცებლისათვის „ჯიქი“, ანუ თურანული ტიგრი უნდა ეწოდებინა. გარდა ამისა, ვინაიდან იგი საქართველოსთვის უცხოა,

ავაზა, ანუ გეპარდი აფრიკის სავანებში

ჩვენი ქვეყნის ხერხემლიანთა ფაუნაში არ უნდა შეეყვანაო, სამაგიეროდ ვეფხი (ე.ი. ლეოპარდი) საქართველოს ველური ფაუნის ცხოველია და არა უცხო ქვეყნის, როგორც უმართებულოდ მიაჩნია ზოგიერთ ზოოლოგსო.

ავტორთა ამ მოსაზრებებში სამი უხეში შეცდომაა დამკვეთული:

1. ი. ჩხიკვიშვილმა ზუსტად განსაზღვრა ამ მტაცებლის ზოოლოგიური კუთვნილება და იგი „ტიგრისად“ აღწერა (*Tigris septentrionalis*, მოგვიანებით შეიცვალა *Tigris tigris virgata*-დ);

2. ვეფხი (ლეოპარდი) საქართველოს ენდემური ცხოველი არ არის, იგი დედამიწაზე გაცილებით ფართოდ არის გავრცელებული (აფრიკა, ევრაზია);

3. არაკორექტულია გამოთქმა — „ველური ფაუნა“, ვინაიდან ფაუნა გარკვეულ ტერიტორიაზე გარეულ ცხოველთა ისტორიულად ჩამოყალიბებული ერთობაა და იგი განმსაზღვრელ სიტყვას — „ველური“ აღარ საჭიროებს. ამ ავტორთა ვრცელი და დასაბუთებული კრიტიკა მოყვანილია ა. ჯანაშვილის ნაშრომში.⁸²

რაც შეეხება „ვეფხისტყაოსნის“ მესამე მსხვილ მტაცებელს, ავაზას:

„ვერა დავჰყარეთ პასუხი ჩვენ საუბრითა ჩვენითა:

ვეფხი-ავაზა პირქუშად ზის, წყრომა ვერ უგრძენითა“ [1160, 1,2].

მიუხედავად დღეისათვის არსებული, საკმაოდ ბევრი სამეცნიერო და პოპულარული ზოოლოგიური ლიტერატურისა, ავაზას ხშირად ჯიქად მიიჩნევენ. ცხადია, მსგავსი ხარვეზი არასპეციალისტთა ნაშრომებშია თავმოყრილი. ს. ცაიშვილის ესოდენ კომპეტენტურ წერილში ავაზა ლეოპარდის ერთ-ერთ სახეობად ან სინონიმად არის მიჩნეული, რაც

⁸⁰ მ. მამულაშვილი, ა. ქუთათელაძე, 1965. ტერმინი „ვეფხის“ სწორი გაგებისათვის, „ლიტერატურული საქართველო“, 34.

⁸¹ ი. ჩხიკვიშვილი, 1925. ლელობის მახლობლად მოკლული ვეფხეი, საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. II.

⁸² ა. ჯანაშვილი, 1966. დასახ. ნაშრ.

არამართებულია. სამაგიეროდ ავაზას სწორი თარგმანი ჯერ კიდევ დავით ჩუბინაშვილის⁸³ ლექსიკონშია მოცემული (ავაზა — охотничий леопард, гепард).

ავაზა გარეგნულად (ხალებით) კი ჰგავს ჯიქს (*Panthera pardus*), მაგრამ მის აგებულებაში, გარეგნობაში არაერთი არსებითი განსხვავებაა. უწინარესად, ამ მტაცებელს გააჩნია მწვეარივით მოქნილი სხეული, პატარა თავი, მაღალი ფეხები. იგი ზომითა და წონით ჩამორჩება ჯიქს და ერთ გარემოში ყოფნისას (ტროპიკული აფრიკის სავანები) ყოველთვის გაურბის მასთან პირდაპირ კონკურენციას.

ავაზა იმდენად განსხვავდება ჯიქისა და ეფეხისაგან, რომ სისტემატიკოსი — ზოოლოგები მას არ აერთიანებენ გვარ *Panthera*-ში და მიაკუთვნებენ მტაცებელ ძუძუმწოვართა სხვა გვარს — *Acinonyx*, ხოლო სახეობის შესატყვისი ლათინური სახელწოდებაა *A. jubatus*.

ამგვარად, საერთაშორისო ლათინური (ზოოლოგიური) ტერმინოლოგიით, თანამედროვე ქართული წყაროებით („ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია“, „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“), **ზოლებიანი ეფეხი — ტიგრისია, ხალებიანი ჯიქი — ლეოპარდია, ხალებიანი და მწვერისტიანი ავაზა — გეპარდა. ძველი ქართული წყაროებით კი ზოლებიანი მტაცებელი ჯიქია, ხალებიანი — ეფეხი.**

ჯიქს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (ფშავე-ხევსურეთში) დღესაც ეფეხს უწოდებენ (გავიხსენოთ „ეფეხისა და მოყმის“ ბალადა). ეს დიალექტია, ამიტომ არ არის მიზანშეწონილი ერთ კონტექსტში, ერთი და იგივე მტაცებელი (ტიგრისი) „ეფეხვადაც“ მოვიხსენიოთ და „ეფეხადაც“.

„ვეფხისტყაოსნის“ გარეულ ცხოველთა პანთეონი

შოთა რუსთაველს „ვეფხისტყაოსანში“ 35 გარეული ცხოველი ჰყავს დასახელებული, მათ შორის 13 სახეობის ძუძუმწოვარი, 17 სახეობის ფრინველი, 3 სხვადასხვა ქვეწარმავალი, ერთი სახეობის მწერი და ერთიც — ზღვის ცხოველი — მარჯანი. შინაური ცხოველებიდან კრემიში მოყვანილია 14 დასახელების ცხოველი: ძაღლი, კატა, ცხენი, ჯორი, ვირი, ცხვარი, თხა, ზროხა (ხარი და ძროხა), საპალნე ხარი — აზავერი, ანდა შესაძლებელია, საპალნედ მოშინაურებული იაკი (აზავერი), ღორი, აქლემი, სპილო (საბრძოლველი), ტანაჯორი (მწერი); როდესაც პოემაში ლაპარაკია „კვლა ხატაური ათასი, სხვა სტავრა, სხვა ატლასია“ [472,2] — უნდა ვიგულისხმოთ ჩინეთში აბრეშუმის ძაფისაგან დამზადებული ძვირფასი ქსოვილები, ძაფის გამომყოფი კი აბრეშუმის ჭია — პეპელა — თუთის აბრეშუმხვევია (*Bombyx mori*).

რუსთაველი, გალექსილი ფორმით, ცხოველთა სამყაროს მოიხსენიებს დედამიწის გეოგრაფიული გარსის სამივე სფეროს მიხედვით, სახელდობრ, ხმელეთზე (ლითოსფერო), წყალში (ჰიდროსფერო) და ჰაერში (ატმოსფერო).

„კლდით ნადირნი, წყალშიგ თევზნი, ზღვით ნიანგნი, ცით მფრინველნი“ [968,1.2].

შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ ცხოველთა სამყარო უფრო მრავალფეროვანია, ვიდრე ჰომეროსის „ილიადა“ (25 სახეობა; 7 შინაური ცხოველი), ასევე კლასიკური ხანის სხვა ქართული საერო მხატვრული ძეგლები — „ვისრამიანი“ და „ამირანდარეჯანიანი“⁸⁴.

ნაშრომის მომდევნო გვერდებზე მოცემულია ტექსტით თითოეული გარეული ცხოველის დახასიათებით. ეს უკანასკნელი შედგენილია სახეობის საერთო არეალის ჩვენებით, ადგილსამყოფელის (ჰაბიტატი) მითითებით, ბიოეკოლოგიიდან და ანატომიიდან ზოგიერთი ინფორმაციის დასახელებით.

⁸³ დ. ჩუბინაშვილი. 1887. ქართულ-რუსული ლექსიკონი.

⁸⁴ აღ. პაპავა, 1966. დასახ. ნაშრ.

კლასი ძუძუმწოვრები, ანუ ნადირნი — **Mammalia (sensu Theria)**

რიგი მტაცებლისნაირნი (**Carnivora**)

ოჯახი კატისებრნი (**Felidae**)

აღნიშნული ოჯახიდან „ვეფხისტყაოსანში“ ვხვდებით სამ ყველაზე ცნობილ წარმომადგენელს — ლომს, ვეფხვსა და ჯიქს. ამათგან პოემაში ყველაზე ხშირად მოიხსენიება ლომი (78), შემდეგ ჯიქი, ანუ ადრინდელი წყაროებით ვეფხი (22), დაბოლოს, ჯიქი, ანუ პოეტის დროინდელი წყაროებით — ვეფხვი (1).

ლომი (*Panthera leo*)

„ლომი, მინდორს ლომთათანა, მინდორს რული, ფერნამკრთალი“ [693,2].

აფრიკული ლომი

(*P.l. somaliense*) და მასაის (*P.l. masaica*) ლომებად; *P.l. bleyenberghi* ცნობილია სამხრეთ-დასავლეთ აფრიკიდან; *P.l. krugeri* — სამხრეთ-აღმოსავლეთ აფრიკიდან. მეექვსე ქვესახეობა — *P.l. capensis*, სამხრეთ აფრიკის პოპულაცია, ამოწყდა XX საუკუნის დასაწყისში.

აფრიკის (საჰარის) ჩრდილოეთით გავრცელებული იყო ლომის ბერბერიული ქვესახეობა (*P.l. leo*). XX საუკუნის დასაწყისში (1922) მაროკოელმა მწყემსებმა მოკლეს მისი

ლათინური სახელწოდების მეორე ტერმინი წარმოდგება ლათინური *Leo* და ბერძნული *Leon*-დან. დიდმა შვედმა სისტემატიკოსმა კარლ ლინემ თავის თხზულებაში „ბუნების სისტემა“⁸⁵ — ნადირს მისცა ორმაგი (ბინარული) სახელწოდება — *Felis leo*; ამჟამად ლომი გაერთიანებულია გვარი *Panthera*-ში ბინარული (ბერძნული *Pan* — „საყოველთაო“ და „ther“ — მხეცი).

დღეისათვის ლომი გავრცელებულია ცენტრალურ აფრიკაში (ფართოდ), ინდოსტანის ნახევარკუნძულის ჩრდილო-დასავლეთში, ფრიად ლოკალურად.

აფრიკაში მხეცის საარსებო ტერიტორიაზე, კონტინენტის რეგიონების მიხედვით, გამოყოფენ 5 ქვესახეობას: *Panthera leo senegalensis* — დასავლეთ აფრიკაში (სენეგალიდან ნიგერიაამდე); *P.l. azandica* — ჩრდილო-აღმოსავლეთ კონგოს პოპულაცია; *P.l. nubica* — აღმოსავლეთ (მასაის) აფრიკის ლომი (ეთიოპია, კენია, ტანზანია, მოზამბიკი). ზოგჯერ ამ ქვესახეობას ყოფენ კიდევ ორად — სომალურ

⁸⁵ C. Linnaeus, 1758. *Systema naturae per regna tria naturae...* (10th edition), (in Latin).

უკანასკნელი ინდივიდი. თანამედროვეთა შორის იგი ყველაზე დიდი ქვესახეობა იყო, სიგრძეში 3-3,5 მეტრს აღწევდა, წონით კი 200 კილოგრამს აღემატებოდა. გავრცელებული იყო მაროკოდან ეგვიპტემდე.

კატისნაირ მტაცებლებში ლომი ყველაზე მაღალი ნადირია, სიგრძით ჩამორჩება მხოლოდ უსურიულ ვეფხვს. კატისნაირთა ოჯახიდან ერთადერთია, რომელშიც მკვეთრად არის გამოხატული სქესობრივი დიმორფიზმი (ფაფრიანი მამალი, უფაფრო და უფრო მცირე ზომის დედალი).

აფრიკული ლომის გენეტიკურ (მიტოქონდრულ) დონეზე შესწავლამ ცხადყო, რომ ყველა ქვესახეობა ჭეშმარიტად ერთ სახეობას (*Panthera leo*) მიეკუთვნება. იგი დაყოფილია ორ შტოდ — აღმოსავლეთ აფრიკაში არსებული, დედამიწის ქერქში გაჩენილი ვეებერთელა „ნაპარალის“ — დიდი რიფტული ველის (რლევების) აღმოსავლეთით და დასავლეთით არსებული პოპულაციები.

როგორ წარმოიშვა ლომი, ეს ყველაზე შთამბეჭდავი მტაცებელი? პალეონტოლოგიური მასალების მიხედვით, უძველესი ნამარხი ძვლოვანი ნაშთი ლეტოლიდან (ტანზანია, აფრიკა) 3,5 მილიონი წლით (გვიანი პლიოცენი) თარიღდება. ზოგიერთ პალეონტოლოგს საეჭვოდ მიაჩნია მისი ლომისადმი კუთვნილება. სამაგიეროდ არავითარ ეჭვს არ იწვევს იმავე აფრიკაში მიკვლეული, 1,5 მილიონი წლის წინანდელი განამარხებული მასალა. პალეოზოოლოგების მიერ დადგენილია, რომ საერთო წინაპრიდან ლომის გამოყოფა ლეოპარდისაგან მოხდა 1-1,25 მილიონი წლის წინათ.

ლომის ევოლუცია აფრიკის ტერიტორიაზე გრძელდებოდა 1,8 მილიონი წლის განმავლობაში. აქედან მოხდა მისი განსახლება ჯერ ევრაზიაში, შემდეგ კი — ორივე ამერიკაში; ევროპაში (იტალია), 700000 წლის წინანდელ ქანებში, აღმოჩენილია ლომის ქვესახეობა (*Panthera leo fossilis*); მისი, როგორც სახეობის გაფურჩქენას ადგილი ჰქონდა 500000 წლის წინათ. მისგან 300000 წლის წინათ განშტოვდა გამოქვაბულის ლომი (*P.l. spelaea*).

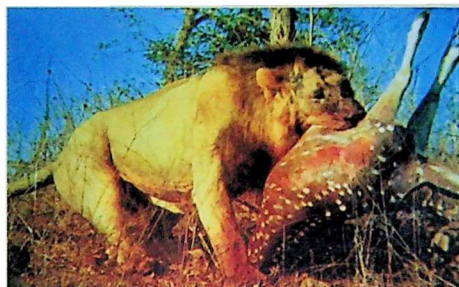
პალეოლითის გამოქვაბულის კედლებზე შესრულებულ ნახატებში სწორედ გამოქვაბულის ლომია გამოხატული.

უკანასკნელი 100000 წლის წინათ ლომი გავრცელდა ჯერ ჩრდილოეთ, შემდეგ — სამხრეთ ამერიკაში (ალასკა-პერუ). მისი ქვესახეობა ცნობილია როგორც *P. leo atrox*. უკანასკნელი გამყინვარების (ვიურმი) დასასრულისათვის (10000 წ.) ამოწყდნენ ევროპასა და ორივე ამერიკაში. ეს იყო პლეისტოცენში (ბოლო 2,5 მლნწ.) მსხვილი — მეგაფუნის — ამონყვეტის მორიგი, მეორე ტალღა.

ზემოთ მოყვანილი მასალებიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ წარსულში ლომის არეალი აღემატებოდა ლეოპარდის დღევანდელ არეალს და მოიცავდა ჩრდილოეთ ნახევარსფეროს უდიდეს ნაწილს (პოლარქტიკა). ამგვარად, პლეისტოცენში (2,5 მლნ — 10000 წ. წინათ) ხმელეთის მსხვილ ძუძუმწოვრებში, ლომი ადამიანის შემდეგ, ყველაზე ფართოდ გავრცელებული არსება იყო.

ლომის ევრაზიული პოპულაციებიდან მეცნიერები გამოყოფენ კიდევ ერთ ქვესახეობას — ევროპულ ლომს — *P.l. europaea*. იგი ახლოს დგას თანამედროვე სპარსულ და გამოქვაბულის (ევროპულ) ქვესახეობებთან. გადაშენდა ჩვენი წელთაღრიცხვის მე-100 წლისთვის. ეს იყო ტიპური ხმელთაშუა ზღვის არეალის მქონე მტაცებელი, დასახლებული იბერიის, აპენინების, ბალკანეთის ნახევარკუნძულებსა და სამხრეთ საფრანგეთში. სწორედ ლომის ეს ფორმა, შესაძლებელია, სპარსულ ლომთან ერთად, წარმოადგენდა რომაელთა, ბერძენთა, პაქედონელთა სანატრელ სანადირო ობიექტს. ამდენად, ძველბერძნული მითოლოგიის გმირი — ჰერაკლე (ჰერკულესი), მის მიერ მოკლული ლომის ტყავს რომ სამოსად იყენებდა, სინამდვილეს უნდა შეეფერებოდეს.

რა ნიშან-თვისებებით ხასიათდება თანამედროვე აფრიკული ლომი? როგორც ითქვა, იგი უსურიული ვეფხვის შემდეგ ხმელეთის უდიდესი მტაცებელია. მამრის სხეულის საშუალო სიგრძე 150-250 სმ-ია, მკისიშუმი — 292 სმ., მდებრისა — 120-182 სმ., სიმაღლე ქედში — 107 სმ. კენიაში მოკლული ერთი ინდივიდის წონა 272 კგ-ია, ყველაზე დიდი კაციჭამია

აზიური ლომი ნანადირევით
(ინდოეთის ხალხიანი ირემი)

ესეც რომ არ იყოს, ოჯახის თავის მოვალეობაა პრაიდის დაცვა ნებისმიერი მომხდურისაგან, რასაც სიცოცხლის ფასად ართმევს თავს.

ვინაიდან აფრიკის საფანებში სანადირო ცხოველები ზომით დიდები არიან (ძირითადად ზებრები, მსხვილი ანტილოპები), ამიტომ ოჯახში რამდენიმე მონადირე მდედრის ყოფნა აუცილებელია.

აზიური ლომი (*P.l. persica*) ისტორიულ დროში გავრცელებული იყო მცირე აზიიდან (ძირითადად, თურქეთის ტერიტორია) ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებში, შემდეგ პაკისტანიდან — ინდოეთსა და ბანგლადეშშიაც. პეროდოტეს (V ს. ჩ.წ.-მდე) ბერძენთა და სპარსთა ომების მის მიერ აღწერილ თხზულებაში — „ისტორია“ (წიგნი VII) მოთხრობილი აქვს ლომების თავდასხმა მეფე ქსერქსეს აქლემების ქარავანზე, ქსენოფონტომ (V ს. ჩ.წ.-მდე) ფილოსოფიურ-დიდაქტიკურ თხზულებაში „კინეგეტიკოსი“ (წიგნი XI), გადმოსცა მის მიერვე ჩატარებული დაკვირვების შედეგი. აღნიშნულის თანახმად, აზიური ლომი, ლეოპარდი და ფოცხვერი მცირე აზიის ჩვეულებრივი მტაცებლები იყვნენ. გადმოცემებით, სხვადასხვა ხელნაკეთობაში ასახული მტაცებლების მიხედვით, აღნიშნულ ნახევარკუნძულზე ბინადრობდნენ ასევე აეაზა (გეპარდი) და ვეფხვი.

ფელოუსის (Fellows, 1841) მონაცემებზე დაყრდნობით, კასპარეკი (Kasperek, 1986, 1990) მიუთითებს, რომ 1826 წელს სამხრეთ-დასავლეთ ანატოლიაში (მდინარე ესენის ჭალებში) დაუფიქსირებიათ ანტილოპაზე მონადირე ეს მტაცებელი. იგივე ფაქტი აღინიშნა მდინარე ევფრატის ზედანელში XIX საუკუნის დასაწყისში (Kinnear, 1920, Kumerloev, 1967). კასპარეკის ვარაუდით, ლომის მცირე პოპულაცია სამხრეთ თურქეთში ჯერ კიდევ არსებობდა XIX საუკუნის შუა პერიოდამდე. ირანში უკანასკნელი ლომი ნახა ბრიტანეთის არმიის ინსპექტორმა 1942 წელს (ზემოთ მოყვანილი ანტიკური ეპოქისა და XIX-XX საუკუნეთა ავტორების ინფორმაციები თავმოყრილია იტალიელი კოლეგის — მასეტის ნაშრომში⁸⁶, აგრეთვე ვ. ფიროუზის მონოგრაფიაში)⁸⁷.

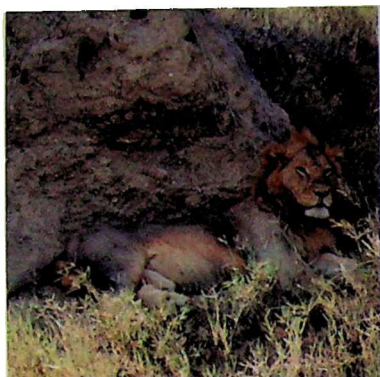
აზერბაიჯანში, ქ. ბაქოს მახლობლად მდებარე გობუსტანის მიდამოებში, წარმოდგენილია, ძირითადად, ნეოლითით დათარიღებული, კლდესა და ლოდებზე შესრულებული, პრეისტორიული ადამიანის ნახატები. ცხოველთა გამოსახულებებს შორის ყურადღებას იქცევს ლომის შესანიშნავი ფიგურები.

როგორც ითქვა, აზიური ლომი კავკასიაში შემორჩა X საუკუნემდე. ეს რეგიონი იყო ამ ნადირის ევროპული პოპულაციის უკანასკნელი ფორპოსტი.⁸⁸

⁸⁶ M. Masseti. 2000. დასახ. ნაშრ.

⁸⁷ E. Firouz, 2005. The complete fauna of Iran, Taurus & Company.

⁸⁸ К. Н. Верещагин, 1959. დასახ. ნაშრ.

ხვადი ლომი სერენგეტის ნაკრძალში

როგორც ითქვა, ინდოეთში აზიური ლომის პოპულაცია დღემდე შემორჩა. ეს მტაცებელი სუბკონტინენტზე გაცილებით ფართოდ იყო გავრცელებული. ჯერ კიდევ 150 წლის წინათ ლომი, ბენგალიური ვეფხვი, ინდოეთის ლეოპარდი და გეპარდი (ავაზა) — ოთხი დიდებული მტაცებელი ბინადრობდა დასავლეთსა და ცენტრალურ ინდოეთში. აღნიშნულ საზღვრებში მეტ-ნაკლებად განსხვავდებოდა მათი საცხოვრებელი გარემო (ჰაბიტატი). გეპარდი გაშლილი ტრამალების ბინადარია, ვეფხვი კარგად გრძნობს თავს ჯუნგლებში, ლომი — უფრო ნათელ ტყეებში, ჯიქი — სავანებსა და უღრან ტყეებში.

ინდოეთში, მოსახლეობის ზრდის პარალელურად, სულ უფრო ვიწროვდებოდა მტაცებელთა ბუნებრივი საცხოვრებელი გარემო. ინდოეთის ეს მსხვილი კატები ნახევარკუნძულის დიდ ტერი-

ტორიაზე გადაშენდნენ. ყველაზე მეტად შევიწროვდნენ გეპარდი და ლომი. ლეოპარდსა და ვეფხვთან შედარებით, ადამიანისთვის ლომზე ნადირობა ყველაზე ადვილი იყო, ეს მტაცებელი ხომ დღისით არ იმალება, გარდა ამისა, ოჯახებად ცხოვრების გამო, ადვილად მისაგნებია.

აზიური ლომი, როგორც ითქვა, შემორჩა მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთ ინდოეთის ერთ — გუჯარათის შტატში, კერძოდ, გირის ნაკრძალში (აქაურობა ნაკრძალად გამოაცხადეს 1936 წ.), 2006 წლის მონაცემებით, აქ აზიური ლომის 358 ინდივიდს ითვლიდნენ. ნაკრძალის ფართობი 1412 კვ.კმ-ია. იგი დაფარულია ეკლიანი ბუჩქნარითა და ფოთოლმცვივანი ტყეებით, სადაც ქვეტყეში მარადმწვანე ბუჩქნებია. ამდენად, ინდოეთის ლომის საცხოვრებელი, მუსონური, ტროპიკული ტყე და მოსაზღვრე, ნახევრად გაშლილი ბუჩქნარი განსხვავდება აფრიკული ლომის საბინადროსაგან — სავანის, ნახევრად უდაბნოებისა და მიმდებარე უდაბნოების, ანუ გაშლილი სივრცის მქონე ლანდშაფტებისაგან.

აფრიკულთან შედარებით ლომის ამ ქვესახეობის სხეულის ბენვის საფარი უფრო სქელი და უხეშია, ფაფარი რამდენადმე მოკლე, მაგრამ მხრების ნაწილში ფართოდ გარდამავალია. აზიური ლომის სხეული რამდენადმე მომცროა: ხვადის საშუალო წონა 160-190 კგ-ია, სიგრძე — 290-292 სმ, მხრებში სიმაღლე — 102-107 სმ. ძუ ინონის 110-120 კგ-ს. მონადირებელი მამრის რეკორდული მაჩვენებლებია: სიგრძე — 268 სმ, წონა — 223 კგ.⁸⁹

აფრიკულ ლომთან შედარებით ნაკლებად სოციალურია: პრაიდში მხოლოდ ორი მდედრია, ხვადი ოჯახთან ერთიანდება მხოლოდ მძუნაობის დროს, ანდა ცვლის რაიმე მიზეზით დაღუპულ მდედრს. პრაიდში მდედრების სიმცირის მიზეზად მიიჩნევენ ინდოეთში პოტენციური მსხვერპლის უფრო მცირე ზომას, რომლის დამორჩილებაც უფრო ადვილია.

ბუნებაში ცნობილია ალბინოსი ლომები, ასევე ჰობრიდები (მეტიესები): ვეფხვთან ნაჯვარი, ე.წ. ლიგერსი და ლეოპარდთან შეწყვილებული — ლეოპონი.

ისტორიული წარსულიდან დღემდე ლომის საცხოვრებლის (არეალი, ბუნება) ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ცალკეული ქვესახეობის მიხედვით ეს მტაცებელი ცხოვრობდა აფრიკისა და ევრაზიის ტროპიკულ განედებსა (0°-დან მაქსიმუმ 30°-მდე) და სუბტროპიკულ განედებში (30°-40°). კავკასიის სინამდვილიდან გამომდინარე, ეს სიტბოს მოყვარული ნადირი, ვეფხვებით რამდენადმე ზომიერ სარტყლებშია ცხრებოდა (კავკასია ნარმოდგენილია 39°-47° განედებს შორის).

ამგვარად, კონკრეტული საცხოვრებელი ადგილის (ბიოტოპი, ჰაბიტატი) მიხედვით მტაცებელი ბინადრობდა აფრიკის, ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთისა და პაკისტანის სა-

⁸⁹ Great cats, majestic creatures of the wild, 1991. Illus. Frank Knight, Rodale Press.

აფრიკული ლომი — ნადირთა მეფე

ვანებში, მათ მოსაზღვრე უდაბნოებსა და ნახევრად უდაბნოებში, ხმელთაშუა ზღვის მიმდებარე ქვეყნების (ჩრდილოეთი აფრიკის, სამხრეთ ევროპის, მცირე აზიის ტერიტორიები) ნახევრად მშრალ სუბტროპიკებში. მსგავსი სუბტროპიკები — მარადმწვანე მუხებით, ველური ზეთისხილით, ოლეანდრებით, ხემარწყვით, ზღვისპირა ფიჭვებით — ცნობილია მაკეისის სახელწოდებით. ჰავითა და შედარებით მეჩხერი, გვალვის გამძლე მცენარეული საფრით, მაკეისი ახლოს დგას სავანასთან.⁹⁰ გარდა ამ ღია, მზესუბი ლანდშაფტებისა, ლომის აზიური ერთ-ერთი ქვესახეობის პოპულაციები უპირატესობას აძლევდნენ აზიის მუსონური ტროპიკების ფოთლმცვივან ტყეებს.

ამ მოსაზრებას ადასტურებს ორი ფაქტი: პირველი — ინდოეთის გირის ტყეებში დღემდე შემორჩენილი ლომის პოპულაცია და, მეორე, უმთავრესი, ლომის სასიცოცხლო ციკლში, როგორც

ჩანს, ტყის ბინადარი შორეული წინაპარი ფორმების ნიშან-თვისებების გამოვლენა.

საინტერესოა, რომელი გარემო იყო ლომისთვის პირველადი — ტყე თუ სავანა? ლომის ნაშთები — ბოკერები — ხალეიანი იბადებიან. კანი ჩალისფერია, ხალები — ღია შოკოლადისფერი. ნამოზრდილ ბოკერებს ხალები მხოლოდ კიდურებზე რჩებათ, სამი წლის შემდეგ კი ნადირი სულ ერთფეროვანი, მზით გადატრუსული, ველის ბალახისფერი ხდება. ვხვდებით გამოჩენილებს, მაგალითად, სომალური ლომი სხეულზე ზრდასრულ ასაკშიაც ინარჩუნებს მეტ-ნაკლებად მკაფიოდ გამოხატულ ხალებს.

ბოკერის ხალები, ირმისა და შვლის ნუკრების სხეულის ქათბიანი ზედაპირის მსგავსად, ამ მტაცებლის შორეული წინაპრის ტყის გარემოში ცხოვრებაზე მიუთითებს. ტყის ველობთა ყვავილებით დაფარულ ბალახებში ლომის ნაშთის ხალებიანი სხეული მფარველობითი (კრიპტული) შეფერილობის სათანადო გამოხატულებაა.

ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ლომის მოდგმამ, ყირაფის მსგავსად, შეიცვალა საცხოვრებელი გარემო — ტყიდან გაშლილ სანახებში — ველის (სტეპის), მეტწილად ტყე-ველის ანალოგში — სავანებში იწყო არსებობა. ასობით თაობა სხვადასხვა გზით — ფერით, ფორმით, ნადირობის ხერხებით — შეეგუა სავანის გარემოს. წინაპართა საცხოვრებელზე ახლა მხოლოდ ბოკერთა ხალებიანი „პერანგი“ თუ მინიშნებს.

ამა თუ იმ ძუძუმწოვრის სასიცოცხლო ციკლში (ონტოგენეზი) მისი წინაპარი ხერხმე-ლიანების (თევზი, აფობია, ქვეწარმავალი) ნიშან-თვისებების განმეორება (ფილოგენეზი) ევოლუციური თეორიამ ბიოგენეზის, ანუ რეკაპიტულაციის კანონის სახელწოდებით არის ცნობილი (აღმოაჩინა გერმანელმა ე. ჰეკელმა, 1866 წ.).

მიუხედავად ვეებერთელა სხეულისა, ლომი კოხტა აგებულებისაა. თავი ძალიან მასიური, გრძელი დრუნით. კიდურები არ არის მაღალი. გრძელი კუდის წვეროში ფუნჯია. ხვადისთვის ფრიად დამახასიათებელია გრძელი ფაფარი. იგი ფარავს სხეულის კისერს, მხრებსა და მკერდს, დანარჩენ სხეულზე ბალნის საფარი მოკლეა. ფაფარი თაფლისფერი ანდა გაცილებით მუქია. ახლო წარსულში ამონყვეტილი სამხრეთაფრიკული ლომის პოპულაციის ხვადს უბადლო სამკაული — გრძელი და მუქი, თითქმის შავი ფაფარი ჰქონდა.

ყველა ამ თვისების გამო ლომს დამსახურებული ეპითეტი — ნადირთა მეფე უწოდეს.

„ლომი, უწინარეს ყოვლისა, გარეგნული იერიითა მეფე. ზეიადია მისი გამოხედვა, იყურება მაღლა, თითქოს არავინ ჭაჭანებდეს დედამიწაზე, დიდებული და კონცენტრი-

⁹⁰ არნ. გეგჟკორო. 2008. დასახ. ნაშრ.

„ლეკეი ლომისა სწორია, ძუ იყოს თუნდა ხვადია“

რებულია მხეცის სახის გამომეტყველება. მის მზერაში ყოველთვის რალაც აზრია ჩადებული. ვის მისცა ბუნებამ ლომის მსგავსი აგებულება? ვის ახასიათებს მისებრი ღირსება? ნადირთა შორის უპირველესის საკადრისი მედიდურობა? შეუვალი სიმშვიდე, დარბაისლობა? ვინ არის მასავით გულზიარი, ოჯახის წევრების მიმართ სიყვარულის ასე უხვად მფრქვეველი? „უშიშო, ვითარცა უხორცო?“ იქნებოდა კი ამ თვისებების გარეშე ლომი ნადირთა მეფე?⁹¹

სიმბა (სუაჰილის ენაზე — ლომი) — ოქროს ფარ-გვირგვინოსანი მხეცი. როდესაც სავანის ნიაივი წარწარად აქანავებს ნადირის უხვად ჩამოშლილ ბენვს, ხოლო სისხამი დილის მზე სხივებს ისრებივით გაატარებს მათში, ლომის „გვირგვინი“ ალისფერ კოცონად იწყებს გიზგის.⁹²

ლომის „პორტრეტის“ მსგავსი დახასიათებისას, არ შეიძლება პარალელი არ გავავლოთ „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტთან, გავიხსენოთ ტარიელის სიტყვები:

„მოვინიფე, დავემსგავსე მზესა თვალად, ლომსა — ნაკეთად“ [320,4].

სხვაგან:

„ძალად ლომსა, თვალად მზესა, ტანად ვჰგვანდი ედემს ზრდილსა“ [332,3].

ხვადსა და ძუს შორის აშკარად არის გამოხატული სქესობრივი დიმორფიზმი, უკანასკნელი გაცილებით პატარაა ზომებში და ფაფარს არის მოკლებული.

განსხვავებით ჯიქისაგან, ლომი (ასევე ვეფხვიც) ხეზე ვერ გადის. ცხოვრობენ პატარა-პატარა ოჯახებად, რასაც პრაიდს უწოდებენ. ოჯახში შედის ერთი ან ორი ზრდასრული ხვადი, რამდენიმე ძუ და სხვადასხვა ასაკის ბოკვერი. სულ ოჯახში გაერთიანებულია 7-10 ან უფრო მეტი ინდივიდი (იშვიათად ოცდაათამდე). ბოკვერი იბადება თვალხილული, იზ-

⁹¹ არნ. გეგეჭკორი, 1997. ბუნება „შემოქმედია“, თბ.

⁹² არნ. გეგეჭკორი, 2002. „ჩემი აფრიკული საფარი“, თბ.

რდება ნელა და მხოლოდ ხუთი-ექვსი წლის ასაკში აღწევს ზრდასრულ ფაზას. ამიტომ არის, რომ მტაცებლები ერთ ოჯახად ცხოვრობენ. ინდივიდებს შორის მსგავსი ოჯახური დამოკიდებულება აისახა ლომის ქცევებში. იგი გაცილებით კონტაქტურია, ვიდრე ერთეულად მცხოვრები დიდი ზომის კატისნაირები (ვეფხვი, ჯიქი), ამიტომ კარგადაც ინერტენბა.

სალამოს ლომები ნადირობენ, უფრო იშვიათად ღამით, დღისით ისვენებენ. იკვებებიან სხვადასხვა ანტილოპით, ზებრებითა და სხვა ჩლიქოსანი ცხოველებით. თავის სარჩენად ლომს წელიწადში ასი მსხვილი ნადირი სჭირდება. მათზე ნადირობა თვით მსგავსი მტაცებლისთვისაც არ არის იოლი საქმე. ჩლიქოსნები ხშირად უსხლტებიან დადევნებული მტრის ვეებერთელა ტორებსა და ბასრ ეშვებს. ამიტომ, როგორც ითქვა, ძუ ლომთა რამდენიმე ინდივიდი ჩასაფრებითა და მირეკვით ნადირობს. ხვადის როლი მთელი ამ ზაკვა-ხიმანდრული ფანდებით აღსავსე თავდასხმაში ბრდღვინვა-ღრიალია. ამ დროს ფეხზე მდგომი მხეცი თავს რამდენადმე ქვემოთ სწევს, გვერდებს შეზნიაქავს, მკერდს მაქსიმალურად შლის და „ჭეჭა-ქუხილიც“ იწყება. თავზარდამცემი ხმა სავანის ტრიალ სიერცეში შეიღრვა კილომეტრზე ისმის, შიშისაგან ყველა სულიერი ან ადგილზე ქეავდება, ანდა უთავბოლოდ გარბის. ლომის ეს კოლოსალური ფიზიკური მონაცემი შესატყვისი ექსპრესიით აქვს შოთა რუსთაველს გადატანილი თავის გმირებზე.

ტარიელზე:

„ასრე უჩს მოკვლა ლომისა, მართ ვითა ლომსა — ვაცისა“ [227,4].

„გარდახდა და თაყვანისცა მას უკადრსა, ლომებრ ჯანსა“ [1516,3].

ავთანდილზე:

„მისთა მჭერეტთა დაუსახეს ვეფხსა ტოტი, ლომსა თათი“ [1075, 4].

ფრიდონზე:

„დანერა: „ფრიდონ მაღალო, სვე-სრულო მეფეთ-მეფეო,
ლომისა მსგავსო ძალ-გულად, მზეო შუქ-მოიფეო“ [1318, 1,2].

ამგვარად, ხვალი ლომის ნადირობა მისი ეოკალური შესაძლებლობების დემონსტრირებით მთავრდება. დანარჩენ საქმეს ძუ ლომები აკეთებენ. პრაიდში გამეფებული იერარქიის მყარი კანონის თანახმად, მსხვერპლთან ჯერ ოჯახის თავი — ყველაზე ძლიერი ხვალი მიდის, შემდეგ დანარჩენები. გამონაკლისები ნებოერა ბოკვერები არიან.

პრაიდის თავში მდგომი ხვალი პასუხისმგებელია ოჯახის წევრთა, უფრო სუსტთა, უპირველესად, მოზარდთა უსაფრთხოებაზე. არ არსებობს საშიშროება, რომლის დროსაც გრძელფაფრიანმა ხვადმა უკან დაიხიოს. ამ კონტექსტში საჭიროა მოვიყვანოთ „ვეფხისტყაოსნის“ შემდეგი ტაეპი:

„ყმა ნადირსა უნადირებს, ლომის ლეკვსა ვითა ლომი“ [1000, 2].

გ. გვანცელაძე⁹³ აღნიშნავს, რომ ლომი ტარიელია, ლომის ლეკვი კი ასმათი. როდე-

⁹³ გ. გვანცელაძე, 2005. დასახ. ნაშრ.

მტაცებელი და მსხვერპლი

დედაშვილობა

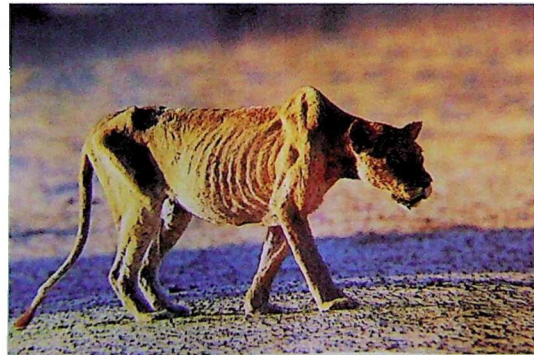
საც ავთანდილი ფრიდონს უამბობს ტარიელისა და ასმათის გამოქვაბულში ცხოვრების შესახებ, მოყვანილი ტაპით ხაზს უსვამს ძლიერი ადამიანის (ტარიელის) მზრუნველობას სუსტისადმი (ასმათისადმი).

ლომებში ყველაზე ძლიერი მამრის უმთავრესი დანიშნულება ნადირთა და წყლით მდიდარი ტერიტორიის შენარჩუნებაა. ამისთვის ხვადებს შორის ხშირად სამკვდრო-სასიცოცხლო ორთაბრძოლები იმართება. ძლიერთა შორის ყველაზე ძლიერი ეპატრონება უკეთეს სანადირო ტერიტორიასაც და ძუ ლომებსაც. მხოლოდ მსგავსი ბუნებრივი სელექციური გადარჩევის შემთხვევაში შობენ ძუ ინდივიდები ჯანმრთელსა და სრულფასოვან შთამომავლობას. სწორედ მათი ნაშვირნი იქნებიან მომავალში უნარიანები, მსგავსი ბუნებრივი სელექციური გადარჩევი გააგრძელონ თავიანთი მოდგმა-სახეობა.

მჭუნაობის პერიოდი ლომებში წლის ერთ გარკვეულ დროს არ ხდება, ამიტომ არიან ოჯახში სხვადასხვა ასაკის ბოკვერები. მდედრის ფეხმძიმობა გრძელდება 105-112 დღე, ძუ ერთ ჯერზე შობს სამ, იშვიათად, ორ-ოთხ ან ხუთ ბოკვერს. მშობიარობისას მომავალი დედა განმარტოვდება ხოლმე მიყრუებულ ადგილას (გამოქვაბული, გაპოხილი კლდე). სქესმნიფობას მდედრი ოთხი წლის ასაკში აღწევს, მამრი — ექვსი წლისა.

დაბერებული ლომი ვეღარ ნადირობს. ასეთები ეტანებიან ლეშს, შინაურ საქონელს, არ ინდობენ ადამიანსაც. ერთ დროს სწორუპოვარი და ძლიერი მეტწილად აფთორებისა და აფთორისებრი ძაღლების მსხვერპლი ხდება.

რუსთაველის პოემაში ლომი ასე ხშირად უმეტესად შედარების, მეტაფორის წყაროდ

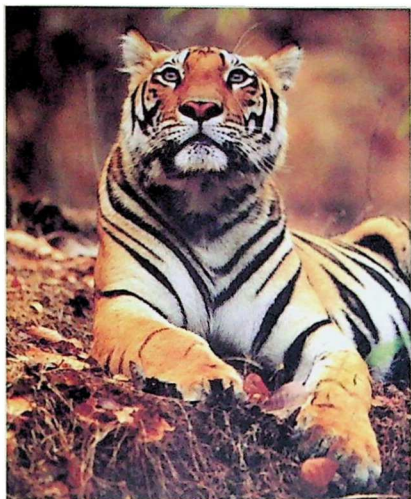

ერთ დროს სწორუპოვარი...

არის ნახსენები. ტარიელი ლომად 34-ჯერ არის წარმოსახული, ავთანდილი — 29-ჯერ, ფრიდონი 4-ჯერ და ფარსადანი — ერთხელ.

ტარიელი და ავთანდილი, პომისა და მკვლევართა ტექსტის შედარებით, პრაიდის (ოჯახის) მოთავე, მძლეთამძლე ინდივიდებს შეიძლება შევადაროთ (ლომთა ლომები).⁹⁴

⁹⁴ ალ. პაპავა, 1966. დასახ. ნაშრ.

ინდოეთის ვეფხვი

ბალხაშის ტბის სანაპიროებამდე, აქედან კი იჭრებოდა ციმბირის გარკვეულ მონაკვეთში — ალთაისა და მდინარე ირტიშის აუზში. მას პირქაშულ ვეფხვად იცნობდა თვით შექსპირიც. ეს იყო ქვესახეობა ციმბირულ (შორეული აღმოსავლეთის) და ინდურ ვეფხვებს შორის⁹⁵.

ირანში უკანასკნელი თურანული ვეფხვი მოკლეს 1953 წელს. ეს მოხდა ირანის პირკანის ტერიტორიაზე, დღევანდელ გოლესტანის ეროვნულ პარკში. აქაურობა კასპიისპირა ირანისა და ელბურსის მთიანეთის სამხრეთი კალთების ის ტერიტორიაა, საიდანაც ვეფხვი ვრცელდებოდა აზერბაიჯანის თალიშის დაბლობებსა და ტყით დაფარულ მთებში, შემდეგ კი შემთხვევით, აღმოსავლეთ საქართველოშიაც განსახლდებოდა ხოლმე.

უტყუარი ცნობებით, იმავე გოლესტანის მიდამოებში მტაცებელი ნახეს კიდევ 1958 წელს. შემდეგ ვეფხვი აღარავის შეხვედრია. 1970-იან წლებში ირანის გარემოს დაცვის სამსახურის ბიოლოგებმა მოაწყვეს სამწლიანი ექსპედიცია ნადირის არსებობის დასადაგენად, მათ შორის ელბურსის კალთების უღრან ტყეებშიაც. ტყუილად დაშვრნენ — კასპიური ვეფხვის კვალსაც ვერ მიაგნეს.

მტაცებელი დაახლოებით იმავე წლებში, თუ კიდევ უფრო ადრეც, ავღანეთშიაც გაუჩინარდა. თურანული ვეფხვის პოპულაციის რამდენიმე ინდივიდი, შესაძლებელია, 60-იანი წლების დასაწყისში ჯერ კიდევ ბინადრობდა შუა აზიის დიდ მდინარეთა ჭალებში, მაგრამ 60-იანი წლების მიწურულს აღარც აქ მოიპოვებოდა.

ირანში ვეფხვის ამოწყვეტის მთავარი მიზეზი იგივე იყო, რაც ლომისა — საბინადრო გარემოს — ტყეების, ჭალების დაძვინის მხრივ ხელყოფა და სასოფლო-სამეურნეო სავარგულეობად გადაქცევა. ვეფხვის გადაშენებაში მასზე ნადირობამ მხოლოდ მეორეხარისხოვანი როლი შეასრულა.

ანატოლიის აღმოსავლეთ ნაწილში კასპიურ ვეფხვზე ინფორმაცია იბეჭდებოდა გასული საუკუნის 70-იან წლებამდე (Ellerman and Morrison-Scott 1951; Corbet, 1978;

⁹⁵ M. Masseti, 2000. დასახ. ნაშრ.

⁹⁶ E. Firouz, 2005. დასახ. ნაშრ.

ვეფხვის ფიტული (საქართველოს ეროვნული
მუზეუმის ფონდებიდან)

ვეფხვის გავრცელების თაობაზე. სოუერბი (Sawerby, 1938) აღნიშნავს ვეფხვის გავრცელების ცალკეულ შემთხვევას ყარსის მახლობლად (ზემოთ მოყვანილ ავტორთა ინფორმაციებზე მოყოყნებას მასეცის შრომაში⁹⁷).

ლომის მსგავსად, ვეფხვის გავრცელება შემოიფარგლება დედამიწის ორივე ნახევარსფეროს ტროპიკულ-სუბტროპიკული განედებით. ვინაიდან საქართველო განედურად ზომიერ სარტყელში ხედება (40° განედსა და მის ჩრდილოეთით), ამ მხეცის ჩვენთან შემთხვევითი მიგრაცია (შემოსვლის), როგორც ითქვამს, ერთადერთი ახლომდებარე რაიონიდან, ირან-აზერბაიჯანის თალიშიდან ხდებოდა (39° განედსა და მის სამხრეთით მდებარე ტერიტორია). ამაზე მეტყველებს მტაცებლის საქართველოს ტერიტორიაზე მონადირეების სამი შემთხვევა: XVIII საუკუნეში, კახეთში, კერძოდ, ჭარში (ფიფინეთი), ვეფხვი ადგილობრივ გლეხებს მოუკლავთ და მეფე ერეკლესთვის მიუღწევიათ⁹⁸. მეორე, ამავე საუკუნეში და ისევ კახეთში, ახმეტის მახლობელ ტყეებში მოუწადირებიათ,⁹⁹ ეს ფაქტი დადასტურებული აქვს დავით რექტორს ი. ბატონიშვილის ბუნების ლექსიკონზე გაკეთებულ შენიშვნაში.¹⁰⁰ მესამე ეგზემპლარი მოკლულია 1922 წელს თბილისიდან 25 კილომეტრის დაშორებით, სოფელ ლელობთან¹⁰¹ (მისი ფიტული საქართველოს ეროვნული მუზეუმის საცავებში ინახება).¹⁰²

განსხვავებით ლომისგან, ვეფხვი საცხოვრებლად ირჩევს მთისა და დაბლობების ნოტიო ტროპიკულ და სუბტროპიკულ მარადმწვანე და მუსონურ, სეზონურად მწვანე ტყეებს, ზომიერი სარტყლის შერეულ ტყეებს, ბარდნარითა და ჩალამ-კალამით დაფარულ გაუვალ რაყებს და სხვა, ადამიანისთვის ძნელად ხელმისაწვდომ ადგილებს. ზღვის დონიდან მთებში 3500 მეტრამდე ვრცელდება. საცხოვრებელი ტერიტორია ტემპერატურის დიდ დიაპაზონში მერყეობს: თბილი, ტროპიკულ-სუბტროპიკულიდან, ვიდრე ზამთარში თოვლიან ადგილამდე, სადაც ტემპერატურა — 40 C გრადუსამდე ეცემა (შორეული აღმოსავლეთში, მდ. ამურის ხეობაში). ზოგადად, მხეცის ამ სახეობის არსებობისთვის აუცილებელია მცენარეებით დაფარული, მდინარე-წყალსაცავიანი და მუდმივი სანადირო ცხოველებით სავსე ადგილები.

ტყის გაუვალ რაყებსა და ჭალის ლერწამ-ლაქაში დაფარულ ადგილებს კარგად ეხა-

⁹⁷ M. Masseti, 2000. დასახ. ნაშრ.

⁹⁸ სულხან-საბა ორბელიანი. სიტყვის კონა, გადართილი დავით რექტორის მიერ, 1808 (ნიგინს სათანადო ფურცლის გვერდზე დ. რექტორის შესატყვისი კომენტარით).

⁹⁹ იოანე ბატონიშვილი, 1814. ბუნებისმეტყველება, ანუ შეკრება ლექსთა სხვათა და სხვათა ბუნებისთა ისტორიათაგან... სანკტ. პეტერბურგი.

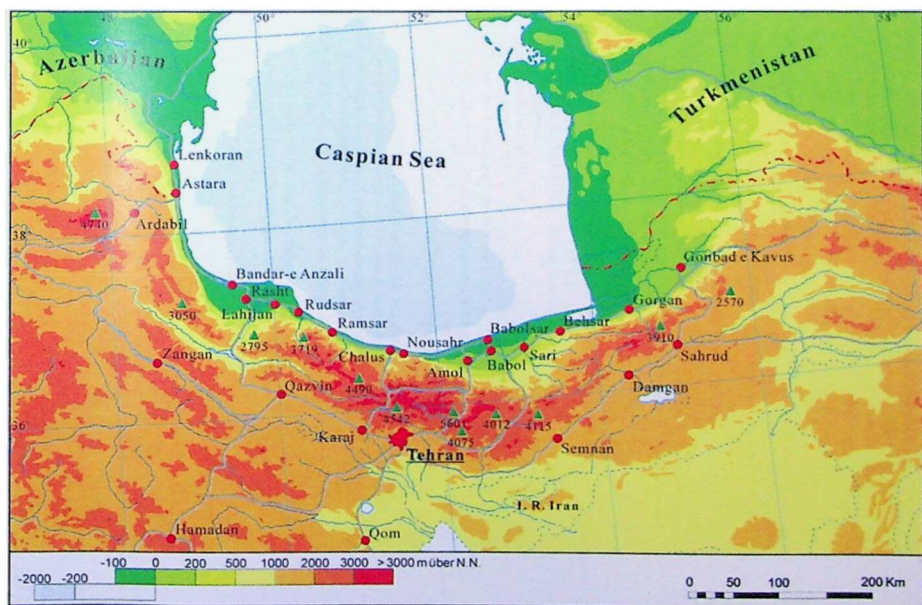
¹⁰⁰ ა. ჯანაშვილი, 1966. დასახ. ნაშრ.

¹⁰¹ ი. ჩხიკიშვილი, 1925. დასახ. ნაშრ.

¹⁰² არნ. გეგეჭკორი, 2007. დასახ. ნაშრ., გვ. 9 (ფერადი ილუსტრაციით).

სპარსული ხალიჩა თურანული ვეფხვისა და აზიური ღომის გამოხატულებით

თურანული ვეფხვის არეალი პირანის რეფუგიუმში (თაფესაფარი),
კასპიის ზღვისპირეთი (აზერბაიჯანი, ირანი)

ძუ ვეფხვი

„ვეფხვი თავდაცვისას“ (1907 წ.), ნახატი ს. პოლუვიტისა. ვეფხვზე სანადიროდ გაწვრთნილი სპილოები

მება მხეცის, ძირითადად, მონითალო ნარინჯისფერ ფონზე შავი, განივზოლებიანი ბალ-
ნის საფარი. ამგვარად, მსგავსი შეფერილობა კამუფლაჟის შესანიშნავი გამოსატყულებია.
ვეფხვის სხეულის სურათი მნიშვნელოვნად იცვლება სხვადასხვა გეოგრაფიულ რაიონში
და სხვადასხვა ქვესახეობის გამოყოფის შესაძლებლობას იძლევა. ინდოეთში ვხვდებ-
ით ალბინოს ფორმებს — სხეულის თეთრ ფონზე მოყავისფრო ზოლებითა და ცისფერი
თვალებით.

ვეფხვის ტიპური ადგილსამყოფელისაგან განსხვავდება შორეული აღმოსავლეთის
(მდ. ამურის ხეობა) პოპულაცია — ციმბირული ვეფხვი (*Panthera tigris altaica*).

ამ რეგიონში მტაცებელი ბინადრობს კოლხეთ-თალიშის მსგავს რელიქტურ ტყეებში.
თავისი ზომიერი კლიმატითა და, შესატყვისად, მცენარეთა საფრით, ცხადია, ეს არ არის
ნოტიო სუბტროპიკული ტყეები. აქ საქმე გვაქვს ტიპურ ზომიერი კლიმატის სარტყელთან,
მაგრამ შერბილებულთან ოკეანისკენ გარემოთი. მსგავს გარემოში წარმოდგენილია ზაფ-
ხულმწვანე, ფართოფოთლოვანი ტყეები. ოკეანის სითბო და ტენი, კოლხეთის მსგავსად,
აქაურ მცენარეულ საფარს რამდენადმე სუბტროპიკულ იერს აძლევს. ფართოფოთლო-
ვანი და წიწვოვანი სახეობებისაგან შემდგარი ტყეები შერეულია. ფოთლოვანი ტყის გაბა-
ტონებული სახეობებია ენგლერისა და გრძელყუნჩიანი წიფლები, დაკბილულფოთლიანი
მუხა, მანჯურიული იფანი, მანჯურიული კაკალი და ა.შ. ქვეტყეში ხარობს ბევრი რელიქ-
ტი: გარეული იასამანი, დაუსრული არყი, უსურიული მსხალი, თხილი, ბაძგი, ბალახებიდან
— ყენშენი; ლიანებიდან — უსურიული ვაზი, სურო; წიწვოვნებიდან — სოჭი, კედრისებრი
ფიჭვი, ადგილობრივი უთხოვარი.

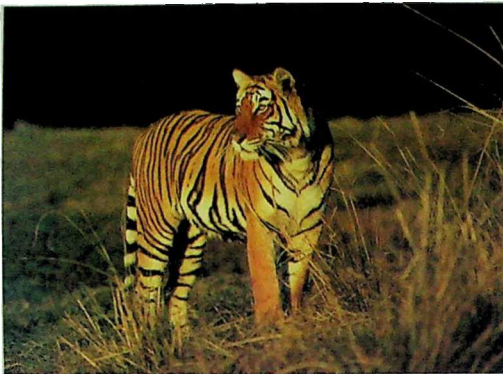
აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ერთი გარემოება: ამურის ხეობისა და თალიშის მსგავ-
სად, კოლხეთის მეზობლად რომ ტროპიკულ-სუბტროპიკული რაიონები ყოფილიყო, შე-
დარებით ახლო წარსულში (ზოგ შემთხვევებში ამჟამადაც), შესაძლებელია, ჩვენთანაც
ეარსებათ ვეფხვა და თბილი და ნოტიო განედების სხვა ხერხემლიან ცხოველებს.

ამ მხრივ ამურის ხეობა უნიკალურია. სამხრეთის მიმართულებით ადგილობრივი
ბუნების კომპლექსები თანდათანობით გადადიან ჯერ ჩრდილოეთ ჩინეთის ანალოგიურ
ტყეებში (დუნების მხარე), შემდეგ — სამხრეთ-აღმოსავლეთ ჩინეთის სუბტროპიკებში,
დაბოლოს, სამხრეთ ჩინეთის ტროპიკებში. მთელს ამ უზარმაზარ ტერიტორიაზე, ზომიერ
სარტყელსა და ტროპიკებს შორის, იქმნება ერთგვარი ბუნებრივი კორიდორი. როგორც
ითქვამს, გაცილებით პატარა, მაგრამ ანალოგიური კორიდორი აქვს აზერბაიჯანის თალიშს,
რომელიც ამ უკანასკნელს აერთიანებს ირანის თალიშის (პირკანის) სუბტროპიკებთან.
ამიტომ, აზიის ტერიტორიულად ესოდენ დაშორებულ (ამურის ხეობა, თალიში), მაგრამ
ეკოლოგიურად მსგავს ორ რაიონში ბინადრობს (თალიშში ბინადრობდა) ვეფხვიც და
სხვა ტროპიკულ-სუბტროპიკული წარმოშობის ცხოველებიც. კავკასიის ყელზე, თალიშის
მოპირდაპირე კუთხეში — კოლხეთში კი მსგავსი წარმოშობისა და ეკოლოგიის ხერხე-
მლიანი ცხოველები იშვიათობას წარმოადგენს (მაგ., ტურა).

უსურიული ვეფხვის არეალში ზომიერი სარტყლის მცენარეულობიდან ვხვდებით
როგორც ფართოფოთლოვანი, ზაფხულმწვანე, ისე ტაიგას, ანუ ბორეალური, წიწვოვანი
ხემცენარეებისაგან შემდგარ ტყეებსაც. აქ ბინადრობენ „ვეფხისტყაოსანში“ ნახსენები
ჩრდილოური წარმოშობის ყარყუმი, ასევე დედოფალა, მურა დათვი, მგელი, მელა, გარეუ-
ლი ღორი, კეთილშობილი ირმის ადგილობრივი ქვესახეობა — იხოპირი და სხვ. სამხრეთ-
ული, ტროპიკულ-სუბტროპიკული გენეზისის ცხოველებიდან გამოირჩევა უკვე ნახსენები
ამურის ვეფხვი, ლეოპარდი, ჰიმალაიური დათვი, მანჯურიული ტყის კატა, ხალებიანი ირე-
მი, გარეული თხა — გორალი, იხვი — მანდარინი, ცისფერი კაჭკაჭი, მწერებიდან — კოლ-
ხეთ-თალიშის პეპელა ბრამეების ახლო მონათესავე ფორმა — ადგილობრივი ბრამეა.¹⁰³

ყველა ამ ტროპიკულ-სუბტროპიკულ ცხოველებს შორის ვეფხვს გარემოსთან შეგ-
უების განსაკუთრებული უნარი აღმოაჩნდა. უსურიის მხარეში ზომიერი კლიმატის შერე-

¹⁰³ არნ. გეგეჭკორი, 2008. დასახ. ნაშრ.

ინდოეთის ვეფხვის მსხვერპლის მოლოდინში

ული ტყეებიდან ეს მხეცი იჭრება მიმდებარე ტიარაში, ხოლო ამ უკანასკნელში ვრცელდება ბაიკალის ტბის ჩრდილოეთით, თვით იაკუტიაშიც კი.¹⁰⁴ როგორც ითქვა, ზამთარში ასეთ რაიონებში ტემპერატურა - 40°C-მდე ეცემა. ამ დროს მხეცის სხეული ბენვის სქელი საფრით იფარება.

ისმება კითხვა, როგორ შეიძლება შორეულ აღმოსავლეთში ციმბირული ზამთრის პირობებში გადარჩენილიყო ტროპიკული წარმოშობის სითბოსა და ტენის მოყვარული ზოგიერთი ორგანიზმი? როდესაც ამ კითხვას ვსვამთ, პირველ

რიგში, მხედველობაში გვაქვს გამყინვარებები, შემდეგ კი ზემოთ აღნიშნული „კორიდორი“ ჩინეთის ტროპიკებთან. გამყინვარების (გლაციაციის) დადგომისას ყველა ეს თერმოფილური ორგანიზმი არეალის ჩრდილოეთი ნაწილიდან სამხრეთით, ეკვატორის ზაზისკენ იხევდა, სადაც გამყინვარების სუსხი ველარ აღწევდა. შემდეგ, როდესაც გამყინვარებებს გლობალური დათბობები ცვლიდა, იგივე ორგანიზმები ხელახლა იფართოვებდნენ არეალს ჩრდილოეთისაკენ და ყოფილი არეალის სტატუს-კვო კვლავ აღდგებოდა ხოლმე. მსგავსი კლიმატური და, შესაბამისად, ორგანიზმთა პულსაციისას, დასახელებულ „კორიდორში“ ცხოველებსა და მცენარეებს გეოგრაფიული ბარიერები — მერიდიანულად გადაჭიმული ქედები არ ხვდებოდათ, ჩრდილოეთ ნახევარსფეროს მრავალი რეგიონისაგან განსხვავებით, სადაც განედობრივად გადაჭიმული მთები იყო წამომართული, ასე გადაურჩნენ ეს ორგანიზმები ამონყევტას.¹⁰⁵

ვეფიქრობთ, მსგავსი ბიოგეოგრაფიული მიმოხილვა დაგვეხმარება „ვეფხვისტყაოსნის“ ცხოველებთან დაკავშირებულ ზოგიერთ კითხვაზე პასუხის გასაცემად: რატომ არ ბინადრობდა ვეფხვი კოლხეთში და რატომ იყო მისი მუდმივი პოპულაცია აზერბაიჯანის თაღიშში? რატომ შეიძლება გავრცელდეს ტროპიკული წარმოშობის მტაცებელი ტიარაში (ბორეალურ გარემოში) და არა გაცილებით რბილი კლიმატის მქონე კოლხეთში?...

უსურრული ვეფხვი ყველა სხვა ქვესახეობებს შორის ჭეშმარიტი გიგანტია (მაგ., კუნძულ ბალის სუმატრის ფორმა მასთან შედარებით ისე პატარაა, როგორც კნუტი კატასთან).

ვეფხვი გარეგნულად საკმაოდ განსხვავდება ლომისაგან. იგი აგებულია უფრო ნაგავს კატას, ვიდრე ლომს. სხეული წაგრძელებულია, მოქნილი, თავი მომრგვალებული, ფეხები რამდენადმე მოკლე. უსურიული ვეფხვის ხვადი ინდივიდის სიგრძე 3,7 მეტრს აღწევს და 423 კგ იწონის, ძუხი — 2,4 მეტრს, წონით 168 კგ, ყველაზე პატარა, სუმატრული ვეფხვის იგივე მაჩვენებლებია: მამრის — 2,34 მ 196 კგ, მდედრის — 1,98 მ 91 კგ¹⁰⁶. მიუხედავად უზარმაზარი და ესოდენ ძლიერი სხეულისა, ბუნებაში მისი მოძრაობა იშვიათი სიმსუბუქითა და მოქნილობით გამოირჩევა.

უსურიული და ჩინური ვეფხვი ზომით აღემატება ლომს, თუმცა, სწორედ, უფაფრობა არ აძლევს ხვადს ესოდენ შთამბეჭდავ გარეგნობას.

საზარელი ეშვებითა და ევებერთელა ბრჭყალებით შეიარაღებული ვეფხვი სწორედ

¹⁰⁴ Жизнь животных, 1989 დასახ. ნაშრ.

¹⁰⁵ А.М. Геречкори, 1985. დასახ. ნაშრ.

¹⁰⁶ Great cats. 1991. დასახ. ნაშრ.

ვარი მტაცებელია (ბენგალიური ვეფხვის ეშვი ყველაზე გრძელია თანამედროვე მტაცებლებს შორის და სიგრძეში 7,5-10 სმ-ს აღწევს). ორთაბრძოლაში თვით ინდოეთის სპილოს არ ეშუება. კოლოსალური ძალის მტაცებელს შეუძლია ათობით მეტრზე, კილომეტრებზეც კი ათრიოს ზურგზე მოკიდებული გარეული კამეჩი, შინაური ცხენი, ირემი. ნადირობს მიპარვითა და ჩასაფრებით, შეუძლია ხუთ-ექვსმეტრიანი ნახტომის გაკეთება, დაღმართზე — ათ მეტრამდე. ადვილად გადაცურავს არა მარტო დიდ მდინარეებს, არამედ ზღვის ყურეებს. მთავარი სახადირო ობიექტი ჩლიქოსნებია: ირემი, ანტილოპები, გარეული ღორი. დიდ ნადირზე თავდასხმა ხშირად წარუმატებლად მთავრდება, ამიტომ „ჯუნგლის“ მეფე ზოგჯერ წვრილმანი ცხოველებითაც — ბაყაყებით, კიბორჩხალებით, კუებით, თევზებით, ფრინველთა კევრცხებით — კმაყოფილდება. თუ ადამიანის სისუსტე დააფიქსირა, ადვილად ხდება კაციჭამია. ინდოეთში ერთმა კაციჭამია ვეფხვმა 1926-1930 წლებში 64 ადამიანი დახოცა, მეორემ ერთ წელიწადში ბოლო მოუღო 24 ადამიანს. კაციჭამიები უმეტესად თავის დროს ტყვიანასროლი და დაბერებული ინდიელები ხდებიან.

ხშირად კითხულობენ — რომელია უფრო ძლიერი მტაცებელი — ლომი თუ ვეფხვი? უხერხული კითხვაა, უწინარესად იმიტომ, რომ ბუნებაში ეს ორი მტაცებელი პრაქტიკულად არ ხვდება ერთმანეთს. ინდოეთშიც კი, როგორც თავის ადგილზე ითქვა, მათი არეალი გაყოფილია. გიგანტების მსგავსი შეტაკება ცნობილია მხოლოდ ხელოვნურ პირობებში. თავის დროზე ინდოელმა დიდგვაროვნებმა, გართობის მიზნით, ერთმანეთს დაუპირისპირეს ორი მტაცებელი. ყოფილა შემთხვევა, როდესაც ლომს ტორის ერთი დარტყმით ხერხემალი გადაუმეტრევიდა ვეფხვისთვის, სხვა შემთხვევაში ვეფხვს სასიკვდილოდ დაუფლეთია ლომი. ასეა თუ ისე, როგორც ჩანს, უსურული ვეფხვის — ყველაზე გიგანტური კატის შეტევას ლომი ვერ მოიგერიებს და, პირიქით, ინდოელების კუნძულების ვეფხვების ტანმორჩილი ქვესახეობა ლუკმად არ ეყოფა აფრიკულ ლომს.

ზოგჯერ, ლიტერატურაში არაპროფესიონალურ რატებლაც ფრიად აკნინებენ ვეფხვის ფიზიკურ და ფსიქიკურ შესაძლებლობებს. მაგალითად, მ. მამულაშვილისა და ა. ქუთათელაძის წერილში¹⁰⁷ ავტორები ასე ახასიათებენ ვეფხვს (მათი ტერმინოლოგიით ვიგრი, ანუ ჯიქი): „...ძალზე გაბედული ცხოველი არ არის. იგი არა მარტო მფრთხალი და გაუბედავია, არამედ მოქმედრიც გახლავთ, ... ადამიანის დანახვაზე მოკურცხლავს ხოლმე“. ასე ზღაპრებში კურდღელზე წერენ. როგორც ჩანს, ავტორებს ვეფხვის „დაკნინება“ იმიტომ სურთ, რომ ამით ლეოპარდის ღირსებას გაუსვან ხაზი, რუსთაველი ხომ ზოლებიან მხეცს პოემაში მხოლოდ ერთხელ ასხენებს. სამაგიეროდ, თხზულებაში მრავალგზის ნახსენები ვეფხის (ხალებიანი) „სიმარდე და სიქვეჩიტი“ განსაცვიფრებელია. ორი მხეცის მსგავსი სუბიექტური შედარება აბსოლუტურად უმართებულოა. ეს ისეთივე ზემოქმედებაა „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტზე, როგორც ამას პოემის გეოგრაფიული ფონის ზოგიერთი მკვლევარი აკეთებს. მეორე მხრივ, აღნიშნული სრულიად მისაღებია ზღაპრული, მითოლოგიური სიუჟეტებისათვის, მაგრამ რეალობაში მსგავსი ხედვა გარეულ ცხოველთა ანთროპომორფიზაციას, ე.ი. ადამიანური ხედვის ბუნებაზე გაზვიადებული ან დაკნინებული, ხელოვნური გადატანაა. მსგავსი მოსაზრება რომ კორექტულია, თვით პოემიდან ჩანს — რუსთაველი პროლოგში თავის შთაგონების წყაროს არ მიმართავდა სიტყვებით:

„იგია ჩემი სიცოცხლე, უწყალო ვითა ჯიქია“ [19,3] (თანამედროვე გაგებით ვეფხვი, — ა.გ.).

უწყალო მტაცებელი მფრთხალი და გაუბედავი ვერ იქნებოდა, ეს ეწინააღმდეგება ბუნების კანონს (იხ. ვეფხვზე ნადირობის ამსახველი სურათი, გვ. 70).

განსხვავებით ლომისაგან, ვეფხვი ერთეულად ცხოვრების წესს ეწევა. მხოლოდ მდედრის მძუნაობისას დადის წყვილად რამდენიმე დღეს ორივე სქესის ცხოველი. სანადიროდ ზრდასრულ მტაცებელს 400 კგ-მდე ფართობი და იქ მოზინადრე ჩლიქოსნები სჭირდება, მხო-

¹⁰⁷ მ. მამულაშვილი, ა. ქუთათელაძე. 1965. დასახ. ნაშრ.

ლოდ ბოკვერებიანი მდედრი იზღუდება 15-20 კვ.კმ. ფართობით. აქტიურია უფრო ღამით, ტროპიკებში, სადაც ცხელა, დღისით ისვენებს და ზმირად აკითხავს წყალს საბანაოდ.

გამრავლება თვით ჩრდილოეთის განედებშიაც არ არის დაკავშირებული წლის დროებთან. ფეხმძიმობა გრძელდება 95-112 დღეს. ერთ ნაყარში ჩვეულებრივ 2-4 ბოკვერია, იშვიათად ერთი, კიდევ უფრო იშვიათად — 5-6. თვალაუხელო ბოკვერს შობს გამოქვაბულში, ან კარგად შენიღბულ სხვა ბუნაგში. შთამომავლობაზე მხოლოდ ძუ ზრუნავს, უფრო მეტიც, ხვადი ახლოსაც არ იკარებს ბოკვერს, რომელიც შეიძლება მამის მსხვერპლი აღმოჩნდეს (ასეა მურა დათვიც). მდედრი წამოზრდილ შთამომავლობასთან ერთად 2-3 წელი ცხოვრობს. ამ პერიოდში ისინი სქესმწიფობას აღწევენ და დამოუკიდებელ ცხოვრებას ეუფლებიან. სიცოცხლის ხანგრძლივობა 40-50 წელია, მაგრამ ამ ასაკს იშვიათად აღწევს.

პირველი ვეფხვი ევროპელებმა — ბერძნებმა — ალექსანდრე მაკედონელის დროს ნახეს. შემდეგ „გაუშინაურდნენ“ — რომის კეისრებისა და ნობელიანტების გასართობად ასობით ამ მხეცს უღებდნენ ბოლოს. ბოლო საუკუნეებში, აზიის ჯუნგლებში, ამ მხეცზე ევროპელთა „საგმირო“ და „საპატიო“ ნადირობა იმართებოდა ხოლმე. სპილოებზე ამხედრებული და თანამედროვე იარაღით არჭურვილი თეთრკანიანები დაუნდობლად ანადგურებდნენ ზოლებიან მხეცს.

XX საუკუნის დასაწყისში ბუნებაში 40000 ინდიდს ითვლიდნენ, 1960 წელს ეს რიცხვი 4000-მდე შემცირდა, 2002 წელს, სპეციალისტთა აღრიცხვით, ვეფხვის მსოფლიო პოპულაცია 2000 ინდიდს აღარ აღემატებოდა. ამჟამად ბევრ ქვეყანაში ამ მტაცებელზე ნადირობა აკრძალულია.

ჯიქი, ლეოპარდი (*Panthera pardus*)

„ლეოპარდი უდავოდ სამყაროს ყველაზე სრულყოფილი გარეული კატაა“, — ალფრედ ბრემი.¹⁰⁸

ანტიკურ ეპოქაში ბერძნებს სჯეროდათ, რომ ლეოპარდი (ჯიქი) ლომისა (León) და პანტერას (Pardos) ჰიბრიდული ფორმა იყო. კარლ ლინემ ეს მტაცებელი კატისნაირთა ოჯახში *Felis pardus*-ის სახელწოდებით გააერთიანა.¹⁰⁹

გენეტიკური ანალიზით დადგინდა, რომ გვარ *Panthera*-ში შემავალი ოთხი სახეობა (ლომი, ვეფხვი, ლეოპარდი, იაგუარი) და ახლო მონათესავე სხვა ფორმები — სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიის ღრუბელა ლეოპარდი (*Neofelis nebulosa*), თოვლა ჯიქი (*Uncia uncia*), საერთო წინაპრიდან დაიყვნენ მიოცენ-პლიოცენის საზღვარზე, 10-11 მილიონი წლის წინათ. ჯიქი ყველაზე ახლო ნათესაურ კავშირში იმყოფება ლომთან და იაგუართან. ნამარხი, პალეონტოლოგიური მასალებით, ზოგადად, *Panthera*-ს გვარი წარმოიშვა 2-3,3 მილიონი წლის წინათ.

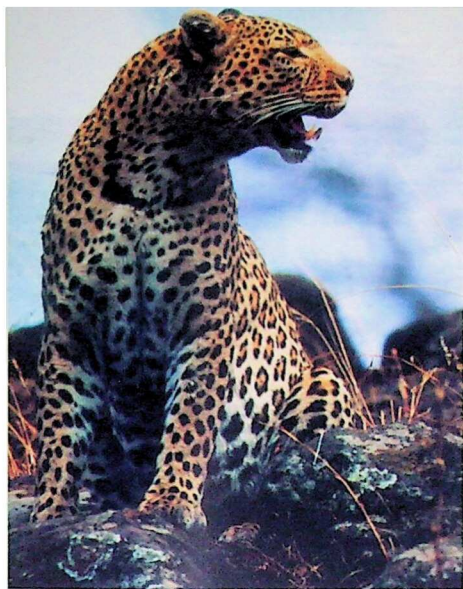
აღნიშნული გვარის წარმოშობა მოხდა აზიაში, აქედან განსახლდა აფრიკაში. თანამედროვე ლეოპარდის წარმოშობის ცენტრად მიაჩნიათ აფრიკა. ეს უნდა მომხდარიყო 800.000-500.000 წლის წინათ, აზიაში განსახლდა 300000-170000 წლის წინათ.

ისტორიულ დროში ასხევებდნენ 27 ქვესახეობას, ამჟამად შემორჩა 9 ქვესახეობა: ინდოჩინეთის, ინდოეთის, ჩრდილოეთ ჩინეთის, შრი-ლანკას, ამურის, აფრიკის, სპარსული (ირანის), არაბეთის, ზანზიბარას, ზოგჯერ თვით აფრიკულში გამოყოფენ 11 გეოგრაფიულ რასას, სპარსულში — 5, ინდოეთისაში — 2-ს.

¹⁰⁸ A. E. Brehm, 1864 - 1869. Eine allgemeine Kunde des thierreichs, Gvols. Hildburghausen, Bibliographisches Institut.

¹⁰⁹ C.Linnaeus, 1758. დასახ. ნაშრ.

ჯიქი — კატისნაირთა კიდევ ერთი შესანიშნავი სახეობა

ლიტერატურაში განსხვავებული აზრია კავკასიაში ლეოპარდის ქვესახეობათა ბინადრობის თაობაზე: უახლეს წყაროებში მიიჩნევენ, რომ რეგიონში ბინადრობს *P.p. nimr*¹¹⁰; სპეციალისტთა უმრავლესობის მიხედვით დიდი კავკასიონის ქედზე ცხოვრობს *P.p. ciscaucasica* (ზოგჯერ წერენ *P.p. ciscausicus*)¹¹¹, დანარჩენი სამხრეთი კავკასიის ბინადარია სპარსული ჯიქი *P.p. saxicolor*¹¹², ავტორთა კიდევ ერთი ჯგუფის მიხედვით¹¹³ თალიშში (აზერბაიჯანი) ბინადრობს, ე.ი. კავკასიურს გეოგრაფიულად ცვლის ანატოლიური ფორმა (*P.p. tulliana*).

ლიტერატურაში მსგავს წინააღმდეგობრივ შეხედულებებს ერთგვარ ნათელს ჰფენს კავკასიისა და მის მეზობელ რეგიონებში ჯიქის ქვესახეობათა ქრონოლოგიური (არეალუბის) მიმოხილვა.

უკანასკნელ დრომდე კარგად იყო გამოხატული ჯიქის წრე (ცირკუმ) ხმელთაშუაზღვიური არეალი. იგი ბინადრობდა ამ ზღვის აუზის ქვეყნების განსხვავებულ გარემო პირობებში — ტყით და-

ფარული ატლასის მთების ფერდობებიდან, ვიდრე ახლო აღმოსავლეთის უდაბნოებით დამთავრებული ლანდშაფტებით. ჩრდილო-დასავლეთ აფრიკის მთებში (შუა და დიდი ატლასის მთებში) დღემდე შემორჩა ჯიქის ადგილობრივი, ბერბერული ქვესახეობა — *Panthera pardus panthera* (უდაბნო სპარის სამხრეთით მას ცვლის *P.p. pardus*).

გარკვეული ტერიტორიული წყვეტილობის შემდეგ, ლეოპარდის ხმელთაშუაზღვიური არეალი კვლავ იჩენს თავს ზღვის ამ აუზის ქვეყნების აღმოსავლეთ ნაწილში — ახლო აღმოსავლეთში. სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კასპიის ზღვის მიმართულებით, აქ ერთმანეთს ენაცვლება ჯიქის 4 ქვესახეობა: სინაის ლეოპარდს (*P.p. jarvisi*; ამჟამად ამონყვეტილია) ცვლის სამხრეთ არაბეთის (*P.p. nimr*), მას — ანატოლიის (*P.p. tulliana*), ამ უკანასკნელს — სპარსული (ირანული) ქვესახეობა (*P.p. saxicolor*). კავკასიისა და შუა აზიაში არეალს იფართოებს ლეოპარდის სპარსული ქვესახეობა, ყოფილი საბჭოთა კავშირის სათანადო ლიტერატურაში სპარსული ლეოპარდი მოიხსენიება, როგორც *P.p. tulliana* ან *P.p. ciscaucasica*.

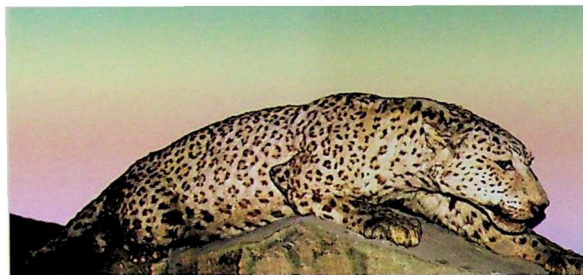
ერთ რეგიონში ჯიქის 2 ქვესახეობა ცნობილია მხოლოდ ანატოლიიდან. სამხრეთ-დასავლეთ თურქეთში გავრცელებულია *P.p. tulliana* (ჯიქს ეს სახელი უწოდა ვალენცინეს-მა (1856 წ.) მარკუს ტულიუს ციცეროს საპატივცემულოდ. ტულიუსი რომის იმპერიის მთავარი ადმინისტრატორი იყო კალიკიის პროვინციაში. ჩ.წ.-მდე ასი წლით ადრე მას ეკუთ-

¹¹⁰ D.E. Wilson, D.M. Reeder, 2005. Mammal species of the world: a taxonomic and geographic reference. John Hopkins University Press, Baltimore.

¹¹¹ Мир животных Азербайджана, 2000. Т. III, Баку.

¹¹² An ecoregional conservational plan for the Caucasus, 2006.

¹¹³ Н.И. Бурчак — Абрамович, А.А. Мамедов, 1965. К вопросу охраны некоторых крупных хищников Закавказья (тигр, леопард, гиена). Тр. 3-го Закавк. совещ. по вопросам охраны природы, Тб.

მდინარე არაქსის ხეობაში მოპოვებული (1915 წ.) სპარსული ჯიქის ფიტული; ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფონდში

ჩათვლით, აქედან კი იჭრება კავკასიაში. ამგვარად, არ უნდა იყოს მართებული შეხედულება, თითქოს კავკასიაში ბინადრობდეს ჯიქის არაბული ქვესახეობა (*P. p. nimr*).

ჯიქის საცხოვრებელი ტერიტორია ბევრად აღემატება კატისებრთა ოჯახის ნებისმიერი სხვა სახეობის, მათ შორის ლომისა და ვეფხვის არეალებს. არეალი მოიცავს მთელს აფრიკას (გარდა საჰარის უდაბნოსი), სამხრეთ აზიას, კავკასიას. აღმოსავლეთ აზიაში (ამურისპირეთში) ვრცელდება ჩრდილოეთის 50° განედამდე.

ყველაზე მდგრადი პოპულაცია შემორჩა აფრიკაში, საჰარის სამხრეთით, აზიაში — ინდოეთში, ინდოჩინეთსა და ჩინეთში.

ამჟამად კავკასიაში ჯიქი ძალიან იშვიათი ცხოველია. სამხრეთ კავკასიაში ყველაზე დიდი პოპულაცია უკიდურეს სამხრეთში — მდინარე არაქსის შუანელის რაიონში შემორჩა. ბოლო დრომდე აქაურ გაუდაბურებულ, ანდა ნათელი ტყით დაფარულ ტყეებში საკმაოდ მოიპოვებოდა ლეოპარდის საკვები ჩლიქოსნები — გარეული ცხვარი (მუფლონი) და მთის თხა — ნიამორი¹¹⁴. აღნიშნულ რაიონში არაერთ მონადირეს ჰყავდა ნანახი ან მონადირებული ეს მტაცებელი. შახბუზის რაიონში (ნახიჩევანი) მონადირეს სახლში ჰქონდა მისი ტყავი, რომელიც მან ექსპედიციას არ მიჰყიდა დაპატიმრების ან დიდი ჯარიმის შიშით (ჯიქზე ნადირობა აკრძალულია).

ნარსულში, არაქსის ხეობაში რომ ჯიქი გაცილებით მეტი იქნებოდა, ამაზე მიუთითებს ამიერკავკასიის მუზეუმებში დაცული მასალები. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფონდში ინახება ნახიჩევანში, ქ. ჯულფასთან 1871 და 1915 წლებში მოპოვებული ჯიქის ფიტულები.

სავარაუდოა მტაცებლის არსებობა ყარაბაღისა და ზანგეზურის ქედებზე (აღმ. სომხეთი, დას. აზერბაიჯანი).

აღნიშნული ხეობის ხოსროვის ნაკრძალში (სომხეთი) სპეციალისტებს ჯიქი დღესაც ჰყავთ დაფიქსირებული.

ლენქორანში, სადაც მდ. ამურის ხეობის მსგავსად, ადგილობრივ რელიქტურ ტყეებში ვეფხვთან ერთად ჯიქიც იყო გავრცელებული, უკანასკნელად (გასული საუკუნის მეორე ნახევრიდან) ეს მტაცებელი თაღის მთებში, ფოტოხაფანგით 2007 წ. იქნა გადაღებული. საქართველოში, როგორც ჩანს, შემორჩა მხოლოდ დიდ კავკასიონზე და როგორც თავის ადგილზე ითქვა, დედოფლისწყაროს რაიონში მდებარე ვაშლოვნის ეროვნულ პარკში. ეს მტაცებლის არსებობის ერთადერთი შემთხვევაა საქართველოს დაბლობი, მშრალი ადგილებისათვის.

თუმცა იშვიათია, მაგრამ ჯიქის დიდ კავკასიონზე არსებობის ვერსია სრულიად რეალურია. ადგილობრივთა დამაჯერებელი ცნობით, ლეოპარდი უნდა ბინადრობდეს პირიქითა ხევსურეთში, კერძოდ, არზოტში, ასევე კახეთის კავკასიონზე, სახელდობრ, სპე-

¹¹⁴ A.M. Gegechkori, H. Joosten, 2009. დასახ. ნაშრ.

ჯიქი ვაშლოვნის ნაკრძალში

ბენვით დაფარული კუდი) ჩვენი ინიციატივით დავათმობინეთ უკანა ფშავის სოფელ მათურას მცხოვრებს — გ. ქისტაურს (ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფონდში)^{115, 116}.

ი. გიულდენშტედტის ცნობა¹¹⁷ რაჭაში ვეფხვის (Tiger) გავრცელების თაობაზე, ცხადია, ჯიქს უნდა მიეწეროს, იგივე ითქმის ვახუშტის მიერ საქართველოს გეოგრაფიაში დასახელებულ „ვეფხზე“¹¹⁸.

ჯიქის საბინადრო გარეშო ერთობ მრავალფეროვანია. იგი ცხოვრობს ნოტიო ტროპიკებისა და სუბტროპიკების უღრან ტყეებში, მანჯურიისა და თალიშის ტიპის ფოთლოვან, რელიქტურ ტყეებში, ვაკე ადგილების გაშლილ სავანეებში, ვაშლოვნისა და ბათიზის (შუა აზია — ტაჯიკეთი) ტიპის ნათელ, სავანოიდურ ტყეებში, დიდი კავკასიონის შესატყვის მთის ტყეებში, ხოლო ზაფხულში — მაღალმთის ალპურ სარტყელში. ამჟამის ჯიქი ზამთარში იტანს — 25 გრადუს ტემპერატურას.

ლეოპარდი ვეფხზე პატარა ზომისაა. სხეული სიგრძეში აღწევს 91-190 სმ, კუდი — 65-110 სმ, წონა ჩვეულებრივ 32-40 კგ შორის (ცვალებადობს, იშვიათად 100 კგ აღიბეგს. ზეადის სხეული ძუზე 30%-ით მეტია. სხეულის ბუნების ფერის საერთო ტონალობა ოქროსფერი ან ჩალისფერ-მოყვითალოა. ამ ფონზე (მთელ ტანსა და კუდზე) მიმოფანტულია ხშირი, რგოლისებრი ლაქები. ასეთი შეფერილობა სრულ ჰარმონიაშია ტყის ყველა იარუსში მზის სხივებისაგან შექმნილ შუქრდილებთან. ტროპიკულ ქვეყნებში ვხვდებით ცხოველ-მელანისტებს, მათ შავ პანთერას უწოდებენ. შავი ინდივიდი შეიძლება გაჩნდეს ნორმალური შეფერილობის ბოკერებთან ერთად, ერთ ნაყარში.

მაღლის ნახევარკუნძულზე, ტაუნა ვეგარას ეროვნულ პარკში მცხოვრები პოპულაციის ყველა ინდივიდი მელანინია. მსგავსი მორფოლოგიური ნიშან-თვისების გაბატონება შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ტროპიკულ ნოტიო (წვიმიან) ტყეებში ლეოპარდ-მელანისტებს აშკარა სელექციური უპირატესობა გააჩნიათ: უღრანი მარადმწვანე ტყეები ლიანებითა და ეპიფიტებით დახუნძლული ხეებით, მზის სხივებისათვის ძნელად შესაღწევია. ასეთ, ტყის ნახევრად განათებულ გარემოში, ბუნებასთან შეხამების საუკეთესო შეფერილობა მუქი

როზას ქედზე.

ჯიქის საქართველოში მონადირების სამი შემთხვევაა დაფიქსირებული: 1950 წელს სამაჩაბლოში, ზნაურის რაიონის სოფელ განთიადის მახლობლად (ფიტული ინახება ცხინვალის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში); მეორე ინდივიდი მოკლეს 1954 წელს თბილისის მახლობლად, ზედაზნის ტყეში (ტყავი ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში); მესამე ინდივიდი, ზეადის მიერ ნამსხვერპლი მამრი ჯიქის ნარჩენები (ქალა,

¹¹⁵ არნ. გეგეჭკორი. 1970. ჯიქი ფშავ-ხევსურეთის მთებში, გაზ. „კომუნისტი“, 31. 10.

¹¹⁶ არნ. გეგეჭკორი. 2007. დასახ. ნაშრ.

¹¹⁷ ი. გიულდენშტედტი, 1962. მოგზაურობა საქართველოში, თბ.

¹¹⁸ ა. ჯანაშვილი. 1966. დასახ. ნაშრ.

ზევაში მოყოლილი ზეადი ჯიქის ნარჩენები სოფელ მათურადან (უკანა ფშავი)

შავი ფერია. ეს რომ მტაცებლის კამუფლაჟის შესანიშნავი საშუალებაა, მტკიცდება აფრიკის სავანებით — მზით ჭარბად განათებულ, ნათელ ტყეში ლეოპარდის მელანისტური ფორმები არ გვხვდება, მაგრამ იმავე აფრიკაში, კერძოდ, ეთიოპიის მთის ტყეებში ხუთი ინდივიდიდან ერთი კვლავ მელანინია!

ჯიქი ულამაზესი კატისნაირია, რომელსაც გააჩნია ნაგრძელბული, ზამბარასავით მოქნილი, ჩინებულად აგებული და, ამასთან, ღონიერი სხეული. თავი მომრგვალებულია, კუდი გრძელი, ფეხები არცთუ მაღალი, მაგრამ ჩამოქნილი და ძალიან ძლიერი.

ჯიქი ვეფხვით ერთულ ცხოვრებას ეწევა. ნადირობს ღამით. მსხვერპლი — ჩლიქოსნები არიან: სავანაში — ძირითადად ანტილოპები, ტყეებში — ირემი, შველი, იშვიათად გარეული ღორი, მთაში — ჯიხვი, გარეული ცხვარი, ნიაშორი. ჩლიქოსნების დეფიციტის შემთხვევაში ტროპიკულ განედებში ეტანება მაიმუნებს, საერთოდ — ფრინველებს,

მღრღნელებსა და ქვეწარმავლებსაც კი. ნადირობს ღამით, მთაში, ტროპიკულ ტყეებში, დღისითაც, გამაძლარი, დღის დანარჩენ დროს ისვენებს და თვლემს.

ჯიქი მსხვერპლთან მიპარვის დიდოსტატია, 10-15 მეტრზე მიახლოებულ საკბილოს რამდენიმე ელვისებრი ნახტომით ესხმის თავს. ნახტომის სიგრძე 6 მეტრია, სიმაღლე — 3 მეტრი. ზოგჯერ ნადირს სავალ ბილიკზე, მიწაზე ან ხეზე უდარაჯდება და ასე უტყვეს მას. ჩვეულებრივ, ნანადირევს ბოლომდე ვერ ითვისებს. სავანაში, სადაც საკმაოდ ბევრი კონკურენტი ჰყავს, მსხვერპლს ხეზე ეზიდება. ამით საკვებს არიდებს ლომს, ასევე სავანაში ხროვად გაერთიანებულ აფთრებს, აფთრისებრ ძაღლებს. ხეზე შესანიშნავად ცოცავს. იმდენად ძლიერია, რომ შეუძლია აკაციაზე თავისივე სამჯერ მეტი წონის ანტილოპა აათრიოს. ამას ახერხებს მასისური თავით და ძალიან ძლიერი ყბებით.

ზრდასრულ ჯიქს მხოლოდ ზოგიერთი ლომი და ვეფხვი ჯაბნის. ამ მტაცებლებთან კონკურენციას ერიდება, ამიტომ თანაცხოვრების შემთხვევაში ან დღე-ღამის განსხვავებულ დროს აქტიურობს, ანდა სხვა ტერიტორიას ირჩევს, ნანადირევსაც, როცა ამის საშუალება აქვს, ხეზე ატანით არიდებს.

ჯიქი არცთუ იშვიათად ადამიანის სამოსახლოსთან იდებს ბინას. ასეთ შემთხვევაში, ძირითადად, ძაღლებსა და საქონელზე ნადირობს. კაციჭამია ლეოპარდები ძალიან იშვიათია, მაგრამ თუ ადამიანზე თავდასხმა გადაწყვიტა, დემონურ ძალად იქცევა, ლომსა და ვეფხვზე თავზეხელაღებულია. არც რისხვად მოვლენის, და როცა საჭიროა, არც გაუჩინარების თვალსაზრისით ჰყავს ბადალი.

ინდოეთში ერთმა კაციჭამია ლეოპარდმა 125 კაცი იმსხვერპლა, მეორემ, ბრაკონიერებისაგან გარკვეულწილად დაინვალიდებულმა, ველარ ნადირობდა რა გარეულ ცხოველებზე, 400-მდე (!) ადამიანი შეჭამა. ეს რეკორდული მაჩვენებელია კაციჭამია კატისნაირებს შორის. ორივე მტაცებელი, გასული საუკუნის დასაწყისში, ცნობილმა მონადირემ — ჯიმ კორბეტმა დახოცა.

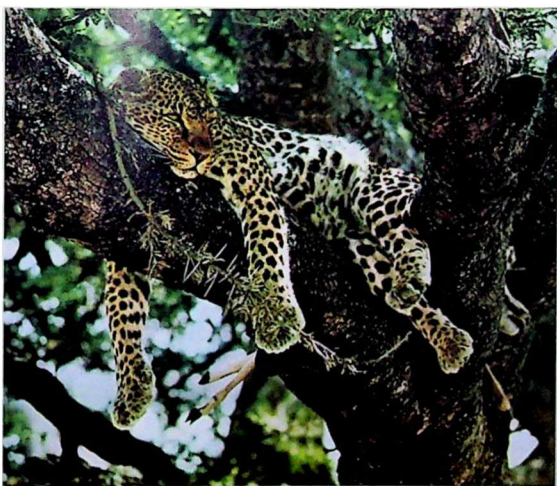
გეოგრაფიული არეალის სამხრეთ რაიონებში ლეოპარდი მთელი წლის განმავლობაში მრავლდება. შორეულ აღმოსავლეთში შეწყვილება იანვარში ხდება, მთიან რეგიონებში შესაძლებელია — ადრე გაზაფხულზე. მდედრის დასაუფლებლად ზეადებს შორის იმართება ორთაბრძოლები, შეტაკებებს თან ახლავს მხეტია საშინელი ღრიალი. ჩვეულებრივ კი, განსაკუთრებით ლომის, ასევე ვეფხვისაგან განსხვავებით, ლეოპარდი ჩუმია, ხმით იშვიათად გასცემს თავს. ძუ ბუნაგში შობს 1-3 თვალაუხილავ ბოკვერს. პატარები სწრაფად იზრდებიან და ორი წლის ასაკში სქესობრივ სიმწიფეს

ჯიქის მელანისტური ფორმა ინდონეზიდან

ჩუი), ლომი (სიმბა), გარეული კამეჩი (მბოგო), მარტორქა (კიფარო) და სპილო (ტემბო). აი, ამ ცხოველთა აბორიგენისეულთა დახასიათებაც:

„ყოვლისშემძლე სპილო თუ უსაშველო მდგომარეობაში არ ჩაადგეს, ერთ მტკაველ მინაზედაც კი თავისთვისაა; მარტორქა უაზროდ მძვინვარეა, მაგრამ გონებაჩლუნგია, ბეცია და მისი გაცურებაც არ არის პრობლემა; გარეგნულად ზანტი და მელანქოლიური გარეული კამეჩი ერთდროულად შესანიშნავი სმენით, მხედველობითა და ყნოსვით არის შეიარაღებული, ადვილად ლიზიანდება, მონადირეს დიდი სისწრაფით ესხმის თავს და რქებით მანამდე რქენს, სანამ არ გაანადგურებს; სიმბაზე ძლიერი მტაცებელი ბუნებას არ შეუქმნია, ადამიანი მისი საკბილო არ არის, მაგრამ თუ რაიმე მუხანათურს მიუხედავ, ნასულთა მისი საქმე - პირველივე ნახტომში დიდ სისწრაფეს საათში სამოც კილომეტრს

ჯიქი აკაციაზე ნანადირევით

აღწევნ.

ბენვის საერთაშორისო ბაზარზე ჯიქის ტყავი ძვირად ფასობს, ამიტომ მონადირეებისათვის ძვირფასი სანადირო ობიექტად ითვლება.

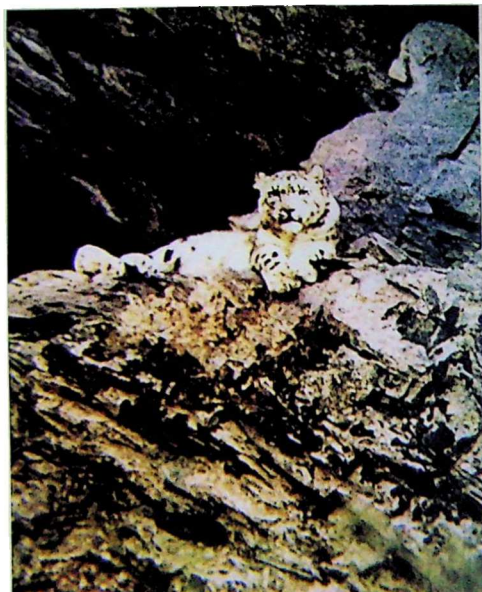
იმუიათი მტაცებლის გადასარჩენად, ჯიქი მრავალი ქვეყნის წითელ წიგნშია შეტანილი.

...სავეანა მსხვილი ცხოველებით დედამიწის ყველაზე გამოჩენილი ბიომია. მასაის ტომელთა აზრით¹¹⁹, ადამიანისათვის ყველაზე სამიში ხუთი ცხოველია, ასეთი რიგითობით: ლეოპარდი (სუაჰილის ენაზე

ავითარებს, კამეჩით, ტყეისაგან მიყენებული უმძიმესი ჭრილობაც კი ერთბაშად არ აჩერებს, მიზანში ამოღებულს ან მოკლავს ან შეაკვდება!

სულ სხვაა ლეოპარდი, თუ ეს მტაცებელი მასზე მონადირე პროფესიონალს სადმე დაემალა, იქიდან ვერაფრით გამოიტყუებ, ბოლომდე არ ამყავნებს სიცოცხლის ნიშანს და როცა რწმუნდები, რომ თვალსა და ხელს შუა გაგეცა, სწორედ მაშინ დაგცხმება თავს. არ არსებობს მონადირე, რომელმაც ახლო მანძილზე კამარაშეკრულ ჯიქზე თოფის ლულის გასწორება მოასწროს - ტყეისასავით თვითონვე გაიწვილებს ჰაერში და ყველაფერი მთავრდება. გარდა

¹¹⁹ არნ. გეგეჭკორი, 2002. დასახ.ნაშრ.

„კლდისა ნაპრალსა“ მწოლი ლეოპარდი

ყველაზე ჭარბი პოპულაციაა, ენყობა სპეციალური ფოტოსაფარი, ფოტოაპარატით „ნა-დღირობა“ — ბუნებაში ლეოპარდის აპარატი გადღების თითქმის ასპროცენტთან გარანტიით. იგივე ითქმის ინდოეთის მადპია პრადების ეროვნულ პარკზედაც.

ზოგიერთი გეოგრაფი „ვეფხისტყაოსნის“ გმირების მოქმედების გეოგრაფიული სივრცის ნაწილად აღმოსავლეთ აფრიკის ოკეანისპირა ადგილებს (კენიას, ტანზანიას) მიიჩნევს. ზემოთ აღწერილი სურათების შემხედვარე, რომელ დიდ შემოქმედს, მით უმეტეს რუსთაველის მსგავს გენიოსს არ გაექცეოდა ხელი, რაიმე კუთხით არ აესახა საკუთარი ან სხვისგან მოსმენილი შთაბეჭდილება ადგილობრივ ბუნებაზე?

შოთა რუსთაველს ჯიქის, ანუ ძველქართულ ენაზე — ვეფხის გარეგნობა, სიმშვენიერე ხომ სათანადოდ აქვს გათავისებული, მაგრამ, რაც მთავარია, ამ მტაცებლის ხასიათში უბადლო ზოოფსიქოლოგის დონეზეა ჩამწვდარი. რომელი დროის რომელ გენიოს მწერალს შეუდარებია მწერალი მანდილოსნის უკარება სიმშვენიერე გაფიცებული ჯიქისტვის?

აი, ტარიელის ნამბობი ნესტანზე:

„ქვე წვა, ვით კლდისა ნაპრალსა ვეფხი პირგამეხებული“. [523,1]

ანიმალისტური სამყაროდან შედარებისთვის აღებული ეს პასაჟი — ქალის მაჰიპ-ნოზირებელი, მშვენიერი სიბრაზე, თვით მსგავსი პოემის უკიდევანო სიბრძნის, მეტაფორების, ალიტერაციების ფონზედაც ჭეშმარიტი შედეგია!

ფრიად საყურადღებოა იგივე ტაეპი ჯიქის კონკრეტული საცხოვრებლის თვალსაზრისითაც. თავის გეოგრაფიულ არეალში სად შეიძლება ყველაზე მეტად კაცმა ნახოს „კლდისა ნაპრალსა“ მწოლი მტაცებელი? გამოირიცხებოდა აზიის ტროპიკული ჯუნგლების გაუყვალ ტყეები, ნაკლებ მისაღებია აფრიკული სავანები და ზომიერი კლიმატის სა-

ამისა, ჯიქზე მონადირე ეშმაკივით ყველა მხრიდან უნდა ელოდოს მონიშნულ-დეგეს: წინიდან, უკნიდან, მარცხნიდან, მარჯვნიდან, ქვესკნელიდან და ზესკნელიდანაც“!

ლეოპარდს უყვარს ისეთი ადგილები, სადაც ბუნებამ ფანტაზია ჩააქსოვა: მთა-გორაკთა ქარაფიანი კალთები, პირქუში ხეობები, კორომად შეკრული ხეები (რაც სავანაში ასე იშვიათია), მაგრამ ტრიალ, მოსაწყენ ტრამალებს თავს არიდებს. ასეთ ადგილებში მას ავაზა (გეპარდი) ცვლის. ეს უკანასკნელი ყველანაირად არიდებს თავს ლეოპარდს —

თავის უპირველეს მეტოქეს სავანაში.

ტყე-პარკის ტიპის სავანაშიაც მტაცებელს თავისი რჩეული, ქოლგის ფორმის „ლეოპარდის აკაციები“ ეგულება. ეს არის ოდნავ ტანდახრილი ხე (ასასველელად მოხერხებული), სხვებს ეს ჭირვეული კატა არ ეკარება.

ტურისტებისთვის ასეთი ხეები ფრიად მიმზიდველია. შრი-ლანკას იალას ეროვნულ პარკში, სადაც ლეოპარდის

კონტრაქტში მოხვედრილი ჯიქი

ვანოიდური ნათელი ტყეები. ყველაზე რეალური და მისაღები დიდი კავკასიონის მსგავსი კლდე-ქარაფები, სადაც ციცაბოებში განოლილ-ჩასაფრებული ჯიქი მსხვერპლს — ჯიხვს, ნიაშორს, არჩევს უსაფრდება.

პოემაში მტაცებლის ეკოლოგიურ ნიშად მთის რელიეფის ტიპური შემადგენელი ნაწილის — „კლდეთა ნაპრაღის“ — დასახელება, არაბეთისა და ინდოეთის საქართველოს მხოლოდ და მხოლოდ „ნიღბად“ მიჩნევის მომხრე რუსთველოლოგთა ნისქეილის ქვაზე ასხამს წყალს.

სატრფოს დაკარგვით შლეგად ქცეული ტარიელი არც პერკულესივით ლომის ტყავით შეიმოსა, არც ზოგიერთი მონარქივით ფარისა და უნაგირის მოსართავად ვეფხვის (ზოლებიანი) ტყავს დაადგა თვალი. არა, სამოსად სწორედ ვეფხის (ხალებიანი) ტყავი გამოიყენა!

გაციხსნოთ კიდევ ერთხელ ტარიელის ავთანდილისადმი ლაღადისად თქმული:

„რომე ვეფხი შევნიერი სახედ მისად დამისახავს,
ამად მიყვარს ტყავი მისი, კაბად ჩემად მომინახავს“ [657, 1,2].

სხვა შემთხვევაში გმირი ავთანდილი პოემაში ზოოლოგიურ პანთეონში ძლიერთა ამა ქვეყნისათა იერარქიის ყველაზე მაღალ საფეხურზე მდგარ სულიერებს არის შედარებული;

„სპათა სპასპეტი, ჩაუქი, ვითა ვეფხი და ლომია“ [58, 2].

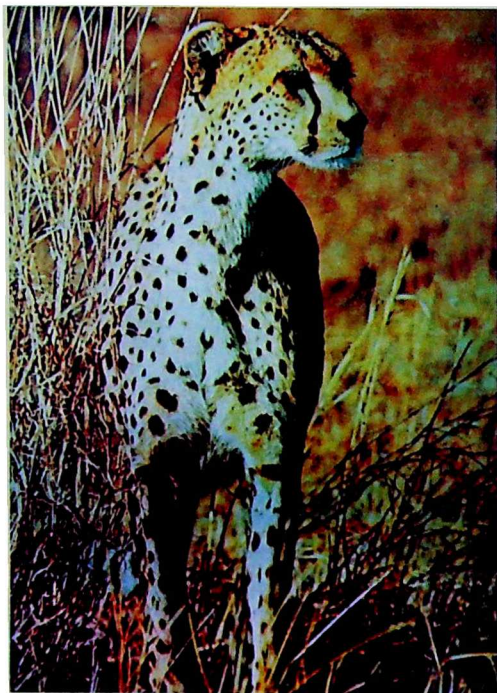
სხვაგან:

„მისთა მჭერეტთა დაუსახეს ვეფხსა ტოტი, ლომსა — თათი“ [1075, 4].

უკანასკნელ დროს ბიოლოგიაში ცხოველთა ქცევებზე ახალი მეცნიერული დისციპლინა — ეთოლოგია შეიქმნა. უთუოდ ეთოლოგიის (კერძოდ, ბიპევიორიზმის) თვალითაც არის დანახული მორიგი დიდებული პასაჟი, როცა როსტევეანის სპასპეტმა:

„ჩაიცვა ტანსა აბჯარი ქცევითა ვეფხებრ მკრჩხალითა“ [1042, 1].

ავაზა (გეპარდი) (*Acinonyx jubatus*)

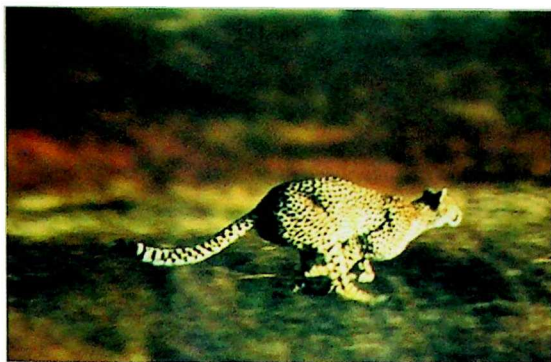
ავაზა ანფასში

მტაცებლის გვარის სახელწოდება *Acinonyx* ბერძნულად ნიშნავს — „არ ამოდრო ბრჭყალები“ (სწრაფად სირბილისას ამ ნადირს ბრჭყალები თათის ბალიშებში აქვს დამალული); *jubatus* — ლათინურიდან „ფაფრანი“-ა (ბოკვერს გააჩნია პატარა ფაფარი კამუფლაჟისთვის — ასე, ჩვენებური მაჩვის მსგავს აფრიკულ ძუძუმწოვარს — თაფლიჭამიას ემსგავსება; წამოზრდილს ეს „სამკაული“ ეკარგება). ნადირის ინგლისური სახელწოდება „cheetah“ წაწარმოებია სანსკრიტიდან — ჩიტრაჰაია ნიშნავს „ჭრელ ტანს“.

გეპარდის ევოლუცია აფრიკაში მოხდა, შემდეგ განსახლდა აზიაში. ბოლო დრომდე მიაჩნდათ კატისნაირთა ყველაზე პრიმიტიულ ფორმად, რომლის განვითარება 18 მილიონი წლის წინათ (შუა მიოცენი) დაიწყო. ახალი მონაცემებით კატისნაირთა ოჯახის (*Felidae*) დღეს არსებული 40-მდე სახეობის წინაპარი, დამფუძნებელი ფორმა მიოცენის ბოლოსთვის (12 მლნ. წინათ) უნდა წარმოშობილიყო. დღეს გეპარდის არც დამოუკიდებელ შტოდ განვითარება მიაჩნიათ მართე-

ბულად, მისი უახლოესი ნათესავია ამერიკული ლომი (*Puma concolor*); 5 მილიონი წლის წინანდელი ნამარხი მასალების მიხედვით, ეს სახეობები დღემდე არ შეცვლილან.

გეპარდი ამჟამად არსებულ ისეთ ცხოველებს მიეკუთვნება, რომელიც თავისთავად, გენეტიკური თვალსაზრისით, გადაშენების გზაზე დგას. მიზეზად სპერმის სიღარიბეს ასახელებენ, ამიტომ ესტრუსის დროს ერთ ძუს რამდენიმე ხვადი ანაყოფიერებს. გენეტიკოსებს მიზნად აქვთ დასახული გეპარდის, როგორც სახეობის გაახალგაზრდავება. ამ მიზნით ზოოპარკებში ხდება სათანადო (*in vitro*) განაყოფიერება და სხვა მანიპულაციები.

აეზა მაქსიმალური სისწრაფის განვითარებისას

გეპარდის თანამედროვე არეალი აფრიკასა და აზიას მოიცავს. გამოყოფენ 5 ქვესახეობას: ჩრდილოაფრიკულს, აღმოსავლეთაფრიკულს, სამხრეთაფრიკულს, ცენტრალურაფრიკულსა და აზიურს. ინდოსტანის პოპულაციას ახასიათებს მელანიზმი და ალბინიზმი. ძირითადად შემორჩა აფრიკაში, მცირე პოპულაციას (50-მდე ინდივიდი) ჯერ კიდევ ვხვდებით ირანში (ხორასანის პროვინციაში). ნადირის გად-ასარჩენად ირანში ორი ნაქრძალი დააარსეს. ინდოეთში მისი არსებობა საეჭვო გახდა. ბოლო დროს

პაკისტანში ნახეს ერთი მკვდარი აეზა.

გეპარდი, გარკვეული თვალსაზრისით, სოციალური ცხოველია. ერთი ნაყარის ნამოზრდილი 2-3 მამრი ქმნის ჯგუფს, რომელსაც კოალიციას უწოდებენ, სერენგეტის ეროვნულ პარკში (აფრიკა) მამრების 41% ერთად ცხოვრებას ეწევა, 40% წყვილად დაიარება და 19% სამეუღლეს ქმნის.¹²⁰ ძუ ყოველთვის მარტო ნადირობს, თუმცა ნამოზრდილი ბოკეერების შემთხვევაში, აქაც ჯგუფთან გვაქვს საქმე (სანამ მოზარდები ნადირობას ეუფლებიან).

გასული საუკუნის ორმოცდაათიან წლებში ჰემინგუეი „აფრიკის მწვანე ბორცვებში“ წერდა: „ჩვენი გამოჩენით კონტინენტები სწრაფად ჩაჩანაკდებიან“. ეს სიტყვები, უწინარესად, აეზასა და მის მსგავს ცხოველებზე ითქმის.

უძველესი ქართული წყაროებიდან ჩანს, რომ ეს მტაცებელი საქართველოშიც იყო გავრცელებული, მაგრამ შუა საუკუნეებიდან მის შესახებ ცნობები აღარ მოიპოვება. აღნიშნულის თაობაზე რ. ავალიანი¹²¹ წერს: „ისტორიული წყაროებით დასტურდება აეზას არსებობა აღმოსავლეთ საქართველოს დაბლობ და გაშლილ ველებზე (ქართლში)“. „ქართლის ცხოვრებაში“¹²² ვკითხულობთ: „...წარვიდა ძალითა თუისითა, და თანა წარიტანა ლაშქარი დიდი, და გარემოადგა რაბაშინს, ხუთ თუედ და ევრა ავნო, აიყარა და წარვიდა. და ჰყვა ექუსი არწივი, დამართული სხუათა თანა მფრინველთა და აეზათა.“

უფრო გვიანდელ (XV-XVII სს.) წერილობით წყაროებში აეზაზები უკვე აღარ მოიხსენიება“.

გეპარდის საბინადრო გარემოა სავანები, ნახევარუდაბნოები და უდაბნოები. განსაკუთრებული აგებულების გამო, კატისნაირთა ოჯახში გამოყოფილია ცალკე ქვესახეობად და გვარად.

აეზა აგებულების იშვიათი თავისებურებებით გამოირჩევა: სხეულის სიგრძეა 115-135 სმ, კუდისა — 75-84 სმ. ხეადი ძუზე რამდენადმე დიდია. მაღალი, კოხტა, ძლიერი ფეხები, პატარა თავი, ვიწრო, მაგრამ ძლიერი მკერდი, მენეული მუცელი — აი, სკულპტორისათვის საოცნებო ანატომია ბუნების ამ იშვიათი შვილის გამოსაძერწად!

მისი სხეულის თავისებურ სრულყოფილებას ხაზს უსვამს მოყვითალო — ქვიშისფერ სხეულზე კომპაქტურად განლაგებული შავი ხალები, ხოლო აგვირგვინებს ნარინჯისფერ-ყვითელი თვალებიდან ცხვირზე გამავალი წყვილი შავი ზოლი. შეფერილობის ეს მტრისი

¹²⁰ A.Allsen, T. Thomas, 2006. Natural history and cultural history: the circulation of hunting leopards in Eurasia, 17-19th centuries. "Contact and exchange in the ancient world". Univ. of Hawaii Press.

¹²¹ რ. ავალიანი, 1965. დასახ. ნაშრ.

¹²² ქართლის ცხოვრება, 1959. დასახ. ნაშრ.

თავისებურ, მელანქოლიურ შეხედულებას აძლევს იშვიათ ნადირს. აღნიშნული ზოლები, ხალების მსგავსად, გარემოსთან ადაპტაციის შედეგია, ოღონდ ერთი ნიუანსით: დღისით მონადირე, ხმელეთის ყველაზე სწრაფ ნადირს, მსხვერპლზე დადევნებისას მზემ არ უნდა მოსჭარას თვალები, შავი ზოლები მთანთქავენ რა მორბენალ ნადირზე დაცემულ სხივებს, თვალების მოჭრის პრობლემაც ისხნება.

თანამედროვე გეოლოგიურ ეპოქაში ადამიანი იშვიათად ნახავს მტაცებელს, რომელშიც ასე ჰარმონიულადაა გაერთიანებული კატისა და ძაღლის ნიშან-თვისებები. ტანზე ხალები კატის მსგავსია, ბალნის მოკლე საფარი — მონადირე კურცხარის მსგავსი ძაღლის, მოუსვენრობით ძაღლის მოდგმასთან დგას ახლოს, ჰიგიენის დაცვით — კატისნაირებთან, კრუტუნებს კატასავით, ავადმყოფობს — ძაღლთა დაავადებებით...

სხეულის ზომა და განსაკუთრებით ფორმა გაშლილ ტრამალებში სპრინტერული სირბილისთვის არის შექმნილი. ნადირობს მეტწილად პატარა და საშუალო ზომის ანტილოპებზე, კურდღელზე, ფრინველებზე. აფრიკის სინამდვილეში მისი მთავარი სანადირო ჩლიქოსნებია — გრანტისა და ტომსონის გაზელები. ეს უკანასკნელები საათში 70-80 კმ სიჩქარეს ავითარებენ. მათზე მადევარი მტაცებელი, ცხადია, უფრო სწრაფი უნდა იყოს. ბუნებრივი გადარჩევის (ტრამალებში გაზელების დევნა) ავანა ყველაზე მალემსრობელ მტაცებლად ჩამოყალიბდა, მოკლე მანძილზე (500 მ) წარმოუდგენელ, 112-120 კილომეტრ სიჩქარეს ავითარებს. ხმელეთის ცხოველებისთვის ეს რეკორდული სისწრაფეა. სადგომიდან მონყევთა აფეთქების ტოლფასია — წამში წულიდან შეუძლია 110 კილომეტრის განვითარება. ეს რეკორდი ჯერ არც ერთ სუპერავტომობილს არ მოუხსნია! ცხოველში მსგავსი სისწრაფის უნარის გამომუშავებას არ შეეძლო სათანადო კვალი არ დაემჩნია მის ანატომიასა და ფიზიოლოგიაზე. გეპარდს ფართო ნესტოები აქვს, მათი საშუალებით, სისწრაფის განვითარებისას, ჟანგბადი ორგანიზმში უზეად გადაიტანება, სისხლის სათანადო მიმოქცევისათვის მოცულობაში გაზრდილია გული და ფილტვები (სირბილისას გულისცემა წამში 60-დან 150-მდე იზრდება). მოძრაობისას გრძელი კუდი, კენგურუს მსგავსად, ბალანსირის როლს ასრულებს, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ზიგზაგებით მოძრაე მსხვერპლს დადევნებული, ჰაერში ამოტრიალდებოდა. გეპარდის ნადირობის ტაქტიკა, ძირითადად, მგლისას ჰგავს — მსხვერპლს ჯერ ეპარება, შემდეგ დადევნებული ცდილობს მოიხელოს და მოაშთოს. ნადირობს დღისით და საღამოთი, იშვიათად — ღამით. დადის ულუად ან წყილთან ერთად. დედას, როგორც წესი, წამოზრდილი ბოკვერებიც დაჰყვებიან. 1-4 წამიერი ბრმა იბადება, შეფერილია ერთი ტონალობით, ლაქები სხეულზე გვიან უჩნდებათ.

გეპარდს — გამოდევნებით მონადირეს — საუკეთესოდ აქვს განვითარებული მხედველობა.

ადამიანები უძველესი დროიდან იყენებდნენ გეპარდის ბრწყინვალე სანადირო თვისებებს. იგი მწვეარი ძაღლის გაცილებით უკეთესი ვარიანტია. ბუნებაში თუ ჩვენი მოდგმის წარმომადგენელს თავს არიდებს, ტყვეობაში თბილი და ალერსიანია, ამიტომ ადვილად ათვინიერებენ და გეშავენ.

ავაზაყველთუის ასოცირდებოდა სამეფო გვართან და უმაღლეს არისტოკრაციასთან. შუმერებამ ამ მტაცებელს სანადიროდ ჯერ კიდევ 3000 წლის წინათ იყენებდნენ. ბუნების მიერ შექმნილი „მწვეარი“ ნადირობისას მხარს უშმევნებდა ეგვიპტელებს, მოგვიანებით ინდოელ მაჰარაჯებს, ირანელ შაჰებს, ამიერკავკასიელ თავადებს, თურქ სულთნებს, არაბ შეიხებს, მონღოლ მბრძანებლებს, ეთიოპიელ იმპერატორებს, XI საუკუნიდან — ფრანგ მეფეებს... განსაკუთრებით პოპულარული იყო ავაზებით ნადირობა ინდოეთში. ამ ქვეყანაში, ჯერ კიდევ XVII საუკუნეში, ეწყობოდა ნადირთა გრანდიოზული მორეკვეები, რომლებშიც მონაწილეობდა ათასამდე მტაცებელი. აესტრიის იმპერატორი ლეოპოლდ I ვენის ტყეში გეპარდებით ირმებზე ნადირობით ერთობოდა. სულ ორიოდე საუკუნის წინათ არაბეთსა და ირანში განვრთნილი გეპარდებით ნადირობა ისევე პოპულარული იყო, როგორც ევროპაში — დაგვიძლი შავარდნებით. ეთიოპიის იმპერატორ ჰაილე სელასიეს 1930 წელს

სურათი აქვს გადაღებული საბელზე გამობმულ ავაზათა ხროვასთან. გეპარდმა სათანადო ასახვა პოვა ხელოვნებაში. მონადირე „ლეოპარდი“ დახატული აქვს ტიციანს სურათში „ბახუსი და არიადნე“ (1523). რენესანსის ეპოქაში ავაზა ხშირად ასოცირდებოდა ღმერთ ბახუსთან (დიონისე). არაერთ მხატვარს დახატული აქვს ანთროპომორფიზებული ეს მტაცებელი — ავაზა ქალის თავით და ა.შ.

არისტოკრატთა მსგავსი სულისკეთება სათანადოდ არის ასახული „ვეფხისტყაოსანში“. როდესაც ხატაეთიდან დაბრუნებული ტარიელი მეფის ბრძანებით სანადიროდ გაემგზავრება, დარბაზს მისულს თვალწინ შემდეგი სურათი გადაეშლება:

„შევეკაზმე, დარბაზს მივე, დამხედა ჯარი ავაზისა,
შავარდნითა საესე იყო სრულად არე დარბაზისა“ [475, 1, 2].

სხვაგან, პირქუშად მჯდომი ნესტან-დარეჯანის უკარება სიმშვენიერის, პორტრეტის აღსანერად პოეტი წერს:

„ვეფხი-ავაზა პირქუშად ზის, წყრომა ვერ უგრძენითა“ [1160, 2].

არაერთ მკვლევარს აქვს აღნიშნული, რომ რუსთაველი ქალის სათანადო განწყობის გადმოსაცემად მტაცებელ ცხოველებს „ვეფხ-ავაზად“ აწყვილებს და მათ ასე იყენებს. ორი, ერთმანეთზე მშვენი მტაცებლის სათანადო კონტექსტში ხსენება განსაკუთრებულ დინამიკურობას სძენს მწუხრშეპყრობილი ნესტანის განცდას.

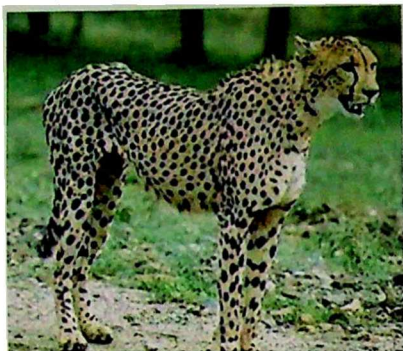
„ბუნება ქმნის მშვენიერების კანონებით“

ვეფხისტყაოსანში, გარდა მტაცებელი ძუძუმწოვრებისა, მოხსენიებულია მტაცებელი ფრინველებიც — არწივი, ქორი, შავარდენი. ბუნების პირამიდის სათავეში მდგომი ნადირ-ფრინველნი, მათი სიძლიერე-სიჩაუქის გამო, მეტაფორების წყაროდ არიან გამოყენებული და ეს სრულიად გასაგებია! ესოდენ ამაღლებული და რომანტიკული სულისკეთების პოემაში გმირთა მორალის, ქართული სამხედრო არისტოკრატის ზნე-ჩვეულებების გადმოსაცემად აუცილებელი იყო ანიმალისტური სამყაროს ყველაზე გამორჩეულ არსებათა მოხმობა-მოშველიება. როდესაც გსურს იდეალყო მამაკაცის რაინდობა, ქალის იგავმიუწოდებელი სიმშვენიერე, ანალოგებს ხშირად ცოცხალ ბუნებაში ეძებ. ასეა ეს ჩვეულებრივ ყოფაში („შე, ლომო!“), მით უმეტეს მხატვრულ ნაწარმოებებში. „ზოოლოგიური პანთეონის“ რომელი სახე გამოადგება შემოქმედ ადამიანს ამ შემთხვევაში? ცხადია, უძლიერესი, ტანადი მტაცებლები! (ობობაც, ხელიკიც მტაცებლები არიან!). რატომ ხდება ასე? მოდით, საკითხს ზოოფსიქოლოგიის თვლით შევხედოთ.

ნადი მტაცებლები! (ობობაც, ხელიკიც მტაცებლები არიან!). რატომ ხდება ასე? მოდით, საკითხს ზოოფსიქოლოგიის თვლით შევხედოთ.

რაც უფრო ძლიერია მტაცებელი, მით უფრო სრულქმნილია მისი გარეგნობა. აბა, ვინ შეედრება სხეულის სინატიფეში, მოძრაობის დახვეწილობაში, ფერთა და ფორმათა სრულყოფილებაში ზემოთ დახასიათებულ ოთხეულს — ლომს, ვეფხეს, ჯიქსა და ავაზას, ფრინველებიდან —

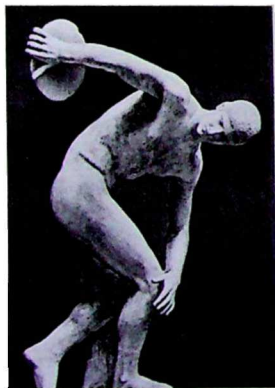

ავაზა — უზადოდ მოხდენილი მტაცებელი

აფრიკული მეჭეჭებიანი ღორი
(*Phacochœrus aethiopicus*)

არწივსა და შავარდენს. ქანდაკებასავით რა თლილი ფორმები, ირაოსა თუ ძირს შვეულად ვარდნის შესრულების როგორი მანერა ახასიათებთ არწივს, ქორს, უფრორე შავარდენს?! მათ შემხედვარეს გახსენდება სწორუპოვარი პოსტულატი — „ბუნება ქმნის მშვენიერების კანონებით!“ დიახ, სწორედ რომ ბუნება არგებს ჯალათის მოსასხამს ნეკროფაგთ (ლეში-ჭამიებს) — მძორის გამანადგურებელ მესაფლავეთ — აფთარს, სვავს, ორბს, მაგრამ იგივე დედაბუნება ხვევს რაინდის, მეფის სამოსელში გაბედულთ, მორჩმულთ, ჭეშმარიტ მონადირეებს! ცხოველის როგორც გროტესკული, ზოგჯერ სიურრეალისტურ სურათამდე მისული გარეგნობა (აფრიკული მეჭეჭებიანი ღორი) და, პირიქით, დახვეწილი ფორმები, მიმზიდველი ფერები თუ მოხდენილი მიხერა-მოხერა — ბევრადაა დამოკიდებული მათი ცხოვრების წესთან. ისინი, ვისაც არსებობისათვის ბრძოლაში ზღვრულ დონემდე უწევთ სხეულის დაძაბვა: ელვის სისწრაფით თავდასხმა, მსგავსი რეაქციითვე მტრისაგან თავის გარიდება, ოჯახის უსაფრთხოებისათვის მუხლჩაუხრელი რუდუნება, გამოირჩევიან მოხდენილი აგებულებით, ძლიერი სხეულით, მახვილი თვალითა და სმენით, სხეუ-

მირონის ბადროსმტყორცნელი

ლის აბრეშუმით მბზინავი საფარით... საქმეში ჩახედული ბუნებისმეტყველები ტყუილად როდი ხედავენ მსგავსებას, ერთი მხრივ, ავაზასა და შავარდენს, მეორე მხრივ, მირონის ბადროსმტყორცნელსა და ვენერა მილოსელის სრულქმნილ აგებულებას შორის. ესთეტიზმის თვალსაზრისით ბუნების ჩამოთვლილი სრულქმნილებანი ერთდროულად წარმოადგენენ ფიზიკური ჯანმრთელობის, მოქნილობის, ახალგაზრდული სისხლსავსე ცხოვრების და, აქედან გამომდინარე, სიცოცხლის უპირველესი სტრატეგიის — სახეობის, მის შთამომავალთა წარმატებით გამრავლების გარანტს.

ვენერა მილოსელი

მსხვერპლზე მოპოვიერ აფრიკული თევზიჭა-
მია არწივი (*Haliaeetus vocifer*)

ბაბირუსი ინდონეზიური გარეული ღორი
(*Babyrousa babyrousa*)

ტომ ხდებიან ასეთები მუხლდაუწოკებელნი და ყოვლის მპყრობელნი ადამიანის, მისი ცნობიერების ფორმირების პირველივე დღეებიდან, საერთო თავყვანისცემისა და ალეგორიების წყარონი.

როდესაც სერვანტესს სურს პაროდული სურათის დახატვა, ფსევდორაინდს დონ კიხოტს

ქარის ნისქილებთან აომებს, როდესაც რუსთაველს ჩაფიქრებული აქვს თავისი საფალავნო იდეალი — ტარიელი — ჭეშმარიტ რაინდად წარმოგვიდგინოს, იგი ლომ-ვეფხვთან მებრძოლი გმირია და მას პოემაში მთელ თავს — „მბობა ტარიელისაგან ლომ-ვეფხვის დახოცისა“ — უძღვნის. „ვეფხისტყაოსნისადმი“ მიძღვნილი შრომების ზოგიერთი ავტორი პოემის (ლიტერატურული ნაწარმოები!) ამ კიპერბოლასაც უძებნის ცხოვრებაში რეალურ ანალოგებს.

პოემის ეს ნაწილი შუა საუკუნეებში რაინდთა თავგადასავლებისადმი მიძღვნილი მხატვრული თხზულებების უზადო შედევრია:

„ლომსა დაუგმე ნაქმარი, ვარქვი: „არა ხარ ცნობასა,
შენ საყვარელსა რად აწყენ? ფუ მაგა მამაცობასა!“
ხრმალგამონვდილი გაუხე, მივეც ლახვართა სობასა,
თავსა გარდავკარ, მო-ცა-ვკალ, დაეხსენ სოფლისა თმობასა [912].

ხრმალი გავსტყორცნე, გარდვიჭერ, ვეფხი შევიკყარ ხელითა;
მის გამო კოცნა მომინდა, ვინ მწვავს ცეცხლითა ცხელითა;
მიღრინვიდა და მანყენდა ბრჭყალითა სისხლთა მღერელითა,
ველარ გაუძღლე, იგიცა მოვკალ გულითა ხელითა [913].

რაზომსაცა ვამშვიდებდი, ვეფხი ვერა დაეამშვიდე,
გავგულისდი, მოვიქნიე, ვკარ მინასა, დაეანწყვიდე;
მომეგონა, ოდეს ჩემსა საყვარელსა წავეკიდე;
სულნი სრულად არ ამომხდეს, რად გიკვირს, თუ ცრემლსა ვღვრიდე!“ [914].

ამ სტროფებში, სათანადო კონტექსტში, ყველაფერია ნათქვამი. რაინდის განუყოფელი თვისება-თვისებათგანი — სიამამა და, ერთდროულად, სამართლიანობა, გადატანითი მნიშვნელობით კი — საყვარელ ქალთან ურთიერთობის ზიგზაგ-კოლიზიები...

ჩვეულებრივი, ანუ რუსი მგელი (Canis lupus)

მოჩუბარი მგლები

რუსი მგელი გვხვდება ევროპაში (ბევრ ქვეყანაში ორი-სამი საუკუნის წინათ გაანადგურეს), აზიაში (გარდა ტროპიკული განედებისა) და ჩრდილოეთ ამერიკაში. კავკასიაში, კერძოდ საქართველოში, ფართოდაა გავრცელებული. ხასიათდება დიდი ეკოლოგიური პლასტიკურობით, ცხოვრობს სხვადასხვა ლანდშაფტში — სამხრეთის უდაბნოებიდან, ვიდრე ჩრდილოეთით — ტუნდრის ჩათვლით. ასეთ ვრცელ არეალში გამოყოფენ ორ ათეულამდე ქვესახეობას, მათ შორის ტუნდრის თეთრბუნევიან მგელს. ტყის ფორმა ზოგჯერ თითქმის შავია, უდაბნოსი — მორუხო-ჩალისფერი. მგლის ჩრდილოეთის პოპულაციის ინდივიდი ზომით თითქმის ორჯერ აღემატება სამხრეთისას (იხ. ბერგმანის წესი).

მთაში ვრცელდებიან სუბალპური და ალპური სარტყლების ჩათვლით. გამრავლების პერიოდში წყვილ-წყვილად ცხოვრობენ, შემოდგომასა და ზამთარში — ხროვებად. მძუნაობს ზამთრის მიწურულს, ყრის 3-13 (ხშირად 9) ლეკვს; მონოგამია, ამიტომ, როცა ძუ მგელი ორ თვეს ლეკვებს უვლის, მამა მგელს საჭმელი მიაქვს. ცოცხლობს 5-6 წელს, სქესობრივ სიმწიფეს აღწევს ერთი წლის ასაკში. აქტიურია დღისითა და ღამით. იკვებება ჩლიქოსნებით, კურდღლით, მღრღნელებით, ხშირ-ბეება ჩლიქოსნებით, კურდღლით, მღრღნელებით, ხშირ-

ად ჭამს ნაყოფსა და კენკრას. ნადირობს, ძირითადად, მიპარვითა და დევნით. თავს ესხმის შინაურ ცხოველებსაც.

მგელი განვითარებული ცხოველია — ეთოლოგთა ყურადღებას იპყრობს გონიერებით, რთული ქცევებით. ამიტომ, მიუხედავად იმისა, რომ ადამიანის მეურნეობას ზიანს აყენებს, ერთადერთი მსხვილი მტაცებელია, რომელმაც ადამიანთან თანაარსებობა შეძლო.

ვეფხისტყაოსანში ნახსენებია მგლის მტაცებლური ბუნება. როცა ტარიელმა შემუსრა ხატაელები, მათ გადაწყვიტეს მლიქვნელობით მოეგოთ გამირის გული...

„ჩვენთა მგელთაცა დასჭამენ თქვენნი, ინდოთა თხანა“ [422, 4].

სხვაგან გამოყენებულია ლომისა და ბატკნის თანაცხოვრების ბიბლიური მეტაფორა:

„შიგან მათთა საბრძანისთა თხა და მგელი ერთგან სძოვდეს“ [1668, 4].

მელა (Vulpes vulpes)

მელა გავრცელებულია ევროპაში, აზიაში (გარდა ტროპიკული ნაწილისა), ჩრდილოეთ აფრიკასა და ჩრდილოეთ ამერიკაში. საქართველოში ვხვდებით ყველგან — ბინადრობს ტყეებში, პარკის ტიპის ნათელ ტყეებში, ბუჩქნარებში, უდაბნოებსა და ნახევარუდაბნოებში, მთაში აღწევს სუბალპურსა და ალპურ სარტყლებს, სახლობს კულტურულ ლანდშაფტებშიც. საშუალო ზომის ცხოველია (სხეულის სიგრძე 60-90 სმ, კუდისა — 40-60 სმ, წონა 5-10 კგ). გრძელი კუდი ფაფუკია და სწრაფი სირბილის დროს ნადირი მას

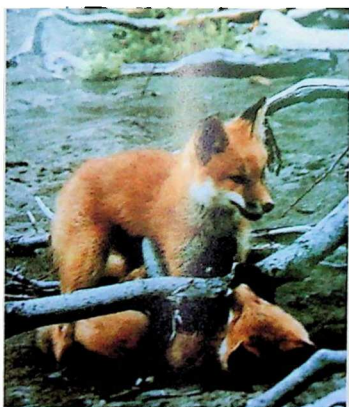

ბალანსირად იყენებს. ფეხები შედარებით მოკლეა, ყურები დაცქეტილი, შეფერილობა და ზომები ხასიათდება დიდი გეოგრაფიული ცვალებადობით. ცნობილია 25-30 ქვესახეობა. ჩრდილოეთის მაღალი განედების ფორმები უფრო დიდები და ღია ფერისანი არიან (გამონაკლისია შავი მელანისტური ფორმები), სამხრეთისანი უფრო პატარები და მუქად (ნითურად) შეფერილები (იხ. ბერგმანის წესი).

მელა მტაცებელია, მაგრამ იკვებება სრულად განსხვავებული საკვებით ძირითადად ცხოველებით, ასევე მცენარეულითაც. მეტწილად ნადი-

რობს მღრღნელებზე, კურდღელს (უმეტესად ბაჭიებს) კვებით რაციონში მეორეხარისხოვანი ადგილი უკავია. ხელიდან არ უშვებს ფრინველებზე თავდასხმის საშუალებას. ეს ეხება პატარა ზომის სახეობებს თუ დიდებს ხოხობს, იხვს, გარეულ ბატს, ასევე ქათმებს. მღრღნელებით ნაკლებ ნლებში ეტანება ლემს.

მცენარეული საკვები ხილი, კენკრა ასევე შედის მტაცებლის საკვებში, განსაკუთრებით სამხრეთის რაიონებში.

მელას მოთამაშე ლეკვები

საცხოვრებელ სოროს თვითონ თხრის, ზოგჯერ იყენებს სხვა ცხოველთა სოროებსაც და ბუნებრივ თავშესაფარს. მრავლდება წელიწადში ერთხელ. ნაყარში 3-6 ლეკვია, იშვიათად - 12-მდე. აქტიურია ადრე დილით და გვიან საღამოს, ზაფხულობით კი დღე-ღამის განმავლობაში.

მელას ბენეს აქვს სარეწაო მნიშვნელობა, იყენებენ ტანსაცმლის მოსართავად, უფრო იშვიათად ქურქადაც.

მელა ჭკვიანი ცხოველია, საინტერესო, რთული ქცევებით, ამიტომ თვით დიდი ქალაქის პირობებშიც შეძლო ადამიანთან თანაცხოვრება. მისი ქცევებიდან გამომდინარე, მელას ცბიერი ცხოველის რეპუტაცია დაუმკვიდრდა.

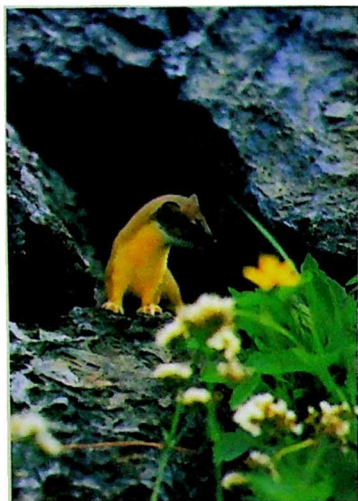
მგლის მსგავსად, „ვეფხისტყაოსანში“ მელა ორჯერ არის მოყვანილი, ორივეჯერ ხაზგასმულია ამ ცხოველისთვის ჩვეული ქცევები:

„გამოდრნა და გამომელდა, გულსა წყლულსა მოიმტკიცუნებს“ [763, 2] — ამ შემთხვევაში როსტეფანის ვაზირი მეფის სასახლიდან მელასაცთა გაიპარა.

„ჩემსავე მოსლვა მის მზისა და გაპარება მელურად“ [1207, 2] — აქ უკვე ფატმანმა ნესტან-დარეჯანი „მელურად“, ე.ი. ჩუმად, მალულად გააპარა.¹²³

¹²³ ალ. ჯაპაია, 1966. დასახ. ნაშრ.

ყარყუმი (*Mustela erminea*)

ყარყუმი სამალავთან

ყარყუმი გარეგნულად ჰგავს ამავე ოჯახში გაერთიანებულ, საქართველოში მოხიზნადრე მტაცებელს — დედოფალას, მაგრამ ამ უკანასკნელზე დიდი. გავრცელებულია შუა ევროპიდან, ვიდრე აღმოსავლეთ სახალინამდე, ჩრდილოეთ ამერიკაში. ჩრდილოეთის მაღალ განედებში აღწევს ჩრდილოეთ ყინულოვან ოკეანემდე. კავკასიაში არ გვხვდება.

ტყის ცხოველია, ბინადრობს ტაიგის წინვოვან ტყეებში, უფრო სამხრეთით — შერეულ ტყეებში, იჭრება ტყე-სტეპებშიაც. დედოფალასავით სისხლისმსმელი არ არის, მაგრამ აგრესიული მტაცებელია. იკვებება თავისებური მღრღნელებით, წყალსატევებში იჭერს ბაყაყებს, ადვილად უსწორდება გველსა და ხვლიკებს. ზოგიერთ ნელინადს, როცა მღრღნელების პოპულაცია მცირდება, ნადირობს ფრინველებზე. შესანიშნავად დარბის ხეებზე, მაგრამ მსხვერპლს ეძებს ნიადაგზე. ადამიანის არ ეშინია, პირიქით, მისკენ მიმავალს ცნობისმოყვარეობით ათვალიერებს. ციმბირში ცხოველის ამ თვისებას იყენებენ და ამინაურებენ. აქტიურია დღისით და ღამით, ზაფხულში და თვით ციმბირულ ზამთარშიაც. სხეულის ზომა 26 სმ-ია (დედოფალასი — 20 სმ-მდე).

ნელინადში ერთხელ მრავლდება, შობს 3-5, ზოგჯერ 8-10 ნაშვიერს.

ყარყუმის სხელი ზაფხულში ზურგზე ყავისფერი ბენვით არის დაფარული, მუცელი — თეთრი, ზამთარში მთლიანად თეთრი ბალნით იფარება. ბენვს ნელინადში ორჯერ იცვლის — გაზაფხულსა და შემოდგომაზე.

მღრღნელების განადგურებით ადამიანისათვის დიდი სარგებლობა მოაქვს.

ყარყუმის ბენვი ძვირფასია და დიდი სარგნაო მნიშვნელობა აქვს, მას უმთავრესად ზაფანგით იჭერენ. იყენებენ ტანსაცმლის მოსართავად. ძველად მისი ტყავიდან ქალის ტანსაცმელს კერავდნენ.

თინათინის წინაშე წარმდგარმა ავთანდილმა სწორედ ასეთ სამოსში იხილა თავისი სატრფო:

„გაძრცვილსა ტანსა ემოსნეს ყარყუმნი უსაპირონი“, [127, 1]

ე.ი. ლამაზად მორთულ ტანზე ეცვა ორმხრივ დამუშავებული ბენვის სამოსელი.¹²⁴

შოთა რუსთაველს ჩრდილოეთის (ალბათ, რუსეთის) ბუნებასთან დაკავშირებული ორი ტერმინი აქვს გამოყენებული, ერთი, როგორც ითქვა, „ბორიო“ [1457], ბორეალური, ანუ ჩრდილოეთის ქარი, მეორე — „ყარყუმი“. თამარის დროინდელ საქართველოში ყარყუმის მაღალი ღირებულების ბენვეული ვაჭრებს, ცხადია, შემოჰქონდათ.

¹²⁴ ალ. პაპავა, 1966. დასახ. ნაშრ.

რიზი კანტჩლიქიანისნაირნი (Perissodactyla)

ოჯახი ცხენისებრი (Equidae)

ოჯახში გაერთიანებულია ზებრები, გარეული ვირები, გარეული ცხენები

კანჯარი (*Equus hemionus*)

ქართულ ზოოლოგიურ ლიტერატურაში დამკვიდრებულია კანჯარის შესატყვისი ორი ტერმინი — კულანი, ანუ ონაგრი.¹²⁵ ხშირად მას გარეულ ვირს მიაკუთვნებენ,^{126,127,128} სინამდვილეში კი პრიმიტიული ცხენია.^{129,130}

ბინადრობს აზიაში: თურქმენეთი, ირანი, პაკისტანი, ავღანეთი, მონღოლეთი, ჩრდილო-დასავლეთი ჩინეთი, ტიბეტი, ნეპალი და დასავლეთი ინდოეთი. საერთო არეალში გამოყოფენ ოთხ ქვესახეობას: მონღოლეთის, გობის, თურქმენეთის, ინდოეთის, იმავე სირიისას (ახლო წარსულში ამოწყდა), (Moehliman, Feh, 2008).¹³¹

კანჯართა არეუ ირანის უდაბნოებში (დემთე-კევირი)

კანჯარს, როგორც ზემოთ ითქვა, ადრე, ისტორიულ წარსულში, გაცილებით დიდი ტერიტორია ეკავა ევროპისა და ციმბირის სტეპების, კავკასიის მშრალი ლანდშაფტების, არაბეთის უდაბნოების ჩათვლით. საქართველოში მისი არსებობა მითითებულია XII-XIII საუკუნეებამდე,^{132,133} შეიძლება რამდენადმე გვიანაც.¹³⁴

კანჯარის ტიპური ადგილსამყოფელია მშრალი სტეპები, ნახევარუდაბნოები და უდაბნოები. მთაში დიდ სიმაღლეზე ადის (ტიბეტში ზღვის დონიდან 5000 მეტრამდე ვრცელდება). სხეულის სიგრძე 2 მ-ს აღწევს, წონა — 120-290 კგ-ს. სახედარზე რამდენადმე დილია, საერთო გარეგნობით უფრო ცხენს ჰგავს. აქვს მოყვითალო ზურგი, თეთრი მუცელი, ხერხემლის გასწვრივ შავი ზოლი გასდევს. ფაფარი მოკლე აქვს. სწრაფად დარბის (70 კმ-მდე საათში), ძალზე ამტანი ცხოველია. შობს 1 კვიცს. იკვებება 100 სახეობამდე ბალახოვანი მცენარით, ყველაზე ხშირად მარცვლოვნებით, ავშნითა და ხურხუმოთი. სასმელი წყალი და

¹²⁵ რ. ჟორდანი, 1997. ხერხემლიანთა ზოოლოგია, თბ.

¹²⁶ ა. ჯანაშვილი, 1966. დასახ. ნაშრ.

¹²⁷ ალ. პაპაია, 1966. დასახ. ნაშრ.

¹²⁸ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, 1986.

¹²⁹ Жизнь животных, 1989. დასახ. ნაშრ.

¹³⁰ რ. ჟორდანი, 1996. დასახ. ნაშრ.

¹³¹ S. Moehliman, E. Feh, 2008. *Equus hemionus* (<http://www.iucnredlist.org> (Details/7951. IUCN Red List of Threatened Species (IUCN, 2008).

¹³² რ. ავალიანი, 1965. დასახ. ნაშრ.

¹³³ ქართლის ცხოვრება, 1959. დასახ. ნაშრ.

¹³⁴ ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 1980. ტ. 5.

საკეების დეფიციტი აიძულებს შორეულ მანძილზე მიგრაციებს. ძალზე ამტანი ცხოველია — შეუძლია დიდი ხანი გაძლოს წყლის გარეშე (კმაყოფილდება მცენარისაგან მიღებული სითხით). ცხოვრობს ოჯახების სახით. საშუალოდ ჩლიქოსანთა მსგავს გაერთიანებებში 5-11 ცხოველია, ზოგჯერ მეტიც. შემოდგომასა და ზამთარში ერთიანდებიან რემებად, სადაც თავმოყრილია 100 და მეტი ინდივიდი, ადრე მოგზაურები, ვაჭრები ათასობით სულს ითვლიდნენ. შესანიშნავად აქვთ განვითარებული მხედველობა, ყვირიან იშვიათად (რამდენადმე ჰგავს შინაური სახედრის ყროყინს). მთავარი მტერი მგელია. დღეს ეს ცხოველი ყველა ქვეყანაში კანონითაა დაცული. პრაქტიკულად არ შინაურდება.

რუსთაველს პოემაში კანჯარი ერთხელ ჰყავს ნახსენები:

„ირემი, თხა და კანჯარი, ქურციკი მალლად მხლტომელი“ [76, 2].

რიზი ნეჰილჩიქიანისნაირნი (Artiodactyla)

ოჯახი ირმისებრნი (Cervidae)

კეთილშობილი ირემი (Cervus elaphus)

ეს ირემი გავრცელებულია ევროპაში, აზიაში, ჩრდილოეთ ამერიკასა და ჩრდილოეთ აფრიკაში.^{135,136} საქართველოში შემორჩა რამდენიმე ნაკრძალში (ლაგოდეხის, ბორჯომის, თუშეთის, ლიახვის ნაკრძალები; გარდაბნის ალკვეთილი). ხარირმის სხეულის სიგრძე 240 სმ-მდე აღწევს, წონა 300 კგ-მდე, ფური უფრო პატარაა. ხარირმისათვის დამახასიათებელია გრძელი, დატოტილი (12-16 ტოტი) და მასიური რქები (ინონის 15-18 კგ-ს). რქებს ყოველწლიურად იცვლის (ყრის ადრე გაზაფხულზე). მის ნაცვლად ივნის-ივლისისათვის ფორმირდება ახალი რქები^{137,138}. ფურები ურქოა. ირმის შეფერილობა ზაფხულობით მონიშნულ-ყავისფერია, ზამთრობით — მონაცისფრო-მურა. გავაზე, კუდის ირგვლივ, გააჩნიათ „სარკე“ — მოყვითალოდ (თეთრნარევი) შეფერილი ბეწვების გროვა. „სარკეს“ ზამთარში ცხოველთა გადაადგილებისას სასიგნალო დანიშნულება აქვს (ზაფხულში თითქმის უქრება). ზურგზე ხშირად გასდევს მუქი ზოლი. ახალგაზრდები პირველ განგურამდე (ბენვის ასაკობრივი და სეზონური ცვლილება) ხალეებიანია, ზურგზე მოთეთრო ხალეები უსწორმასწოროდ აქვთ განლაგებული. ასე კარგად ეხამებიან მასის ყვავილებს და თავს არიდებენ მტაცებელს.

აქტიური საღამოდან დილამდე, ზამთარში — დღისითაც. ჯოგი აერთიანებს 3-მ ინდივიდს, ზამთარში დიდ ჯოგებად ერთიანდებიან. ახასიათებს სეზონური მიგრაცია (ტყიდან მალაღმთაში და პირიქით). ხურაობა (შენწყილება) აგვისტოს ბოლოდან თებერვლამდე გრძელდება, ძირითადად, სექტემბერ-ოქტომბერში. ამ დროს ხარები ფურისთვის ერთმანეთს ერკინებიან (ორთაბრძოლები მიმდინარეობს რქების დარტყმით). ხარი ხარს საბრძოლველად ბლავილით უხმობს (ირმის ყვირილობა, ანუ მყვირალობა). ნუკრი, ჩვეულებრივ, აპრილ-მაისში ჩნდება. მდედრი შობს ერთ ნაშიერს. იკვებება მცენარეულობით, ზამთარში — ხის ქერქითაც. აქვს მარილის დიდი მოთხოვნილება, ლოკავს დამლაშებულ ნიადაგს.

ირემს, მეტწილად, მგელი მტრობს, თავს ესხმის დათვიც. ნუკრზე ნადირობს ფოცხვერი, მთის არწივი. ადამიანი ირმის ყველაზე დიდი მტერია, მასზე ბრაკონიერობს. ხორცს

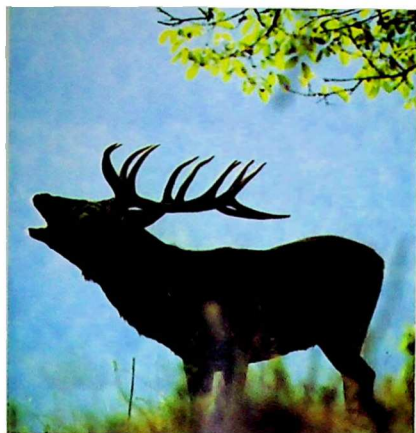
¹³⁵ ა. აბულაძე და სხვ., 2001. ბორჯომ-ხარაგაულის ეროვნული პარკის ხერხემლიანი ცხოველები, თბ.

¹³⁶ ა. ჯანაშვილი, 1963. საქართველოს ცხოველთა სამყარო, თბ.

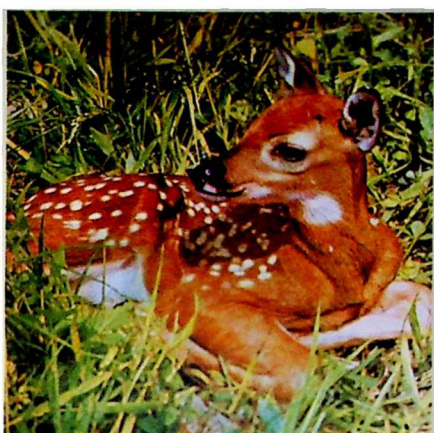
¹³⁷ არნ. გეგჭკორი, 2004. დედაბუნება, ტ. 2 („ირმის რქების ცვლა“), თბ.

¹³⁸ ალ. არაბული, 1977. შევლი, ირემი და გარეული ღორი მცირე კავკასიონზე, თბ.

ხარიეში ყვირილობისას

ირმის ნუკრი ბორჯომის ნაკრძალში

იყენებენ საჭმელად (მჭლე ხორცი ცილებით მდიდარია), რქები ძვირფასი სასანდირო ნადავლი — ამშენებენ საცხოვრებლის კედლებს.

ირემი „ვეფხისტყაოსანში“ შეიძლება არის ნახსენები. ასმათი დევთა გამოქვაბულში სამ დამეგობრებულ რაინდს ირმის მწვადით უმასპინძლდება:

„ასმათს უც ხორცი ირმისა, იქმს მასპინძლობა — კეთასა“ [1498, 2].

უმეტეს შემთხვევაში ადამიანის წყურვილი შედარებულია ირმის წყურვილთან¹³⁹. ფრიდონი ეუბნება ტარიელს:

„თქვენთვის ასრე მომსურდების, წყაროსათვის ვით ირემსა“ [1659, 4].

ავთანდილი ქვაბში მეორედ მისვლისას ასმათს ეუბნება:

„გამოჭრილვარ სახლით ჩემით, ვით ირემი ძებნად წყლისად“ [858, 3].

მწყურვალ ირმის ასეთი დაუოკებელი სწრაფვა წყაროს წყლისკენ ძვირფას ადამიანთა შეხვედრის მძაფრი სურვილის განსახიერებაა.¹⁴⁰

შველი (*Capreolus capreolus*)

შველის არეალი მოიცავს ევროპას, მცირე აზიას, კავკასიას. საქართველოში, გარდა უდაბური ტრამალებისა, თითქმის ყველგანაა გავრცელებული. მთაში აღწევს სუბალპების მეჩხერ ტყეებამდე (ზღვის დონიდან 2500 მ-მდე). ალპებში არ გვხვდება. ულრან ტყეებს ერიდება. ტიპური ადგილსამყოფელი წყლის მახლობელი მეჩხერი ტყეებია, სადაც აუცილებლად იზრდება ხშირი ბუჩქნარი და მაღალბალახეულობა. ცხოვრობს ჭალებშიაც.

ვაცის სხეულის სიგრძე 110-130 სმ-ია, წონა 20-26 კგ. მამრებს მომცრო რქები აქვთ, 3-5 - შტოიანი. რქებს იცვლის ოქტომბერ-დეკემბერში. სარქე ფოფოფოები ამოებურცება მარტ-მაისში, ივლისში მთავრდება მათი გაძვალევა. ბალნის საფარი ზაფხულობით მოყვი-

¹³⁹ ალ. პაპავა, 1966. დასახ. ნაშრ.

¹⁴⁰ გ. გვანცელაძე, 2005. დასახ. ნაშრ.

ვატი შველი ლაგოდეხის ნაკრძალში

თალო-მოოქროსფრო-წითურია, მუცელი — ღია ფერის, ზამთარში — მურა-ნაცრისფერი ხდება. კუდის ირგვლივი „სარკე“ მეტწილად თეთრია, იშვიათად — მოყვითალო. ნუკრი პირველ განგურამდე ხალეზიანია. სხეულზე თეთრი ხალები სწორზაზოვნად არის განლაგებული. აქტიურია საღამოთი და ადრე დილით, ზამთარში — დღის საათებშიაც. ზაფხულობით განმარტოებით ცხოვრობს, ზამთარში ჯოგებად (20-30 სული) იკრიბება. ხურაობა ივლის-აგვისტოშია. ფურისთვის ვაცებში ურთიერთჭიდილი იმართება. მდედრი შობს ერთ-ორ ნუკრს, იშვიათად სამ-ოთხსაც. მთაში ახასიათებს სიმალეებრივი მიგრაციები. საკვებია ბალახები, ნექერი, ყლორტები, ფოთლები, წიწვები; ჭამს

აგრეთვე სოკოებს, მღიერებს, კენკრას, ხილს.

შველის უმთავრესი მტერია მგელი, ფოცხვერი, დათვი. ნუკრს ეტანება მელაც, ასევე არწივი, ზარნაშო. ადამიანი შველზე ბრაკონიერობს.

ირემი და შველი საქართველოს ბუნების სიმდიდრეა, მისი მშვენიერება.

პოემაში შველი შედარებისათვის არის გამოყენებული. როდესაც სამი რაინდი ქაჯეთის ციხიდან ნესტან-დარეჯანს იხსნის, ნაწარმოებში ნათქვამია:

„თავნი მათნი გაალომნეს, მათნი მბრძოლნი იშვლეს, ითხეს [1425, 4].

ოჯახი ღრურქიანისებრნი (Bovidae)

ქვეოჯახი ანტილოპისებრნი (Antilopinae)

ჯეირანი, ანუ სპარსული ქურციკი (Gazella subgutturosa)

ჯეირნები ირანის უდაბნოებში (დემთე-ლუტი)

ქურციკის არეალია: არაბეთის ნახევარკუნძული, ირანი, საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი (გადაშენებულია), აზერბაიჯანი, შუა აზია, ავღანეთი, პაკისტანი, ცენტრალურიაზიის ნაწილი. მთაში ვრცელდება ზღვის დონიდან 1000 მ-მდე. ადგილსამყოფელს წარმოადგენს ნახევარუდაბნოები, უდაბნოები, მშრალი სტეპები. ეტანება მყარგუნტიან (თიხიან, ქვიან) უდაბნოებს, ქვიშნარ უდაბნოებში ზამთარში მიგრირებს.

სხეულის სიგრძე 70-115 სმ-ია, წონა — 18-33 კგ; აქვს საკმაოდ გრძელი

კუდი — 15-20 სმ რქები მხოლოდ მამრებს გააჩნიათ, სიგრძით 25-43 სმ; იშვიათად, გაცილებით მოკლე (5 სმ-მდე) რქები მდედრებსაც აქვთ. რქები შავია და ლირისებურად (ქნარი) გაღუნული, ფუძე ადგილში დაახლოებულია, შემდეგ გვერდებისკენ ერთმანეთს შორდება, ნერო ნაწილში მიმართულია შიგნით. რქებს თითქმის მთელს სიგრძეზე გააჩნიათ რგოლ-

ისებრი შესქელებები. მსგავსი ფორმის რქები ამ ცხოველის მშვენებაა.

სხეულის ზურგი და გვერდები ქვიშისფრადაა შეფერილი, მუცელი, კისერი და კიდურების შიგნითა ნაწილი — თეთრია. ჩამოშვებული კუდი უკანა ტანის თეთრ „სარკეს“ შუაზე ყოფს. კუდის ზედა ნაწილი ქვიშისფერია, ქვედა — შავი. როდესაც ქურციკი გარბის, კუდს ვერტიკალურად სწევს, ამ დროს შავი ნაწილი კარგად არის გამოხატული „სარკის“ თეთრ ფონზე. ამ თვისების გამო აზიის ზოგიერთი ხალხი ცხოველს „ყარა-კუირიუქსს, ანუ „შავ კუდს“ უწოდებს.

მდედრები სქესობრივ სიმწიფეს აღწევენ 9 თვის, მამრები — 18 თვის ასაკში. ქურციკი აჩენს 1-2, იშვიათად 3-4 ციკანს (ლიკლიკას). ცოცხლობს 10-12 წელს. ზაფხულში ცხოვრობენ ოჯახებად (10-15 ინდივიდია), ზამთარში ერთიანდებიან ფარებად (რამდენიმე ასეული).

ისინი იკვებებიან ბალახოვანი და ბუჩქნარი მცენარეულობით. ზაფხულში უდაბნოებში წყალი შერება და ქურციკები წყლის ძებნაში დიდ მანძილზე მიგრირებენ, სვამენ მლაშე წყალსაც, მათ შორის კასპიის ზღვაში. საჭიროების შემთხვევაში სწრაფად გარბიან, ავითარებენ საათში 60 კმ-ს. ჯეირნის მთავარი მტერი მგელია. ადრე მასზე მუდმივად ნადირობდა ავაზა (გეპარდი), ახლა ეს მტაცებელი ქურციკის მთელს არეალში იშვიათია. ვეფხები და ჯიქი ჩლიქოსანს სასმელ წყალთან უსაფრდებიან. ციკანზე ნადირობს მელა, მთის არწივი. თოვლიან ზამთარში ჯეირანი ზოგჯერ მასობრივად ნადგურდება. ახლო წარსულში, შუა და ცენტრალურ აზიაში, ჯეირანი მწყემსების ძირითადი სანადირო ობიექტი იყო, დიდ სპორტულ გატაცებას წარმოადგენდა ქურციკზე მთის არწივით ნადირობა. ამჟამად მისი მოპოვება კანონით არის აკრძალული.

ჯეირანი ანფასში

100 წლის წინათ ქურციკი სამხრეთ კავკასიაში იყო გავრცელებული, თბილისიდან ბაქომდე არსებულ ნახევარუდაბნოებსა და უდაბნოებში, საქართველოს ფარგლებში, უმთავრესად, შირაქ-ელდარსა და ივრის ზეგანზე გვხვდებოდა, აქ ასეულობით სული ჯეირანი ძოვდა. გასული საუკუნის 50-იანი წლებიდან ცხოველის საქართველოს ტერიტორიაზე მოპინადრე პოპულაცია განადგურდა, აზერბაიჯანიდან შემოსულ თითო-ორთა ინდივიდს ბრაკონიერები უღებდნენ ბოლოს.

ჩვენში ჯეირნის განადგურების მიზეზად ასახელებენ სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს ბუნებრივი საძოვრების ჭარბ ექსპლუატაციასა და ბრაკონიერობას. დღეს არსებობს პროექტი გაშლილი ტრამალების მშენებლის ჩვენში ხელახლა აღდგენაზე (რეინტროდუქცია).¹⁴¹

„ვეფხისტყაოსანში“ ქურციკზე ნათქვამი სიტყვები „ქურციკი მალა მხლტომელი“ ნაშრომში არაერთხელ არის მოყვანილი.

თხა (ალბათ, ნიაშორი) (*Capra aegagrus*)

საქართველოს ფაუნის რამდენიმე წარმომადგენელი: ჯიხვი (2 სახეობა), ნიაშორი და არჩვი თხებს მიეკუთვნებიან. კონტექსტი, რომელშიაც „ვეფხისტყაოსანში“ თხა არის მითითებული:

¹⁴¹ ი. ბაღრიძე, 2003. იცნობდეთ ქურციკი, თბ.

ნიაშორის ფიტული (საქართველოს
ეროვნული მუზეუმის ფონდი)

სამყოფელი კლდოვანი მთებია, სადაც ვრცელდება თითქმის ზღვის დონიდან, ვიდრე 4200 მეტრამდე. კავკასიაში უფრო მეტად ვხვდებით 1500-2500 მეტრის ფარგლებში. უპირატესობას აძლევს ბუჩქებით დაფარულ ციცაბო კლდოვან ადგილებს, რომლებსაც ენაცვლება მთის სტეპის ტიპის მდელოები.

ვაცის სიგრძე 100-150 სმ-ია, მდედრისა — 20-30 სმ. გააჩნია გრძელი წვერი, კუდი — მოკლე და ბრტყელია, რქები აქვთ ორივე სქესის ინდივიდებს: ვაცისა აღწევს 100-110 სმ-ს, მდედრის — 20-30 სმ-ს. რქა ბრტყელია, ზემოთ აღმართული და უკან გადაღუნული. რქას ნინა მხარეზე გააჩნია რკალური ბორცვები.

ცხოველის ზურგის მხარე მუქი მურაა, კისრიდან კუდამდე გასდევს მოშავო-მურა ფერის ზოლი. გვიან შემოდგომაზე წყვილებიან, შობს ერთ (იშვიათად 2,3) ციკანს. ნიაშორი იკვებება ბალახოვანი მცენარეებით, ბუჩქების ფოთლებით და ყლორტებით. აუცილებელია ბუნებრივი მარილი. მტრობს მგელი, დათვი, ფოცხვერი, ციკანს — მთის არწივი.

პოემაში „თხა“ რვაჯერ არის ნახსენები, აქედან, ორჯერ ნადირობისას. ერთად ნადირობის შემდეგ ტარიელმა და ავთანდილმა:

„თხა მოკლეს და მიითრიეს, ცეცხლი შექმნეს ზღვისა პირსა“ [950, 1].

პოეტური შედარებისათვის ავთანდილზე რუსთაველს ასე აქვს ნათქვამი:

„მათ ლაშქართა გულ-უშიშრად ასრე ხოცდა, ვითა თხა-სა“ [1045, 1].

ე.ი. რაინდისათვის ზღვის მეკობრეები ისეთივე იოლი დასახოცნი იყვნენ, როგორც გარეული თხები.¹⁴⁴

ნიაშორი (ძველი ირანის
მხატვრობა; VI-V სს.)

¹⁴² ა. ჯანაშვილი, 1966. დასახ. ნაშრ.

¹⁴³ ალ. პაპავა, 1966. დასახ. ნაშრ.

¹⁴⁴ ალ. პაპავას (1966) მიხედვით.

კლასი ფრინველები (Aves)

რიგი შავარდნისნაირნი (Falconiformes)

მთის არწივი (*Aquila chrysaëtos*)

საქართველოში არწივის 7 სახეობა ბინადრობს¹⁴⁵. პოემის ცხოველთა მკვლევრები მიიჩნევენ, რომ მასში ასახულია არწივის ყველაზე დიდი, ძლიერი და ცნობილი სახეობა მთის არწივი.^{146, 147}

მთის არწივი გვხვდება ევროპაში, აზიის უმეტეს ნაწილში, ჩრდილოეთ ამერიკაში, ჩრდილოეთ აფრიკაში. საქართველოში მოიპოვება კავკასიონსა და მცირე კავკასიონზე მობინადრე ფრინველების სახით¹⁴⁸. ვერტიკალურად ვრცელდება ზღვის დონიდან 4500 მ-მდე. ადგილსამყოფელია მთების კლდოვანი ადგილები, მთისა და ბარის ტყეები.

სხეულის ზომაა 75-82 სმ., ფრთების შლილი — 204-220 სმ., წონა 3-6 კგ. თხემი და კისრის უკანა ნაწილი ოქროსფერია (აქედან სახეობის ლათინური სახელწოდება — *chrysaëtos*), სხეულის საერთო შეფერილობა მუქი — მურაა. დედალი მამალზე რამდენადმე დიდია და მძიმე. გამოსცემს თავისებურ ბგერებს — ყაყაშებს. ვეებერთელა ბუდეს (2 მეტრამდე სიგანესა და სიმაღლეში) იკეთებს ხეზე ან კლდის შეერილზე. დებს 1 - 3 კვერცხს. წვეცილები მთელი სიცოცხლის განმავლობაში განუყოფელია (მონოგამია). კრუხობს ორივე მშობელი (მეტწილად დედალი). მამლის მიერ მოტანილ საკვებს მართვებს დედალი აჭმევს. თუ რაიმე მიზეზით დედალი დაიღუპა, მართვეც კვდება. არწივთა დაუწერელი კანონით, საკვები რომ თავზე საყრელად ჰქონდეთ, მამალი მართვეს ვერ გაზრდის, საკვების უკმარისობისას სხვა, არანაკლებ ტრაგიკულ შემთხვევას აქვს ადგილი, ეს კანიბალიზმია — უფრო ძლიერი მართვე მშობლების დახმარებით კლავს და ჭამს უფრო სუსტს. მოზარდ არწივს ძალიან ბევრი ცხოველური საკვები სჭირდება. ესენია საშუალო ზომის გარეული და შინაური ნადირ-ფრინველი, რომლებსაც ჰაერიდან დაზვერვის შემდეგ მინაზე იჭერს. მართვე ერთობ ნელა იზრდება, ამიტომ, სანამ შთამომავლობა მძლავრ ფრთებს გაშლის და ზეცაში არწივის საკადრის ირაოს შეკრავს, ფრინველს არაერთი საფრთხე ემუქრება. აი, რატომ ხდება, რომ ერთი ნაჩეკიდან დაფრთიანებას ჩვეულებრივ ერთი, იშვიათად ორი მართვე ახერხებს.¹⁴⁹

შეიძლება ადამიანს გაუმართლოს და მიეცეს მთის არწივზე ორი-სამი ათეული მეტრიდან თვალყურის დევნების სასიამოვნო წუთები. ზის უიშვიათესი გარეგნობის ფრინველი ხის ტოტზე. სხეული თითქოს ფრთა-ბუმბულით კი არა, აბჯრით არის შემოსილი. არავითარი ჭრელაჭრულა ფრთა-ბუმბული, კანს მხოლოდ მუქი ფოლადისფერი ბუმბულის სა-

¹⁴⁵ ი. გავაშელიშვილი, ზ. ჯავახიშვილი, 2002. საქართველოს მტაცებელი ფრინველები, თბ.

¹⁴⁶ ა. ჯანაშვილი, 1966. დასახ. ნაშრ.

¹⁴⁷ ალ. პაპაევა, 1966. დასახ. ნაშრ.

¹⁴⁸ რ. ჟორდანიას, 1999. საქართველოს ფრინველები, თბ.

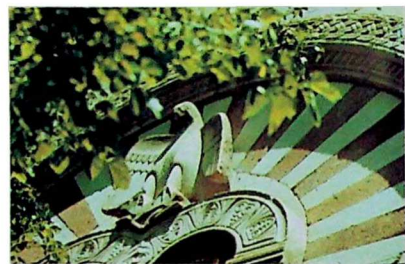
¹⁴⁹ არნ. გეგეჭკორი, 2004. დედაბუნება, III კლასის სახელმძღვანელო („როგორ ფრთიანდება არწივი?“), თბ.

მთის არწივის პორტრეტი

განუყრელ აქსესუარად, არაერთი სახელმწიფო აღმის დამამშვენებლად.

მთის არწივი, სხვა მტაცებლებთან ერთად, გარკვეულ როლს ასრულებს ბუნების ნონასწორობის შენარჩუნებაში. ავადმყოფთა, უძლურთა და უყურადღებოთა სახით ცხოველთა დანარჩენი სამყარო თავისებურ ხარკს უხდის თავის მბრძანებელს.

არწივის გამოსახულება ხახულის (ტაო-კლარჯეთი) ტაძრის კედელზე

აციაში ავთანდილი ყოვლისშემძლე არწივია, ასმათი კაკაბი:

„ვითა კაკაბი არწივსა ქვეშე მი და მო ძრნებოდა“ [232, 2].

ჰოემაში უტარეილოდ და უნესტანოდ დარჩენილი სამეფო უარწივოდ დარჩენილ ფრინველებთან არის შედარებული:

„დაიკარგენით, ნახვედით თქვენ, ნელნი მეათენია,

გახდეს მფრინველნი უმეფოდ, არწივსა მოსტყდეს ფრთენია“ [1615, 2]^{150, 151}.

¹⁵⁰ გ. გვანცელაძის (2005) მიხედვით.

¹⁵¹ ალ. შაპავას (1966) მიხედვით.

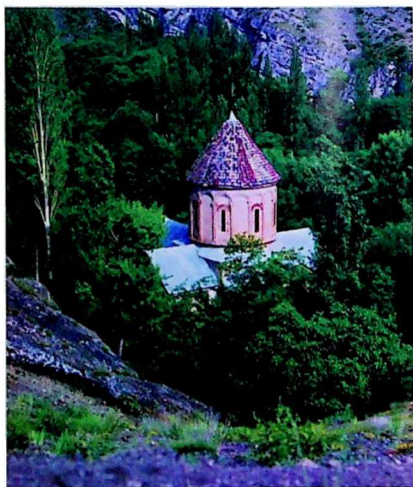
ფარი აკრავს, მიხვრა-მოხვრაშიც არაფერი ახასიათებს ზედმეტი. ეს არის ფრინველის ზედმინევენით თლილი, დახვეწილი სილუეტი ლურჯი ცის ფონზე, რომელიც ბრინჯაოსგან ჩამოსხმულ ქანდაკებას უფრო ჰგავს, ვიდრე ცოცხალ არსებას.

არწივი, შავარდენი და სხვა, მათი მსგავსნი მართლაც არიან ბუნების ცოცხალი ძეგლები.

არწივმა, ლომთან ერთად, მტკიცედ მოიკიდა ფეხი ჰერალდიკაში -- იგი ხშირადაა გამოყენებული მეფეთა და სხვა დიდგვაროვანთა საგვარეულო გერბის

ყირგიზეთში მთის არწივს მიმინოსავით სანადიროდ წვრთნიან და მგელზედაც ნადირობენ.

„ვეფხისტყაოსანში“ არწივი, როგორც ფრინველებს შორის უძლიერესი, ორჯერ არის მოხსენიებული. ავთანდილი კლდეზე გადასავარდნად გაქცეულ ასმათს შეიპყრობს, ქალი თავის გასათავისუფლებლად იბრძვის. ამ სიტუ-

ტაო-კლარჯეთი, ძეგლი ხახული (X ს.)

მამალი ორბი

გავრცელებულია სამხრეთ ევროპაში, მცირე აზიაში, ცენტრალურ აზიაში, ირანში, ავღანეთში, ბელუჯეთში, ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთში, ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ აფრიკაში. საქართველოში, როგორც მხოლდარი ფრინველი, თითქმის ყველგან ვრცელდება. მთაში აღწევს ზღვის დონიდან 3500 მეტრამდე სიმაღლეს. ადგილსამყოფელია მთათა კალთები, კლდეთა ნაპარაკები, ზოგჯერ ღია ადგილებიც სტეპები, ნახევარუდაბნოები, ალპური მდელოები. არნივზე დიდი მტაცებელია. სხეულის სიგრძე აღწევს 95-105 სმ-ს, ფრთების შლილი 240-280 სმ-ს, ინონის 6,5-11,2 კგ-ს. სქესთა შორის ზომაში განსხვავება არაა. თავი და კისერი მკერდამდე ღონილით არის დაფარული. ზრდასრული აქვს თეთრი „საყელო“. შეფერილობა თიხისებრი, ფრთები — ღია მურაა. ყრანტალებს ყრუ, უხეში ხმით. დაფრინავს მაღალ სიმაღლეზე, ფრთებს იშვი-ათად იქნევს, ხშირად ლივლივებს. გვხვდება პატარა გუნდებად, ლეშთან გაცილებით მეტი ინდივიდი იყრის თავს. იკვებება მსხვილი ცხოველების მძორით (ლეშით), ცოცხალ ცხოვე-

ლებს არ ერჩის. ორბის გაუმადლობა მეტაფორად იქცა, ჯერ მსხვერპლის შიგნეულობას შეეცქევა, შემდეგ — დანარჩენს. ტიბეტში ადამიანის ცხედარს არ მარხავენ. რამდენიმე ორბი ნახევარ საათში უღებს ბოლოს ღია ცის ქვეშ დარჩენილ გვამს. ორბთა გუნდი თავის მძორს ორ საათში უსწორდება. კვერცხდება ხდება მარტში, დებს ერთ კვერცხს. კრუხობს მონაცვლეობით ორივე მშობელი. მშობლები მართევენს ამონანთხევით კვებავენ.

ორბი პოემაში ერთხელ არის მოხსენიებული. ცხენზე ამხედრებული ავთანდილი ის-რით ჩამოაგდებს ცაში მფრინავ ორბს. ავთანდილის ცხენიდან ჩამოხტომა და ორბის ფრთების დაჭრა განპირობებულია ორბის მძინვარე ხასიათით, რომელსაც შეუძლია სახიფათოდ შეუტეოს მტერს. ამგვარად, რუსთაველმა იცის მტაცებელთა ქცევები, თვისებები და ხშირად რეალურად აღწერს მათ.¹⁵² აი, ეს სიუჟეტიც:

„მათ ლაშქართა ყოლბსა შუა ორბი სითმე გარდმოფრინდა;
ყმამან ცხენი შეუტევა, გაამაყდა, არ შეშინდა,
მესტყორცნა და ჩამოაგდო, დაეცა და სისხლი სდინდა.
გარდახდა და ფრთენი დასჭრნა, ნყნარად შეჟდა, არ აქმინდა“ [98].

ქორი (*Accipiter gentilis*)

ქორს ვხვდებით ევრაზიასა და ჩრდილოეთ ამერიკაში, მაროკოს ჩრდილოეთში. საქართველოში, როგორც მოზინადრე ფრინველი, გვხვდება ყველგან. მთაში ვრცელდება ზღვის დონიდან 2500 მ-ის ჩათვლით. ბინადრობს ტყეებში, სარჩოს მოსაპოვებლად აშურებს ღია ადგილებსაც. საშუალო ზომის მტაცებელია: სხეულის სიგრძეა 48-62 სმ, ფრთების შლილი — 90-120 სმ, წონა 600-1100 გრ. დედლი მამალზე დიდია. ქორის სხეული

¹⁵² ალ. პაპავას (1966) მიხედვით.

ქორი ბუდეზე

ზემოდან მორუხო-ვეყანია, სხეულის ქვედა ნაწილი მონაცრისფრო თეთრია, წერილი, გარდიგარდმო ზოლებით. გამოსცემს ხმამალალ ბგერებს („კა-კა-კა“). ფრთხილია, გვხვდება ცალად, ინდივიდუალად (ქორი მიმინოს ჰგავს, მაგრამ უფრო დიდია).

ბუდეს მალალ ხეზე იკეთებს, გაზაფხულზე დებს 3-4 კვერცხს, კრუხობს მეტწილად დედალი. იკვებება საშუალო და მცირე ზომის ფრინველებით, მღრღნელებით. ფრინველებს ჰაერში ფრენისას აიძულებს ხეზე ან მიწაზე დასხდომას, შემდეგ ბრჭყალებით იჭერს და შეეჭეცევა. ანადგურებს სასარგებლო ფრინველებს: კაკაბს, ხოხობს, გნოლს და სხვ. ძველად ქორის ამ თვისებას იყენებდნენ და წვრთნიდნენ საჭირო ნადავლის მოსაპოვებლად.

შოთა რუსთაველს პოემაში ქორი სამჯერ ჰყავს ნახსენები. ტარიელის მიერ ხატელების დალაშქვრას რუსთაველი ქორის მიერ გნოლების დანაოკებას ადარებს:

„შიგან ასრე გავერიე, გნოლის ჯოგსა ვითა ქორი,

კაცი კაცსა შემოვსტყორცი, ცხენ-კაცისა დაედ-გი გორი“ [448, 1,2].

სხვაგან: ფრიდონი ტარიელს გაცნობისას უამბობს:

„დღეს გამოვე ნადირობას, ზღვისა პირსა ვინადირე, ქორის დევნა მომნდომოდა, მით მრეკალი არ ვახშირე“ [603, 1,2].

და კიდევ — ავთანდილი უძლეველი რაინდია, მას ბადალი არ მოეძებნება, მისი წასვლა ლაშქარს დაასუსტებს:

„ეგე ასრე არ იქმნების, ვითა ჩიტნი არ გაქორდენ“ [747, 1].

შავარდენი (*Falco peregrinus*)

ტუტანხამონის მზის გვირგვინოსანი შავარდენი ფარაონის აკლამიდან, თებე (ძვ. წ.-ით XIV ს.)

ამ ფრინველის არეალი მოიცავს ყველა კონტინენტს; აღნიშნულია 20-ზე მეტი ქვესახეობა. საქართველოში მოპინადრეა და ფართოდ გავრცელებული. ადგილსამყოფელია მინდვრებისა და მდელოების მოსაზღვრე მთიანი რაიონები, ტყეები, კლდეთა მახლობლად მდებარე სუბალპურ-ალპური მდელოები. სხვა შავარდენებს შორის მსხვილი სახეობაა: სხეულის სიგრძეა 36-48 სმ, ფრთების შლილი — 95-110 სმ, წონა 445-920 გრ. დედალი შესამჩნევად დიდია მამალზე. სხეულის ზედა მხარე შეფერილია მუქი ცისფერიდან მუქმურამდე, სხეულის ქვედა მხარე ღიაა — თეთრი ან მოყვითალო, დაფარული მუქი

შავარდენი კუნძი

შავარდენითა სავსე იყო სრულად არე დარბაზისა" [475, 1,2].

შემდეგ აღწერს ნადირობის სცენას:

„მოვინადირეთ მინდორი, ძირი მთისა და გორისა;
იყო სიმრავლე ძაღლისა, შავარდენისა და ქორისა" [478, 1,2].

შავარდენი ყველაზე სწრაფი ფრინველია. იცის რა ეს რუსთაველმა, ფრიდონს თავის ცხენს ამ მტაცებელს შეადარებინებს:

„ზღვათა შიგან იხესა ჰგავს და ხმელთა ზედა შავარდენსა" [624, 3].

ბარი, ანუ გავაზი (*Falco cherrug*)

გავრცელებულია ევროპაში, თურქეთში, ერაყში, შუა აზიასა და ცენტრალურ აზიაში. საქართველოში გავაზის პოპულაცია ძალიან შემცირდა. ბუდობს სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოში. ადგილსამყოფელია მშრალი, ნათელი ტყეები, ნახევარუდაბნოები, ბარის სტეპები.

შავარდენების გვარში ყველაზე პატარაა, სხეულის ზომაა 45-55 სმ, შლილი ფრთების — 102-106 სმ, წონა — 730-1300 გრ. გარეგნულად მიმინოს ჰგავს. ფრინველი ზურგის მხარეს შემოსილია ჟანგისფრად, ღია თავი კონტრასტს ქმნის სხეულთან. დაფრინავს დაბალ სიმაღლეზე, მსხვერპლს თავს ესხმის მინაზე. ფრინვის დროს მანევრებს არ აკეთებს — ეშვება გატყორცნილი ისრის მსგავსად. იკვებება მცირე ზომის ცხოველებით. ბუდეს იკეთებს კლდის ნაპრალებში, არეალის ჩრდილოეთში — ხეებზედაც, სხვის ბუდეებში. დედალი დებს

განივი ხაზებით, გამოსცემს ხმამაღალ ბგერებს („კიაქ-კიაქ-კიაქ“).

ბუდეს იკეთებს ხეზე, კლდის ფერდზე, იშვიათად — მინაზე. გაზაფხულზე დებს 3-4 კვერცხს, კრუხობს ორივე მშობელი (მეტწილად დედალი). მართვებს კვებას მამალი, დედალი ნანადირევს გლეჯს და ასე სთავაზობს შთამომავლობას. ნადირობს სხვადასხვა ფრინველზე (მტრედზე, გნოლზე, იხვზე, ბელურასნაირზე). მსხვერპლს ჰაერში ბრჭყალებით ესხმის თავს. ნადავლის მოსაპოვებლად პიკირებისას, ფრინველებს შორის ავითარებს რეკორდულ სიჩქარეს — 100 მეტრს წამში. ჩვეულებრივ ფრენს ფრთხილად და ხშირად ლივლივით.

შაჰარდენს სანადიროდ ჩვენს ერაყში ნერთ-ნიდენ ჩინეთსა და ინდოეთში.

პოემაში ეს მტაცებელი ფრინველი სამჯერ არის ნახენები, ორჯერ ნადირობისას, ერთხელ გამოყენებულია შედარებისათვის.¹⁵³

ინდოეთის მეფესთან სანადიროდ მიპატიჟებული ტარიელი ჰყვება:

„შევეკაზემ, დარბაზს მივე, დამხვდა ჯარი ავაზისა,

¹⁵³ ალ. პაპავას (1966) მიხედვით

გაგაზი

თავისუფალი გაგაზი, რომელიც ხეზით (წერილი თოკით) არ იყო დაბმული¹⁵⁴.

3-5 კვერცხს.¹⁵⁴

„ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი იცნობს რა გაგაზის ფრენის სისწრაფეს, მანერას, ბუნების ამ შვილს იყენებს თავისი გმირის — ავთანდილის მორიგ დრამატულ სიტუაციაში მიზნის მისაღწევად. ხატეულმა ძმებმა ავთანდილს დიდი ხნის ძებნის შემდეგ უცხო მოყმე დაანახვეს, რაინდი მათ დემშვიდობა:

„ესე უთხრა და წავიდა, ცხენი გაქუსლა დეზითა,

ვითა გაგაზი გაფრინდა, არგაშეებული ხეზითა“ [215, 1,2].

გ. გვანცელაძე¹⁵⁵ ასე ხსნის ამ ფაქტს: „ხეზით (წერილი თასმით) დაბმული გაგაზის დაუოკებელი სწრაფვა თავისუფლებისაკენ შედარებულია ავთანდილის სწრაფვასთან მიზნის მისაღწევად“. განსხვავებულია ალ. პაპავას¹⁵⁶ ინტერპრეტაცია: „განვრთნილი გაგაზი თავის ბუნებას იცვლის და ისე აღარ ფრენს, როგორც გაუწვრთნელი. გამოთქმაში — „არ გაშვეებული ხეზითა“ — ნაგარაუდევია სწორედ

რიგი ბუსნაირნი (Strigiformes)

ჩვეულებრივი ტყის ბუ (Strix aluco)

ტყის ბუ გავრცელებულია ევროპაში, აზიაში, ჩრდილო-დასავლეთ აფრიკაში. საქართველოში ჩვეულებრივი, მობინადრე ფრინველია. ცხედებით წინვოცან და ფთოლოვან ტყეებში, ტყე-სტეპებში, ზღვის დონიდან 1900 მეტრამდე ვრცელდება.

საშუალო სიდიდის ბუა: სიგრძე — 40-45 სმ, ფრთების შლილი — 90-105 სმ, წონა 450-685 გრ. საქართველოში მოიპოვება 2 ძირითადი ტიპის — ქარცი და მურა-ყავისფერი შეფერილობის ტყის ბუ. გაპკივის ხმამაღალი ბგერებით („პუ-პუ-პუუუ“). ბუდეს იკეთებს ფულუროში ან ხეზე, იშვიათად სხვა ფრინველთა ძველ ბუდეში. გაზაფხულზე დებს 2-6 კვერცხს. კრუხობს დედალი, მამალი საკვებით

ტყის ბუ ნანადირევით

¹⁵⁴ ლ. გაგაშელიშვილი, ზ. ჯავახიშვილი, 2002. საქართველოს მტაცებელი ფრინველები, თბ.

¹⁵⁵ გ. გვანცელაძე, 2005. დასახ. ნაშრ.

¹⁵⁶ ალ. პაპავა, 1966. დასახ. ნაშრ.

ამარაგებს. იკვებებიან, პირველ რიგში, მღრღნელებით, იშვიათად მცირე ზომის მაგალი-
ბელი ფრინველებით.

რუსთაველს ბუ ერთხელ ჰყავს მოყვანილი, როდესაც აეთანდილს უძებს სიმღერას:

„მისსა ხმასა თანა ხმაცა ბულბულისა ჰგვანდის ბუსა“ [968, 4].

რიგი ქათმისნაირნი (Galliformes)

ოჯახი ზოხბისებრნი (Phasianidae)

გნოლი (*Perdix perdix*)

გნოლი გავრცელებულია ევროპასა და დასავლეთ აზიაში. საქართველოშიც ბინადრობს. სახლობს მინდვრებში, მდელოებზე, ველებზე, მთების მშრალ კალთებზე, სუბალპურ მდელოებზე, ზოგჯერ მინდორსაცავე ტყის ზოლებში. სიგრძე აღწევს 35 სმ-ს, წონა 600 გრ-მდე. შეფერილობა ნაცრისფერია, წერილობითი ნახატი. მამლებს, იშვიათად დედლებსაც, თეთრ მუცელზე ნალისებრი (მუქი მურა) ხალი აქვთ. გამოსცემს ხმამაღალ ბგერებს („ჩირ-გიქ, ჩირ-გიქ“). ნიადაგის ფრინველია, ხეზე იშვიათად ჯდება. კარგად დარბის, საკვების ძებნაში მინაში იქექება. საშიშროების შემთხვევაში სწრაფად და ფრთების ქნევით შექმნილი დიდი ხმაურით აფრინდება ხოლმე. იკვებება ბალახოვანი მცენარეების ნაწილებით, მწერებით. კაკისგან განსხვავდება ნაცრისფერი შეფერილობით, სხეულის გვერდებზე შავი ხაზების უქონლობით. გვხვდება წვილების ან გუნდების (შემოცდგომით) სახით. ბუდობს მინაზე, აკეთებს პატარა ორ-

მოს. მასში დებს 15-24 კვერცხს. კრუხობს დედალი, ამ დროს მამალი ახლომახლო დადის. აქვს გემრიელი ხორცი. ძვირფასი სანადირო-სარენაო ფრინველია.

პოემაში გნოლი და ქორი, როგორც ითქვა, ერთ კონტექსტშია მოხსენიებული:

„შიგან ასრე გავერიე, გნოლის ჯოგსა ვითა ქორი“ [448, 1].

კაკაბი (*Alectoris graeca*)

კაკაბი გავრცელებულია სამხრეთ ევროპაში, კავკასიაში, მცირე, წინა და ცენტრალურ აზიაში. საქართველოში მოპინადრეა, ვხვდებით მრავალ ადგილას (კავკასიონის სამხრეთი კალთებზე, მცირე კავკასიონზე). მთებში ვრცელდება ზღვის დონიდან 3500 მ-მდე; ცხოვრობს მთათა კალთებზე, ხრამებში, ხეობებში, მთაგორიან ადგილებში, ბუჩქნარებში, ველებზე, ზოგჯერ — ნათესებში.

პატარა ქათამია, იწონის 370-770 გრ-ს. ძალიან ლამაზია. შეფერილობა ნაცრისფერია, მოვარდისფრო ელფერით. ყელზე აქვს შავი ხაზით შემოვლებული ღია ფერის შავი ლაქა. სხეულის გვერდებზე, გარდიგარდმო, შავი, ყავისფერი და თეთრი ხაზებია. ნისკარტი და ფეხები წითელია. დედალი უფრო პატარა და უდრეხებოა, გამოსცემს ქათმის კრიახვით

კაკაბი მესხეთში

ხმამალალ ბგერებს. მიწაზე კარგად დარბის. მოკლე, ფართო ფრთები და მკერდის ძლიერი კუნთები შესაძლებლობას აძლევს სწრაფად აფრინდეს და პატარა მანძილზე კვლავ ნიადაგზე დაეშვას. შემოდგომობით ერთიანდებიან, ქმნიან 30-40 და მეტი სულისაგან შემდგარ გუნდს.

ვაშლოვნის ნაკრძალში მდებარეობს პანტიშარას ცნობილი ხეობა. ზაფხულში წყალი ყველგან შრება, პანტიშარაში დამლაშებული წყლის ნაკადები მაინც რჩება. წყურვილით შეწუხებული არაერთი ცხოველი აკითხავს ამ ხეობას, მათ შორის კაკაბიც.

„გუბედ დამდგარ წყალს ჯერ დედალი დაენაფება, მამალი იქვე დგას და ახლომახლო ადგილებს ზეერავს. ქათმისნაირებს — გარეულს, შინაურს — ძალიან უყვართ მტვერსა და წვრილ ქვიშაში ამოგანგვლა. დედალი გუბემდე ჯერ ქვიშისკენ გარბის. გვერდიდან გვერდზე კოჭრიალით თათებით ორმოს თხრის, მუცლით ორმოში ჯდება, ფრთებით მტვერს ზურგზე იყრის. ამ დროს თვალებს ნეტარებით ნაბავს, რატომაც არა: ნისკარტიდან კუდამდე მტვერშია ამოგანგლული.“

ცხოვრებაში კაკაბი თიხიან მთათა ყვითელ ფერდობზე — ყვითელი მტკვრითაა ამოსერილი, რუხზე — რუხით, მოწითალოზე — მოწითალო მტკვრით.

ირიყრაყებს თუ არა, უდაბნოს ნარინჯისფერი გადაეკვრება და იწყება მამალთა ერთდროული კაკანიც. თავი ქათმებით სავესე სოფელში გგონია. იშვიათად მამლებს შორის ხანმოკლე, მაგრამ მძაფრი ორთაბრძოლები იმართება („შაში — კაკაბნი შეიბნენ“), ამ დროს დედლებს მშვიდად მოჰყავთ თავი წესრიგში, ან იკვებებიან... გაივლის დღე, მზე პორიზონტს სულ უფრო შორდება. აქაურობას რუხი ნისლის ზენარი შემოადგება. მამლები ერთიმეორის მიყოლებით ტოყევენ საბრძოლო ადგილებს და დედლებთან ერთად მიუვალ ხეობებს ეფარებიან“.¹⁵⁷

ბუდობს მიწაზე, პატარა ორმოში დებს 10-24 კვერცხს, კრუხობს დედალი. იკვებება გნოლის მსგავსად, აქვს გემრიელი ხორცი, სპორტული ნადირობის ობიექტია.

რუსთაველს კაკაბი ორჯერ, ფრიად სახასიათო კონტექსტში ჰყავს ნახსენები:

„ყმა გარდაიჭრა, დააბა, ვითა კაკაბი მახესა“ [231, 3].

შემდეგ:

„მას ყმასა თავი არ მისცა, ჭერეტადცა ებილწებოდა,

ვითა კაკაბი არწივსა ქვეშე მი და მო ძრწებოდა“ [232, 1,2] (ავთანდილის მიერ ქვაბში პირველი სტუმრობა და ასმათის ძალით შერყეობა).

დურაჯი (*Francolinus francolinus*)

დურაჯი მოიპოვება კვიპროსზე, მცირე აზიაში, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, თურქმენეთში, სირიაში, ირანში, ინდოეთში. აღმოსავლეთ საქართველოში მცირე რაოდენობით გვხვდება (მათმა რიცხოვნობამ კატასტროფულად იკლო), ცხოვრობს ველზე, მინდვრებში, ყანებში, ბუჩქნარებსა და მავყლის ბარდებში.

კაკაბზე რამდენადმე დიდია: სხეულის სიგრძე აღწევს 35 სმ-მდე, წონა 406-500 გრ. სხვა ქათმისნაირებისაგან განსხვავდება შეფერილობით. ბუმბული ჭრელია, მომწვანო-რუხი მუქი ლაქებით. მამალს სხეულის ქვედა მხარე შავი აქვს, თეთრი ხალებითა და თეთ-

¹⁵⁷ არნ. გეგეჭკორი, 1982. „ვაშლოვანი — ტყე სიკეთისა“, თბ.

დურაჯი

რივე ლოყებით. კისერზე ჟანგისფერი ლაქა გააჩნია.

„ჩალა-ლერწმანში შინაური ქათმებივით დადიან ზღაპრული ფრინველები — დურაჯები. მამალი დურაჯისთვის იშვიათი „ფრაკი“ მოურგია ბუნებას. ფერად სამოსს აგვირგვინებს საოცრად ელეგანტური, ყელზე გასწვრივად გამაღალი თეთრი არშია და გულზე გადმოფენილი, შავ ფონზე თეთრი ხალებით განწყობილი „ნინსაფარი.“¹⁵⁸

მამალი საკმაოდ ხმამაღლა ყივის („თურ-რა“). ნიადაგური ფორმა — მინაზე დადის. საფრთხის მიახლოებისთანავე ჯერ გარბის, შემდეგ ხმაურით, ვერტიკალურად („სანთელი“) იჭრება ცაში, გაიფრენს რამდენიმე მეტრს, შემდეგ ხმაურით, პლანირებით ეშვება მინაზე და კვლავ გარბის. ფრთხილი ფრინველია (ამით ჰგავს ხოხობს

და, პირიქით, განსხვავდება გნოლისა და კაკისაგან).

მონოგამური ფრინველია — ქმნის ხანგრძლივ წყვილებს. ბუდეს იკეთებს მინაზე, წყალთან ახლოს, დებს 6-10 კვერცხს, კრუხობს დედალი. იკვებება მცენარის ნაწილებით, მწერებით, ჭიაყელებით.

ძვირფასი სანადირო ობიექტია. მისი ხორცი გემოთი ბევრად აღემატება ხოხბისას. ადამიანი და ზამთრის ყინვები ჩვენი ფაუნის უიშვიათესი ფრინველის უმთავრესი მტერია.

ზემოთ დასახელებული მიზეზის გამო, „ვეფხისტყაოსანზე“ დაწერილი შრომების ზოგიერთ ავტორს¹⁵⁹ მიაჩნია, რომ პოემის გმირები ნადირობენ სწორედ დურაჯზე (ნახსენებია ოთხჯერ) და არა ხოხობზე.

მეფე ტარიელს, სანამ იგი ნესტანს პირველად შეხვდებოდა, სანადიროდ წასვლას უბრძანებს:

„მეფემან ახმა დურაჯთა მითხრა მიტანად ქალისა“ [342, 1].

სხვაგან:

„შეჯდა, ქორნი მოუტივნა, დურაჯები დაინაბა“ [368, 2].

მონადირეობის დურაჯის სასახლეში მიტანის ამბავი პოემაში ორჯერ არის ნახსენები („მივსცენ დურაჯნი“; [345,3]; „დურაჯნი მივსცენ“ [349,1]).

რიგი ბელურასნაირნი (Passeriformes)

ყორნისებრთა ოჯახი (Corvidae)

ყორანი (Corvus corax)

ბუდობის არეალი ვრცელია, მოიცავს ევრაზიასა და ამერიკას (ტუნდრიდან ნოტიო ტროპიკულ ტყეებამდე). საქართველოში ყველგან გავრცელებული, მობინადრე ფრინვე-

¹⁵⁸ არნ. გეგეჭკორი, 1982. დასახ. ნაშრ.

¹⁵⁹ ალ. პაპავა, 1966. დასახ. ნაშრ.

ყორანი

ლია. ადგილსამყოფელი მრავალგვარია, ძირითადად, მთის ტყეები, კლდოვანი, ქვიანი ადგილები, სტეპები, ნახევარუდაბნოები. მთაში სახლდება ზღვის დონიდან 2500 მ-მდე.

ბელურასნაირთა რიგის ყველაზე დიდი ზომის ფრინველია, სხეულის სიგრძე აღწევს 70 სმ-მდე, წონა — 1,6 კგ-მდე. მამალი ოდნავ დიდია დედალზე. ბუმბული შავია, ასევე შავია ნისკარტი და ფეხებიც. ახასიათებს დაბალი ტონალობის ყრანტალი („კრო-კრო“). მონოგამიური ფრინველია — წყვილი სიცოცხლის ბოლომდე ერთად ცხოვრობს. ბუდობს მალე ხეებზე, შენობებზე. მარტში დებს 4-7 კვერცხს. შთამომავლობას ორივე მშობელი კვებავს. ყველაფრის მჭამელია, მაგრამ, ძირითადად, ლეშით იკვებება, თავს ესხმის ასევე მღრღნელებს, ბარტყებს,

კვერცხებს, თევზებს, მწერებს; ეტანება მარცვლოვან ბალახთა თესლს.

რუსთაველს ყორანი რვაჯერ ჰყავს მოხსენიებული. იგი მძიმის მჭამელის, კაცის თავზე ავად მჩხაველის, კუპრივით შავი ფერის განსახიერებაა.

ფატმანმა ავთანდილს:

„მოჰგვარა მონა გრძნეული, შავი, მართ ვითა ყორანი“ [1269, 3].

ავთანდილი ფატმანს უყვება ამბავს ტარიელსა და ნესტანზე, ნესტანის შავ წამწამებზე ან გაშლილ თმებზე:

„ლონე წამწმისა ხშირისა, ყორნის ფრთებრ ნაფუშავისა“ [1266, 4].

შავ თმაზე უფრო კონკრეტულია მეორე მეტაფორა:

„მეც ვიცი, ჩემსა ხელმქმნელსა თმად ყორნის ბოლო სთმობია“ [967, 3]

— სადაც ყორნის ბოლო თინათინის შავი თმის შესატყვისია.

ყველაზე დრამატულია ნესტანის თხოვნა ტარიელისადმი — არ დაივინყოს, რამეთუ ველარ იცოცხლებს და გახდება ყორანთა დასახივარი:

„შენთვის მოვკვდები, გაეხდები ყორანთა დასახივარად“ [1308, 3].

ყვაი (Corvus corone)

გავრცელებულია ევროპაში, აზიის დიდ ნაწილში, ევგვიპტეში, ჩრდილოეთ ამერიკაში. საქართველოში გვხვდება თითქმის ყველგან, როგორც მოშუადარი ფრინველი. მთაში ბუდობს ზღვის დონიდან 800 მ-მდე. ცხოვრობენ წყვილად და გუნდების სახით ხეებზე, მიწაზე. საბინადრო გარემოა ტყისპირები, კლდეები, ჭალები, დასახლებული ადგილები. გამრავლებას იწყებს მარტში. მამალი და დედალი ბუდეს მალე ხეებზე აკეთებს. დებს 4-5 კვერცხს, კრუხობს ძირითადად დედალი, ბახალეთისთვის საკვები მიაქვს მამალს, მოგვიანებით — დედალსაც. ყველაფრის მჭამელია — ნადირობს უხერხემლო ცხოველებზე, ბარტყებზე, კვერცხებზე, ქათმის წინილებზე, ეტანება მცენარეულ საკვებს; ზამთარში დასახლებულ ადგილებში თავი გააქვს საკვების ნებისმიერი ნარჩენით.

პოემაში ყვაი ადამიანის უარყოფითი ქცევის, თვისებების მეტაფორად არის გამოყენებული:

ყვავი

როცა ავთანდილი წაიკითხავს ფატმანისაგან მინერილ სამიჯნურო წერილს, გაკვირვებული ამბობს:

თქვა: „ყვავი ვარდსა რას აქნევს, ანუ რა მისი ფერია“ [1091, 1].

აქ ფატმანი შედარებულია ყვავთან.¹⁶⁰

ავთანდილი თავს არ პატიობს ფატმანთან დროებით გამიჯნულებას, იგონებს რა თინათინს, იგი თავის თავს ლანძლავს:

„უმისოდ ნეხეთა ზედა ვზი ბულბული მსგავსად ყვავისად!“ [1254, 4] — ე. იმის მაგივრად, რომ მე, ბულბული ვარდზე ვიჯდე, ყვავივით ნეხზე ვზივარო.¹⁶¹

ფრიად სახასიათოა ვაჭარ უსენზე ფატმანის სიტყვები: „მართლად თქმულა: „არა მართებს ყვავესა ვარდი, ვირსა რქანი“ [1167, 4].

მგალობელი ფრინველები

იადონი

მგალობელი ფრინველებიდან „ვეფხისტყაოსანში“ დასახელებულია იადონი ოთხჯერ, ბულბული — ხუთჯერ.

იადონი (*Serinus canaria*), იგივე კანარის ჩიტი, ბუნებრივად ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნებში, ასევე ზღვის ამ აუზის კუნძულებზეა გავრცელებული, მათ შორის კანარის კუნძულებზე (აქედანაა ფრინველის სახელწოდება). XVI საუკუნეში შემოიყვანეს ევროპაში და დასაბამი მისცეს განსხვავებული შეფერილობის (ყვითელი, ღია წითელი), მგალობელი და დეკორატიული კანარელების მრავალრიცხოვანი ჯიშების გამოყვანას.

მოგვიანებით ფართოდ გავრცელდა მსოფლიოში. დასავლეთ საქართველოში აღნიშნულია, როგორც შემომფრენი ფრინველი.

ბულბული (*Luscinia megarhynchos*)

ფართოდაა გავრცელებული ევროპის, აზიის, აფრიკის (მათ შორის ტროპიკული ნაწილის) ქვეყნებში. საქართველოს ფარგლებში ვხვდებით ყველგან, როგორც მოზუდარ ფრინველს. ბინადრობს ჭალებში, ტყეებში, ბუჩქნარებში, პარკებში, ზოგჯერ ეზოებში.

¹⁶⁰ ალ. პაპავას (1966) მიხედვით.

¹⁶¹ გ. გვანცელაძის (2005) მიხედვით.

ბულბული ბარტყებით

ბელურაზე რამდენადმე დიდია, სხეული ზედა მხრიდან მოყავისფრო-მურაა, ქვემოდან — მოთეთრო-ნაცრისფერი. გალობს ჟღერადი და ნაირგვარი ბგერებით. ბუდეს იკეთებს მინაზე ან ბუჩქებზე, დებს 4-6 კვერცხს. იკვებება მწერებით, ობობებით, ჭიაყელებით, ჭამს მცენარის ნაყოფს, კენკრას.

დასავლეთ საქართველოში იადონს ზოგჯერ ბულბულს უწოდებენ. ამ ტერმინებს აიგივებს ზოგიერთი სპეციალისტი (იადონი, ანუ ბულბული),¹⁶² „ვეფხისტყაოსნის“ მკვლევარი¹⁶³. ეს აზრი რომ მისაღებია, ჩანს პოემის ტექსტიდან: როცა ტარიელი გაკვირვებული ეკითხება ავთანდილს:

„მან მიუგო: „უცხოხს უცხო აგრე ვითა შეიგყვარდი?

გასაყრელად გეძნელები, იადონსა ვითა ვარდი“ [666, 1,2].

იადონი აქ დაწყვილებულია ვარდთან, ე.ი. როგორც ბულბულია ბუნებაში თავის საბინადრო ბუჩქებთან, მათ შორის ასკილთან (გარეული ვარდი) დაკავშირებული და როგორც ეს წყვილი ადამიანის გონებაშია გაიგივებული. იადონის (კანარის ჩიტის) ეკოლოგიური, საბინადრო გარემო სხვაა — ბუნებაში ცხოვრობს მეტწილად მთის მარადმწვანე ტყეებში.

ზოგიერთი მკვლევარი¹⁶⁴ პირიქით, ფიქრობს, რომ რუსთაველი ასხვავებს ორ მგალობელ ფრინველს და ნიმუშად მოჰყავს სტროფი ფატმანისა და ავთანდილის სათანადო ურთიერთობიდან:

„ფატმან მას ზედა იხარებს მართ ვითა იადონია.

თუ ყვაფი ვარდსა იშოვნის, თავი ბულბული ჰგონია“ [1255, 4].

აღ. პაპავას მიხედვით, მკვირცხლად მომღერალი ფრინველი იადონია, ასე ბულბული არ გალობს, ხოლო ვარდთან წყვილში ნახსენები ფრინველი ბულბულია.

ასეა, კი? თავის ადგილზე რუსთაველი ბულბულს „აყივლებს“ (მეტი „მკვირცხლი“ რა შეიძლება იყოს? ცხადია, პოეტს „ყვიანა“ გალობის შესატყვისად აქვს ნათქვამი, ხომ ვამბობთ — „ბულბული კენესისო“):

„მაგრა მას ზედა ბულბულნი ტურფასა ხმასა ყვიანა“ [1348, 3].

ჩვეულებრივ, მეტყველებაში დამკვიდრდა „მგოსანი ბულბული“, ვნახოთ „ვეფხისტყაოსანში“:

„ორნივე ტურფად იმღერდეს, ვით იადონი მგოსანი“ [1356, 3].

ამგვარად, კონტექსტში „იადონსა, ვითა ვარდი“ და „იადონი მგოსანი“, ვფიქრობთ, ისევ ბულბული უნდა იყოს ნაგულისხმევი.

რუსთაველს ვარდზე გამოიწერებული ბულბულის ყველასათვის ცნობილი სახე გამოყენებული აქვს სრულიად განსხვავებულ კონტექსტში, კერძოდ, მიჯნურთან ყოფნის სიხარულის აღსანიშნავად:

¹⁶² რ. ჟორდანი, 1999. დასახ. ნაშრ.

¹⁶³ ე. ზუზბაია, 1999. დასახ. ნაშრ.

¹⁶⁴ აღ. პაპავა, 1966. დასახ. ნაშრ.

„ფატმან მას ზედა იხარებს მართ ვითა იადონია“ [1255, 3].

სიხარულით აღსაყვს მეგობრების ტკილხმოვანების აღსაწერად გავიმეოროთ ზემოთ მოყვანილი სტრიქონი:

„ორნივე ტურფად იმღერდეს, ვით იადონი მგოსანი“ [1356, 3].

და კიდევ: „აქეს მიჯნურობა ამისი, ვითა ბულბულსა ვარდისა“ [83, 3].

„ეარდზე გამიჯნურებული ბულბულის უნივერსალური სახე აქ გამოყენებულია გამზრდელ-გაზრდილის ურთიერთობის სიღრმის საჩვენებლად“.¹⁶⁵

რიგი ბატისნაირნი (Anseriformes)

ოჯახი იხვისებრნი (Anatidae)

გარეული იხვი (Anas platyrhynchos)

გარეული იხვი

ოჯახში გაერთიანებულია მრავალი გვარი და სახეობა, მათ შორის საქართველოში გავრცელებულია როგორც მობუდარი და ჩვეულებრივი ფრინველი. გვხვდება ევრაზიაში, ჩრდილოეთ აფრიკასა და ჩრდილოეთ ამერიკაში.

ბინადრობს მცენარეებით მდიდარ, შინაგანი წყალსატევების სანაპიროებზე, ჭაობებში, ზოგჯერ, განსაკუთრებით ზამთრობისას, ზღვათა სანაპიროებზე.

შინაური იხვის მსგავსი, მსხვილი იხვია (სიგრძე — 50-65 სმ). გვხვდება ცალად, ასევე, წყვილებისა და გუნდების სახით. მამალს აქვს მწვანე თავი (მომწვანო ბზინვარებით), თეთრი საყელო, დანარჩენი სხეული ნაცრისფერია. დედალი თვალში ნაკლებად საცემია — ძირითა-

დად ყავისფერია. ეს უკანასკნელი გამოსცემს „კრია-კრიას“ მსგავს ბგერებს.

ბუდობს ტყისპირებში, ბუდეს იკეთებს მიწაზე, წყალსატევების მახლობლად. დებს 6-14 კვერცხს. იკვებება ბალახოვან მცენარეთა ნაწილებით, უხერხემლო ცხოველებით. აქვს სარენაო მნიშვნელობა.

როგორც თავის ადგილზე ითქვა, ფრიდონის ცხენი

„ზღვათა შიგან იხვსა ჰგავს და ხმელთა ზედა შავარდენსა“ [624, 3].

¹⁶⁵ გ. გვანცელაძე, 2005. დასახ. ნაშრ.

გარეული (რუხი) ბატი (*Anser anser*)

რუხი ბატი აფრინისას

ბატის გვარშიც მრავალი სახეობაა გაერთიანებული. რუხი ბატი საქართველოში ფართოდ არის გავრცელებული (აღმოსავლეთ საქართველოში ცნობილია, როგორც მოზუდარი, ხოლო დასავლეთ საქართველოში — როგორც მოზამთრე ფრინველი). მთაში ვრცელდება ზღვის დონიდან 2000 მ-მდე. საერთო არეალი მოიცავს ევროპას, აზიასა და ჩრდილო-დასავლეთ აფრიკას. ტიპური ადგილსამყოფელია მდინარისპირა ჭალები და ხშირი ღერნმებით დაფარულ ნაპირიანი ტბები, დიდი მდოვრე მდინარეები, დელტები, ჭაობები, კულტივირებული ველები.

შინაური ბატის ზომისაა (75-90 სმ.) და გარეგნულად მისი მსგავსი ფრინველია. გვხვდება წყვილებად და გუნდებად. გამოსცემს ხმამაღალი ჟღერადობის ბგერებს („გაგანგ“). ბუდეს იკეთებს მიწაზე, დებს 4-10 კვერცხს. კრუხობს დედალი, მამალი მათ ყარაულობს. იკვებება მცენარეებით: ნიადაგზე, წყალში, ჭაობში, ასევე პურეული კულტურების თესვებით; ცხოველებიდან ჭამს ამფიბიებს.

რუსთაველს პოემაში მარგალიტი სიდიდითა და ფერით ბატის კვერცხთან აქვს შედარებული. ფრიდონის სასახლეში ტარიელი ასეთ ძვირფას ქვებს უძღვნის ნესტან-დარეჯანს:

„მოიღეს ძღვენი უსახო ფრიდონის არალქატისა:

ცხრა მარგალიტი, სიდიდით მართ ვითა კვერცხი ბატისა“ [1466, 1,2].

რიგი მტრედისნაირნი (*Columbiformes*)

ოჯახი მტრედისებრნი (*Columbidae*)

ვეჟანი მტრედი (*Columba livia*)

ვეჟანი მტრედი

მტრედის გვარიდან (*Columba*) საქართველოში გავრცელებული სახეობებია გვიძინი, ქედანი და ვეჟანი მტრედი. ჩვენს ქვეყანაში ეს უკანასკნელი (*Columba livia*) ფართოდ არის გავრცელებული, მათ შორის ადამიანის სამოსახლოსთან. სწორედ გარეული, ანუ **ვეჟანი მტრედი**ა შინაური მტრედების (450-მდე ჯიში) დამფუძნებელი.

როგორც ჩანს, რუსთაველს სწორედ მტრედის ეს ფართოდ და ადამიანის სახლ-კართან გაშინაურებული სპეციფიკური ფერის სახეობა ჰყავს მოყვანილი პოემაში.

არეალი მოიცავს ევრაზიასა და ჩრდილო-

ეთ აფრიკას. საქართველოში მოპინადრე ფრინველია. ცხოვრობს კლდოვან ადგილებში, ხეებში, ხრამებში, ძველ შენობათა ნანგრევებში (მაგალითად, მრავლადაა ვარძიაში, ხერთვისში).¹⁶⁶ ადგილსამყოფელი — დაბალბალახიანი მინდვრები, ნახნაებია. ზომით შინაური მტრედისოდენაა (31-34 სმ). შეფერილობა მოცისფრო-ნაცრისფერია, მწვანე ბზინვარებით კისერზე. განიერი ზოლები, რომელიც გასდევს კუდის ბოლოს და გარდამოდ ფრთებზე, შავი ფერისაა. გამოსცემს ბგერებს (ხმადაბალი ლულუნი).

ბუდობს კლდეების ნაპრალებში, ნაგებობებში, გამოქვაბულებში. კვერცხდება აპრილსა და ივნისში. ერთ ჯერზე დებს თითო კვერცხს. კრუხად მორიგეობით ორივე ფრინველი ჯდება. საკვებს შეადგენს კულტურული მარცვლოვნები (მეტწილად ხორბალი — კენკაეს მიწიდან), ჭამს საარეველა მცენარეთა თესლს.

პოემაში პოეტი მარგალიტს მტრედის კვერცხსაც ადარებს (იგივე ქორნილი);

„კელა მარგალიტი ათასი, მართ ვითა კვერცხი ტრედისა [1560, 3].

სხვაგან ნესტანის ფიქრები პოეტს მტრედის ფრენას აგონებს:¹⁶⁷

„სხვაგან არის, სხვაგან ფრინავს, გონება უც ვითა ტრედი“ [185, 4].

ოჯახი გვრიტიტასებრნი (Pterocletidae)

შავმუცელა გვრიტიტა (Pterocles orientalis)

გვრიტიტა ნინილთან

ზურგზე წერილი შავი წინწკლებით. მუცელზე აქვს შავი ლაქა. დედალი მამალთან შედარებით ერთფეროვანია. გამოსცემს ბგერებს — „თჩურ-თჩურ“. გარდა ბუდობისა, ცხოვრობენ გუნდებად. აპრილში დებს 2-3 კვერცხს მიწაზე. კრუხობს ორივე მშობელი, ბარტყებს ასმევს ჩიჩახვიდან ნამორწყეულ წყალს. ძირითადი საკვებია მცენარეთა მარცვალი, ნაყოფები, კენკრა და მწერები.

გვრიტიტას ხორცი ნაზი და გემრიელია, იგი სარენაო ფრინველია. ძველად ამ ფრინველს „ყატა“, ანუ „კატა“ რქმევია (ალ. პაპავა — ვ. ნოზაძეზე დაყრდნობით)¹⁶⁸. როდესაც რუსთაველი ტარიელს ალაპარაკებს:

„ეზურთობდი და ვნადირობდი, ვით კატასა ვხოცდი ლომსა“, — გულისხმობს სწორედ გვრიტიტას¹⁶⁹ და არა ძუძუმწოვარ კატას¹⁷⁰

¹⁶⁶ რ. ჟორდანია, 1999. დასახ. ნაშრ.

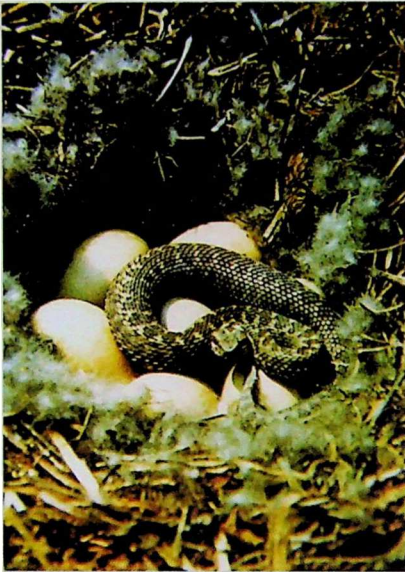
¹⁶⁷ ალ. პაპავა, 1966. დასახ. ნაშრ.

¹⁶⁸ ვ. ნოზაძე, 1957. „ვეფხისტყაოსნის“ ვარსკვლავთმეტყველება, სანტ-იაგო.

¹⁶⁹ პირველად ტერმინი გვრიტიტა შემოიღო რ. ჟორდანია (რ. ჟ., „საქართველოს ფრინველების ტერმინოლოგიური ლექსიკონი“, თბ., 1960).

¹⁷⁰ ალ. პაპავა, 1966. დასახ. ნაშრ.

კლასი ქვეწარმავლები (Reptilia)

გველეხელა მის მიერ დადებულ კვერცხებზე

რუსთაველს ტერმინები „გველი“ და „ასპიტი“ ზოგად კონტექსტში აქვს მოხსენიებული (პირველი — შვიდჯერ, მეორე — ერთხელ) და არა კონკრეტული ქვეწარმავლის სახით (მაგ., ველის გველგესლა, ანკარა და ა.შ.). იგივე უნდა ითქვას „ნიანგზე“.

გველი პოემაში ის არსებაა, რომელსაც ადამიანი თავქუდმოგლეჯილი გაუბრძნის:

„ავთანდილ ბრძანა: „ჰე ფატმან, ვიცი ეს საქმე შენია,
დაპკრთები ამა ამბავსა, მართ ვითა გველ-
ნაკებნია“ [1262, 1,2].

ხალხში გავრცელებული რწმენით გველს აქვს მომწუსხველი მზერა, მაგრამ პოეტის შეხედულებით არანაკლებ ჰიპნოზური ძალის მატარებელია ადამიანის მხრივ ნიჭიერად ნათქვამის შთამაგონებელი ძალა. ამ შეხედულებამ შვა მორიგი, გენიალური აფორიზმი:

„გველსა ხერვლით ამოიყვანს ენა ტკბილად მოუბარი“ [904, 4].

რაც შეეხება ასპიტს (ბერძნ. aspidos — შხამიანი გველი), ასეთი ქვეწარმავლები გაერთიანებული არიან შხამიანი გველების ცალკე ოჯახში (Elapidae). განსხვავებით გველგესლებისაგან (Viperidae), რომელთა სახეობები კავკასიაში ჩვეულებრივია, ასპიტები თბილი მხარეების (ავსტრალიის, ტროპიკული აზიის, აფრიკის, ცენტრალური და სამხრეთი ამერიკის) ბინადრები არიან.

სამეფო კობრა (Ophiophagus hannah) — ასპიტი, ყველაზე დიდი (5,5 მ-მდე) შხამიანი გველია დედამიწაზე (ბინადრობს ტროპიკულ აზიაში ინდოეთიდან ფილიპინების ჩათვლით). ცნობილია, ასევე, ინდოეთის სათვალისი კობრა (**Naja naja**), რომლის ერთ-ერთი ქვესახეობა შუა აზიაშიც იჭრება და ბინადრობს. ძველ ეგვიპტეში, სადაც ცხოველთა არაერთი სახეობის გველი იყო, კობრას გამორჩეული ადგილი ეკავა; იგი ძლევა მოსილების სიმბოლოდ მიაჩნდათ. სწორედ ამიტომ რუსთაველი ნესტან-დარეჯანს ასპიტად, ე.ი. ძლევა მოსილად და არა ჩვეულებრივ გველად გვისურათებს¹⁷¹ (როგორც ცნობილია, გველი არაერთი ხალხის რწმენით სიბრძნის განხორციელებადა).

„ქუშ-ქუშად გვეუბნებოდა კუშტი, თავისა მკრძალავი,
ვითა ასპიტი, მჭერეტელთა მისთა თვალთა მლაღავი“. [1232, 3,4]

პოემაში ასევე ზოგად კონტექსტშია მოყვანილი კიდევ ერთი ქვეწარმავალი — ნიანგი, მით უმეტეს, რომ იგი ზღვის ცხოველად არის მოხსენიებული:

¹⁷¹ ალ. ჰაპავა, 1966. დასახ.ნაშრ.

„კლდით ნადირნი, წყალშიგ თევზნი, ზღვით ნიანგნი, ცით მფრინველნი“.

(როგორც ზემოთ ითქვა, ნიანგების მოდგმიდან — საკუთრივ ნიანგები (*Crocodylus*), კაიმანები (*Caiman*) და ალიგატორები (*Alligator*), — მხოლოდ ქედიანი ნიანგი (*Crocodylus porosus*) შედის ღრმად ზღვის წყლებში).

სამეფო კობრა გამაფრთხილებელი პოზით

კლასი მწერები (*Insecta*)

„ვეფხისტყაოსანში“ მოყვანილია კიდევ ერთი ცხოველური არსება „ტანაჯორი“:

„კაცი, ჩემგან განატყორცი, ბრუნავს ვითა ტანაჯორი“ [448, 3].

ნ. ჩუბინაშვილის¹⁷², დ. ჩუბინაშვილის¹⁷³ მიხედვით „ტანაჯორი — ერთი წლის ჯორია“, რ. ერისთავის¹⁷⁴ განმარტებით, „ერთი მომწვანო ხოჭოთაგანია, გუბზე, წელის ზემოთ, ნაპირზე ტრიალებს ხოლმე ირგვლივ (*Notonecta glauca*)“.

ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში¹⁷⁵ ორივე განმარტებაა მოცემული. ალ. პაპავას¹⁷⁶ თანახმად, „ტანაჯორი“ ბუზია; ლ. მარუაშვილის¹⁷⁷ აზრით — პატარა ბუზია, კოლოსებრი.

ჭეშმარიტებასთან ახლოს უნდა იყოს რ. ერისთავი, მაგრამ მის განმარტებაში ერთი ნიშანდღეგობაა: *Notonecta glauca* წყალში ბზრიალით მოცურავე მომწვანო მწერი კი არის, მაგრამ არა ხოჭო, არამედ ბალღინჯო (იხ. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი).

სხვათა შორის, ზუსტად ასევე, წყალში ბზრიალით ცურავს მომწვანო ხოჭო (კონვერგენციული ქცევა), სახელდობრ, ხოჭო-ციბრუტელა (გვარი *Gyrinus*)¹⁷⁸. მის შესახებ ჩვენ გვინერია¹⁷⁹: „შავ-მომწვანო ხოჭო ციბრუტელებს ბევრი იცნობს. მთელ ცხოვრებას წყალ-

¹⁷² ნ. ჩუბინაშვილი, 1961. დასახ. ნაშრ.

¹⁷³ დ. ჩუბინაშვილი, 1840. დასახ. ნაშრ.

¹⁷⁴ რ. ერისთავი, 1884. დასახ. ნაშრ.

¹⁷⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, 1976. დასახ. ნაშრ.

¹⁷⁶ ალ. პაპავა, 1966. დასახ. ნაშრ.

¹⁷⁷ ლ. მარუაშვილი, 2002. დასახ. ნაშრ.

¹⁷⁸ Жизнь животных, 1989. დასახ. ნაშრ.

¹⁷⁹ არნ. გეგეჭკორი, 2005. (ზელნანერი, გათვალისწინებული IV კლ. სახელმძღვანელოსთვის — „დედაბუნება“.)

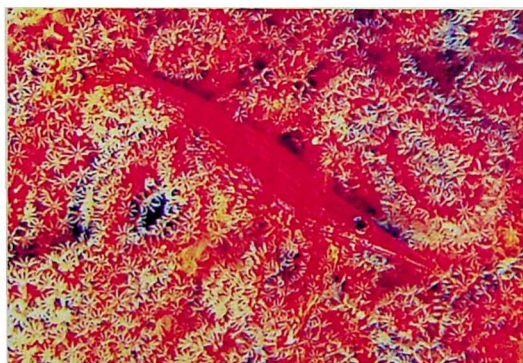

ხოჭო-ციბრუტელები წყალში
ცურვისას

ში ატარებენ. შუა და უკანა ფეხები ნიჩბისებურ კიდურებად გადაექცათ, წინები — საჭერებად; მტაცებლები არიან. დიდ ჯგუფებად ახასიათებთ გაერთიანება. ვერცხლისნაყლივით მოძრავე, მსგავს მოუსვენარ არსებებს იშვიათად შეხვდებით. მოძრაობასაც გააჩნია: ზიგზაგებით თავბრუდამხვევ სისწრაფეს ავითარებენ, შემდეგ, მოულოდნელად, ისე სწრაფად უხვევენ, თავს ველარ იკავებენ და ბზრილდებიან. შემდეგ ყველაფერი თავიდან იწყება. ვფიქრობთ, „ტანაჯორისთვის“ შესაფერისი მწერი სწორედ ხოჭო-ციბრუტელაა.

ცხოველებთან მიმართებაში, „ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება ამ არსებათა შესატყვისი ზოგადი სახელწოდება: „ნადირი“, „მხეცი“, „მხეც-ქმნილი“, ცხოველთა ერთ-ერთი კლასის საერთო სახელწოდება — „თევზი“; „სირი“ — დიდი ზომის ფრინველი. რაც შეეხება ვეშაპს, იგი მითოლოგიურ ასპექტშია მოხსენიებული, რომელიც მზად არის გადაყლაპოს ციური სხეულები (მზე).

„მზე ვეშაპსა დაებნელა, ზედა რადმცა გაგვიტენდა!“ [1159, 4].

მარჯნის პოლიპებს შეხამებული ტროპიკული თევზი

კვდომის შემდეგ ტოვებენ ჩონჩხის კოლოსალურ მასას. ეს უკანასკნელი დიდ როლს ასრულებს დედამინის ხმელეთის რელიეფის ფორმირებაში, ესენია: კუნძულები (მათ შორის ატოლები), არქიპელაგები. აღმოსავლეთ წყნარ ოკეანეში (განსაკუთრებით, ავსტრალიასთან) მსგავსი კუნძულები გადაჭიმულია 5000 კილომეტრზე.

ლ. მარუაშვილს¹⁸⁰ მონოგრაფიის სათანადო თავში — „ორგანული წარმოშობის ძვირფასი ქვები“ — მოყვანილი აქვს სიტყვა „ფაზარი“:

„მეფემან სახლი ააგო შიგან საყოფი ქალისა:

ქედ ფაზარი სხდა, კუბო დგა იაგუნდისა, ლალისა“ [329, 1,2].

¹⁸⁰ ლ. მარუაშვილი, 2002. დასახ. ნაშრ.

ჯიხვის კუჭ-ნაწლავიდან
ამოღებული ბეზოარი (ფაზარი).
სევანეთი

ბენვის გადაყლაპვის, ანდა ნაკლებყუათიანი ბალახოვანი საკვებით ხანგრძლივად კვებისას. აღწევს 2,5 კგ-ს. შეიძლება გამოიწვიოს ნაწლავების დაცობა და ცხოველის დაღუპვა. ფაზარისაგან აღმოსავლეთის ზოგიერთ ქვეყანაში წამალს ამზადებენ. სევანეთში, დასავლეთკავკასიური ჯიხვის (*Capra caucasica*) 10 სმ. დიამეტრის ფაზარი, უმგულის საცავებში ინახება.

ავტორი მართებულად განმარტავს, რომ ორგანული წარმოშობის ეს ქვა ჩნდება ნიაშორის კუჭში. საინტერესოა, როგორ ფორმირდება მსგავსი ქვა ცხოველის შიგთავსში? ნიაშორს, რომელსაც შინაგან ორგანოებში უჩნდება ფაზარი (—რუსულად „неживотный камень“-ს უწოდებენ). ბეზოარი — ფაზარია. ირკვევა, რომ გარეული თხის ამ სახეობას ზოგიერთ ენაზე სწორედ აღნიშნული თვისების გამო ეწოდა სათანადო სახელწოდება.

ჩვენს მონოგრაფიაში¹⁸¹ ამ საკითხზე არის სათანადო განმარტება. გაირკვა, რომ ბეზოარი (არაბ. ბაზედარ შხამის სანიწალმდეგო ნივთიერება) ცხოველის ბალნის ან მცენარის ბოჭკოსაგან წარმოქმნილი, მკერივად მოთელილი მასაა. იგი ვითარდება მცოხნავი ან სხვა ცხოველის კუჭში ან ნაწლავში. ფორმირდება ცხოველის მიერ თმის, მატყლის,

¹⁸¹ არ. გეგეჭკორი, 2007. დასახ.ნაშრ.

თავი III

შინაური ცხოველები „ვეფხისტყაოსანში“

გ. გვანცელაძის¹⁸² მიხედვით, „ვეფხისტყაოსანში“ ადამიანის მახასიათებლად გამოყენებულია 31 სახელი, აქედან 7 შინაური ცხოველის ან რომელიმე ჯიშის, ანდა მისი სქესის გამომხატველია: ვირი, ძროხა, თხა (გარეული, შინაური), ცხენი, ჯორი, ვაცი, კურო, ხრდალი (ჭაკი ცხენი).

ამავე ავტორის მიხედვით, ქართული ხალხური პოეზიის საუკეთესო ძეგლებში ადამიანის მახასიათებლად მოყვანილია 37 ცხოველის სახელი, მათ შორის 11 შინაურ ცხოველებთან არის დაკავშირებული: თხა (გარეული, შინაური), კამეჩი, ღორი, ცხენი, ცხვარი, ძაღლი, ხარი; ვარია, კერატი, კურო.

ხალხური პოეზიის ენაში დადასტურებული 37 სახელიდან „ვეფხისტყაოსნის“ ენასთან საერთო აღმოჩნდა 15 ცხოველის სახელი, მათ შორის სამი — თხა, კურო, ცხენი — შინაურია, დანარჩენი — გარეული: არწივი, ბულბული, გველი, ვეფხე, ირემი, ღომი, მგელი, მელა, მტრედი, ქორი, ყოვი (ყვავი), ყორანი. „ერთმანეთს ემთხვევა ამ სახელთა სახისმეტყველებითი დატვირთვაც ხალხურ პოეზიასა და „ვეფხისტყაოსანში“ (გ. გვანცელაძე). ავტორი ასევე ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ პოემა უფრო ახლოს დგას ხალხურ მეტყველებასთან, ვიდრე მკაცრ რელიგიურ ჩარჩოებში მოქცეულ პაგიოგრაფიულ მწერლობასთან.

ძაღლი (*Canis lupus familiaris*)

კავკასიური (ქართული) ნაგაზი

ამჟამად სწავლულები ადამიანის მიერ ძაღლის მოშინაურების ფაქტს უყურებენ როგორც სიმბიოზს, უფრო მეტიც, კოველოუციის ერთ-ერთ სამაგალითო გამოვლინებას, როცა ერთი სახეობის (ანდა ორგანიზმთა მთელი ჯგუფის) ბიოლოგიური პროგრესი მთლიანად არის დამოკიდებული მეორეზე და, პირიქით.

როდის შეიძლება ჩამოყალიბებულიყო მსგავსი ურთიერთობა ორ არსებას — ადამიანსა (გვარი Homo) და ძაღლს (გვარი Canis) შორის? სხვადასხვა ქრესტომათიულ ლიტერატურასა („შინაური ძაღლის ატლასი“) თუ ენციკლოპედიებში, ინტერნეტ-ლექსონებში 13500 წლით. კულტურულ ფენაში მოხუცი ძაღლის ნამარხ ძელებთან ერთად აღმოჩნდა ძაღლის ნამარხი ჩონჩხიც. მაგრამ, ჩრდილოეთ ნახევარსფეროს ჩრდილოეთის ქვეყნებში (ინგლისის ჩრდილოეთი, ჩრდილო ამერიკა) ძაღლის ანალოგიური ძელოვანი მასა შეფასებულია 100000 წლით!

ძაღლის მოშინაურების დროსთან დაკავშირებით მსგავსი ტრადიციული შეხედულება ძირეულად შეიცვალა უკანასკნელ წლებში. დავიწყეთ იმით, რომ XX საუკუნის მიწურულს, დნმ-ს ანალიზის თანახმად, ძაღლის გენეტიკური ხაზი მგლისგან გაიყო 100000 —

¹⁸²

გ. გვანცელაძე, 2005. დასახ. ნაშრ.

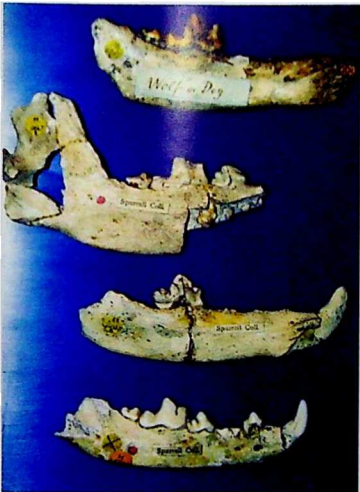
140000-ზე მეტი წლის წინათ. იმ დროის მტაცებლის ეს ორი ფორმა გარეგნულად თითქმის არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან, მაგრამ გენეტიკური გაყოფა სახეზე გვაქვს (C. Villa¹⁸³ და სხვ. კალიფორნიის უნივერსიტეტი, ლოს-ანჯელესი).

მსგავსი შეხედულება დაადასტურა ნამარხმა ძვლოვანმა მასალამაც. ინგლისში მოპოვებულ მტაცებელთა 4 ქვედა ყბიდან სამი დიდი ზომის, მიეკუთვნება მგელს, ერთი, უფრო პატარა, ძალღისნაირი ცხოველისა უნდა იყოს, ვიდრე მგლის. ეს მასალა დათარიღებულია 190000-170000 წლით (P. Tacon, C. Pardoc;¹⁸⁴ ავსტრალია, სიდნეის ბუნების ისტორიის მუზეუმი). უახლესი მონაცემებით, მგლისგან ახლახან გამოყოფილი ძაღლის მოშინაურება წინააღმართის მიერ უნდა მომხდარიყო ძაღლის მგლისაგან გენეტიკური გაყოფისეპარაციისთანავე. მსგავსი შეხედულება რომ რეალობასთან ახლოს დგას, ამას ისევ არქეოლოგიური კვლევა ადასტურებს. ინგლისში მოძიებული მგლის მსგავსი მტაცებლის ნამარხ ძვლებთან ერთად იქვე ადამიანის ხელით ნაკეთები იარაღებიც არის წარმოდგენილი. ნიადაგის ეს ფენა, რადიოკარბონური მეთოდით, 190-130 ათასი წლითაა დათარიღებული. ამგვარად, — ასკვნიან ც. ცილა და თანავეტორები, — მგლისაგან განმეტებული ძაღლისა და პირველყოფილი ადამიანის მუტუალისტური, ანუ ორმხრმივი ურთიერთ-დამოკიდებულება უნდა ჩამოყალიბებულიყო არა უგვიანეს 100000 წლის წინათ.

ამჟამად სპეციალისტები ძაღლის მოშინაურების ორ მთავარ ცენტრს ასახელებენ: ინდოეთსა და მცირე აზიას. მაგრამ, რამდენადმე მოგვიანებით, როგორც ჩანს, ქვის ხანის ადამიანებმა ძაღლი მგლისაგან ამ უკანასკნელის ვეებერთელა არეალის სხვა, მრავალ რაიონშიც მოშინაურეს.

ამჟამად გამოყვანილია ძაღლის დაახლოებით ექვსასი ჯიში¹⁸⁵.

პრეისტორიული ადამიანისა და გარეული ცხოველის ძაღლის ახლო ურთიერთობას ლამის არის სიმბიოზის დონეზე ჩაყარა საფუძველი. მსგავსმა ურთიერთსახარბიელო დამოკიდებულებამ (კოოპერაცია) ორივე სახეობაში — ადამიანსა და ძაღლში —

მგლისა და ძაღლის ქვედა ყბები

გამოიწვია ღრმა ბიოლოგიური და ქცევითი ხასიათის ცვლილებები. ადამიანმა აითვისა ცხოველთან ურთიერთობის სრულიად ახალი ხერხი, როდესაც მტაცებელს კი არ კლავს მისი შეჭმის, ანდა მისგან თავდაცვის მიზნით, არამედ მეგობრობს კიდევაც მასთან და, შესაბამისად, უფლის. მუტუალიზმის — ორ სახეობას შორის ურთიერთსასარგებლო დამოკიდებულების — აღნიშნულმა ფორმამ წინასტორიული ადამიანის, როგორც სახეობის გადარჩენაში უდიდესი როლი შეასრულა.

ადამიანის მიერ ძაღლის მოშინაურების მრავალი სასარგებლო ფაქტიდან უნდა გამოიყოს ამ მტაცებლის ნადირობის პროცესში გამოყენება, სახელდობრ, ძაღლის უნარი, ყნოსვის საშუალებით კვალში ჩაუდგეს მომავალ მსხვერპლს, დაიმორჩილოს დაჭრილი ნადირი და ა.შ. დღესაც, ქვის ხანის კულტურის წესით მცხოვრები აბორიგენები აფრიკაში, ავსტრალიაში, სამხრეთ ამერიკაში, ახალ გვინეაში და ა.შ., გარეულ ცხოველებზე ნადირობისას ისევე იყენებენ ძაღლს, როგორც ეს პალეოლითის მინურულს ხდებოდა.

პირველყოფილი ადამიანისა და მგლისგან

¹⁸³ C. Villa et al., 1999. Phylogenetic relationship, evolution and genetic diversity of the domestic dog. J. Heredity, 90.

¹⁸⁴ P.Tacon, C.Pardoc, 2002. Dogs make us human. Nature Australia, Autumn.

¹⁸⁵ Nature Australia, 2002. III-IV.

გამოყოფილი ძაღლის ორმხრივი სასარგებლო აღიანის არ არის გასაკვირი. ორივე ცხოველი სოციალურ (ჯგუფურ) ცხოვრებას ეწევა, ჯგუფის წევრები ურთიერთკავშირის დასამყარებლად იყენებდნენ კომუნიკაციის ერთსა და იმავე ხერხს — ბგერითი სიგნალიზაციის მთელ კომპლექსს.

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ გარეულმა ძაღლმა თვითონ მოძებნა ადამიანი. ჩვენი შრომელი ნინაპრის სადგომის მიმდებარე ტერიტორია მოფენილი იყო საკვებად გამოყენებული ცხოველების ნარჩენებით. ეს უკანასკნელი იზიდავდა აქ ნადირს, რომელიც, აფთრის მსგავსად, საჭიროების შემთხვევაში, მტაცებელიცაა (Predator) და ლემიჭამიაც (Scavenger). შემდეგ, მოშინაურების პროცესი ბუნებრივად განვითარდა. ადამიანი თავიდანვე ჩასწვდა მტაცებლის სასარგებლო ნიშან-თვისებებს. ძაღლი, — ჯერ კიდევ გარეული ნადირი, — აედევნებოდა ხოლმე სანადიროდ წასულ ადამიანს. არსებობს აღნიშნული ფაქტის კიდევ ერთი ანალოგი. ეს არის აფრიკის სავანებში მცხოვრები ფრინველი — თაფლის მაჩვენებელი, რომელიც გზას უკვალავს აბორიგენს გარეული ფუტკრის სკი-საკენ. ძაღლიც, შესაძლებელია, ასე ახვედრებდა მომავალ პატრონს ნადირ-ფრინველის სამყოფელს.

ამ ბოლო დროს სპეციალისტები უყოყმანოდ გამოთქვამენ აზრს იმის თაობაზე, რომ მგლის ერთ-ერთი ფორმა — გარეული ძაღლი — ყველა სხვა შინაური ცხოველისგან განსხვავებით, თვითონვე მოშინაურდა; ნათქვამის დასტურს წარმოადგენს შემდეგი ფაქტი: პირველყოფილ ადამიანთან, თუ მის გარეშე სანადიროდ წასული ძაღლის გარეული ნინაპარი ხშირად უბრუნდებოდა ნადირობისას დამეგობრებულ ორფეხა არსებებს. ერთ გარემოში მსგავსმა თანაცხოვრებამ, ანუ კოჰაბიტაციამ ადამიანის ველურ ფორმას ერთბაშად გაუადვილა არსებობა. აღნიშნულთან დაკავშირებით, ავსტრალიელი კინოლოგი კელინ გროუსი გამოთქვამს შემდეგ გაბედულ აზრს: მისი შეხედულებით, ნეანდერტალელის ამონყვები ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი სწორედ ის გარემოება იყო, რომ მან ვერ შეძლო დაემყარებინა მგლის მოდგმის რომელიმე ფორმასთან ურთიერთსასარგებლო ურთიერთობის, ანუ მუტუალიზმის ზემოთ აღწერილი ხერხი. ადამიანმა კი თავისი ქცევების სპექტრიდან გამონახა მტაცებლის მიზიდვის უნიკალური გზა. ამ ხერხით მან შეძლო დაემეგობრებინა მხეცი, რომელიც პრაქტიკულად განვითარების ჯერ კიდევ მგლის სტადიაზე იმყოფებოდა. შესაბამისად, ადამიანმა მიაგნო თავის გადარჩენის უებარ წყაროს.

ამგვარი, ადამიანსა და ძაღლს შორის ისტორიულად ჩამოყალიბებულმა გაერთიანებამ — სოციუმმა ქცევის (ბიჰევიორიზმის) აუცილებელი სახე მიიღო. შინაურ ცხოველებს შორის ადამიანმა ყველაზე მეტი ჯიში — 600 — სწორედ ძაღლის მოდგმიდან გამოიყვანა. მათთან (400 მილიონამდე ინდივიდი) მეგობრული ურთიერთობა აქვს ადამიანის თანამედროვე პოპულაციის (ექვესი მილიარდი) ასეულობით მილიონ პიროვნებას. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, პალეოლითის ხანაში ადამიანი და გარეული ძაღლი, პრაქტიკულად მგელი, ის ორი სახეობა იყო, რომლებმაც სტრატეგიული კავშირის შექმნის მიზნით, ერთმანეთი მოაშინაურეს. ასეთმა ერთიანობამ, დროთა განმავლობაში მნიშვნელოვნად შეცვალა ორივე სახეობის ცხოვრების წესი. ადამიან-ძაღლის თანაცხოვრება იმდენად მყარი და ეფექტური აღმოჩნდა, რომ გარეულ ხერხემლიან ცხოველებში (45000-მდე სახეობა) მსგავსი სიმბიოზის მაგალითის მოძებნა ძნელია. ზემოთ განხილულმა თანაურობითობამ ძირეულად შეცვალა ასევე ორივე სახეობის ფსიქოლოგია, ნადირობის ტაქტიკა, ტერიტორიულობა და სოციალური ქცევები, ძაღლის საცხოვრებელი გარემო... ძაღლთან ურთიერთობის მრავალათასიანმა წლებმა სამუდამოდ უცვალა სახე ადამიან-ცხოველის ნინადომესტიკაციურ (მოშინაურება) პერიოდისთვის დამახასიათებელ დამოკიდებულებას (ადამიანს მიეცა რწმენა, რომ შეიძლებოდა სხვა ცხოველების მოშინაურებაც) და, ასე განსაჯეთ, თვით ადამიან-ადამიანის ურთიერთობასაც (ჯიშობიანი ძაღლების მეპატრონენი ძალიან ადვილად პოულობენ ერთმანეთთან საერთო ენას).

დღეს ბევრ მეცნიერს მიაჩნია, რომ ადამიანის მიერ პლანეტის კონტინენტების ათვისებაში თავისი წვლილი ძაღლსაც მიუძღვის. ადამიანს გახმელეთებული და ხშირად

ყინულით დაფარული ბერინგის ბუნებრივი ხიდის გადალახვა დაახლოებით 10000 წლის წინათ მარხილში შემშული ძაღლის გარეშე ნამდვილად გაუჭირდებოდა. ასე გახდა ძაღლი ყველა კონტინენტზე განსახლებულ ადამიანთან ერთად უბიქისტი, ანუ მთელ მსოფლიოში გავრცელებული სახეობა (I.A.Sarpel, 1995)¹⁸⁶.

ამგვარად მიიღო 100000 წლის წინათ მგლისაგან გამოყოფილმა, შემდეგ კი მოშინაურებულმა ძაღლმა თავისი ლათინური სახელწოდება — *Canis lupus forma familiaris*, რაც ქართულად „მგლის მოშინაურებულ (მეტისმეტად გაშინაურებულ) ფორმად“ ითარგმნება (ადრე მიღებულ *Canis familiaris*-ზე მეცნიერები დღეს უარს ამბობენ. ამ ერთ სიტყვაში *familiaris* — ჩადებულია მგლის (*Canis lupus*) ერთ-ერთი ფორმის დომესტიკაციის (მოშინაურების) მთელი ევოლუციური გზა).

ნადირ-ფრინველებისა და მწერების ოცდაათამდე სახეობის მოშინაურებამ საკმაოდ უცვალა სახე თვით დედამიწის ლანდშაფტებსაც. რუსთაველის დროინდელ საქართველოში ძაღლი იმდენად მრავალრიცხოვანი ცხოველია, რომ პოეტი მის სიმრავლეს მეტაფორადაც იყენებს:

„მზესა ქორნი აბნელებდეს, ძაღლთა რბოლა მიდამოდა“ (721,3).

კატა

გარეული ტყის კატა

ამ ცხოველის მოშინაურების დამადასტურებელი ნამარხი ძელოვანი მასალები ბოლომდე არ არის კარგად შესწავლილი. შინაური კატის უმეტესობა, როგორც ჩანს, წარმოიშვა ლიბიური (უდაბნოს), ანუ ხალეიანი კატისაგან (*Felis libica*). ადრე თვლიდნენ, რომ კატა პირველად მოაშინაურეს ძველ ეგვიპტეში. აქ იგი მიჩნეული იყო წმინდა ცხოველად და სიკვდილის შემდეგ ბალზამირებას უყენებდნენ. მაგრამ, განათხარი მასალები

ის მიხედვით, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, სხვადასხვა ხალხის მიერ კატის (ტყის ფორმა — *Felis silvestris*) მოშინაურება ხდებოდა კავკასიასა და წინა აზიაში. ამ ქვეყნებში შინაური კატის განათხარი მასალები დათარიღებულია ბრინჯაოს ეპოქითა და ნეოლითითაც კი (6000-4000 წლის წინათ).

კვიპროსში გათხრილი ადამიანის საფლავში ნახეს მიცვალებულთან ჩაყოლებული კატის ნამარხი მასალა. იგი დათარიღეს დაახლოებით 10000 წლით.

სპეციალისტები თვლიან, რომ არც ერთი სხვა ცხოველის მოშინაურება არ გაგრძელებულა ისე დიდხანს (ათასობით წლებით), როგორც ეს კატის შემთხვევაში მოხდა. ჭეშმარიტ შინაურ ცხოველად კატა ჩამოყალიბდა მხოლოდ დაახლოებით 4 ათასი წლის წინათ, მანამდე კი დასახლებული ადგილების მახლობლად ნახევრად შინაური და ნახევრად გარეული ნადირის სახით ცხოვრობდა — იჭერდა თაგვებს, ვირთხებს, ამიტომ ადამიანები არ დევნიდნენ მას, პირიქით, კვებადნენ და თავიანთი ყურადღებით ანებივრებდნენ.

IV საუკუნის მიწურულს, რომელმაც მწერალმა პალადიუსმა, ნაცვლად ადრე მიღებული კატის ლათინური სახელწოდებისა — „ფელის“ — ევროპაში პირველმა შემოიღო ტერმინი „კატუსი“. მოგვიანებით, ამ ტერმინმა ბევრ სხვა ენაშიაც დაიმკვიდრა ადგილი. მავნე მღრღნელების განადგურებით, რომლებმაც ლამის არის გადაჭამეს ევროპა, კატამ ამ კონტინენტის ბევრ ქვეყანაში უდიდესი როლი შეასრულა.

საქართველოს ფაუნაში ცნობილია კატის სამი ველური სახეობა: კავკასიური ტყის

¹⁸⁶ I. A. Sarpel, 1995. The domestic dog: It's evolution, behavior and interactions with people. Cambridge Univ. Press, Cambridge.

გარეული ლიბიური ხალეზიანი კატა

კატა (*Felis silvestris caucasicus*), გრძელკუდა ველის კატა (*F. ocreata caudata*) და ლელიანის კატა (*Felis chaus*).

რუსთაველს პოემაში კატა გამოყენებული აქვს ლომთან შესადარებლად — ამ უკანასკნელის, უფრო მეტად ტარიელის ვაჟკაცობის, მისი ძალ-ღონის ხაზგასასმელად:

„ვბურთობდი და ენადირობდი, ვით კატასა ეხოცდი ლომსა“ [328, 4].

ცხენი (*Equus caballus domesticus*)

არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით, ბრინჯაოს ხანაში, ძვ. წ. აღ-ით III-II ათასწლეულებში, ცხენი უკვე მოშინაურებული ცხოველი იყო მესოპოტამიასა და მცირე აზიაში. სპეციალისტთა უმრავლესობა ემხრობა იმ აზრს, რომ მომთაბარე ტომების მიერ ცხენის მოშინაურება უნდა მომხდარიყო მდინარეების — დნეპრისა და დონის მიმდებარე ველებზე, მონღოლეთის, ყაზახეთისა და სამხრეთ ციმბირის გაშლილ ტრამალებში დაახლოებით 4500-5000 წლის წინათ. მოგვიანებით, ევრაზიის ტერიტორიაზე, სხვადასხვა მიზნისათვის დანიშნულების მიხედვით. გამოჰყავდათ ცხენის სრულიად განსხვავებული ჯიშები: ტვირთმზიდი, მსუბუქი და მძიმე შესაბამელები, საჯდომშესაბამელი, საჯდომი. ამჟამად ცნობილია ამ უმშვენიერესი ცხოველის 300-მდე ჯიში.

გარკვეული მოსაზრებით, თავდაპირველად, ცხენს მისი ხორციით კვების მიზნით ამინაურებდნენ. მოგვიანებით წარმატებით იყენებდნენ ნადირობისა და ომების დროს, სულ ბოლო დროს კი — როგორც მუშა პირუტყვს. ცენტრალურ აზიაში, სადაც განვითარებულია ჯოგური მეცხენეობა, ცხენის რძისაგან ამზადებენ სასმელს — კუმისს, იყენებენ ხორცს.

ცხენები თუშეთში

ევროპის სტეპებში, შინაური ცხენების მხარდამხარ, ცხოვრობდა გარეულიც — ტარპანი. ამ იშვიათი ცხოველის უკანასკნელი ინდივიდი დაიღუპა 1889 წელს. გენეტიკური გამოკვლევებით დასტურდება, რომ პირველად ცხენი მოაშინაურეს სწორედ ტარპანისაგან და არა პრევეალსკის ცხენისაგან (ამ უკანასკნელის ქრომოსომათა დიპლოიდური კომპლექსი შეადგენს 66, ხოლო შინაური ცხენისა და ტარპანისა — 64-ია).

საყურადღებოა ისიც, რომ ასურეთში, დაახლოებით სამი ათასი წლის წინათ, ომებში ჯერ ეტლში შემომულ ცხენებს იყენებდნენ, გაცილებით გვიან, პირველი ათასწლეულის დასაწყისში, იგივე ასურელები

ტარპანი ასკანია ნოვას ნაკრძალში (უკრაინა)

უკვე ცხენზე ამხედრებულები იბრძოდნენ და ბრძოლის ამ ხერხმა მთლიანად განდევნა პირველი. ჩვენი ნელთალრიცხვის პირველი ათასწლეულის შუა პერიოდში ყველაზე განვითარებული მეცხენეობა იყო ირანში, მეზობელ ქვეყნებსა და ინდოეთში. თითქმის პარალელურად ცხენის საუკეთესო ჯიშები გამოჰყავდათ არაბეთსა და თურქმენეთში, მაგრამ არც ერთ დროს, არც ერთი ხალხისთვის, მშვიდობიანობისა და მომანიანობისას, ცხენს არავისთვის იმდენი სამსახური არ გაუწევია, რამდენიც ეს მისგან მოწოდებულს ხედათ ნილად.

ბუნებრივ-კლიმატურ პირობებში, ხალხური სელექციის გზით, ყალიბდებოდა ცხენის ადგილობრივი ჯიშები. მათ შორის აღსანიშნავია მთიან რეგიონებში გამოყვანილი ცხენები. ასეთები ტანად პატარები არიან, ხასიათდებიან მცირე ტვირთწევა-

დობით. მთის გარემოსთან შეგუებულ ცხენთა ჯიშებიდან აღსანიშნავია თუშური და მეგრული ცხენები. გამოყოფენ კუნძულების ჯუჯა ცხენებს — პონებს (პოლანდიური, შოტლანდიური).

გარეული ცხენის ბუნებრივი არეალი მოიცავდა ევროპის, აზიისა და ჩრდილოეთ აფრიკის გაშლილ ტრამალებს, ველებსა და უდაბნოებს. დღეს გარეული ცხენიდან შემორჩა მხოლოდ პრეველსკის ცხენი (მონღოლეთის უდაბნოებში). 2003 წლის მონაცემებით, ყველაზე მეტი ცხენი ჰყავდათ ჩინეთში — 8 მილიონამდე, მექსიკაში — 6,2 მილიონი, ბრაზილიაში — 6 მილიონამდე, აშშ-ში — 5,3 მილიონი.

როგორც აფროევრაზიის სხვა ქვეყნებში, ცხენი რუსთაველის ქვეყანაშიც ყველაზე პოპულარული სატრანსპორტო საშუალება იყო. რაინდთა სათავედასავლო ეკოსის დამწერი მწერალი, ცხადია, მრავალ კონტექსტში გამოიყენებდა ამ არაჩვეულებრივ ცხოველს. ამიტომაც „ვეფხისტყაოსანში“ ავტორი ქართულ მეტყველებაში ცხოველზე გამოყენებულ ყველა ტერმინს ახსენებს, ესენია: ცხენი, ტაიჭი და მერანი.

ქართული ენის სპეციალისტები ტაიჭს სხვადასხვა განმარტებას აძლევენ: ნ. ჩუბინაშვილის¹⁸⁷ მიხედვით, იგი დაკოდილი ცხენია, იაბო, დ. ჩუბინაშვილის¹⁸⁸ თანახმად — ბედაური ცხენი, ასევე კარგ საჯდომ ცხენად (ბედაურად) განმარტავს ამ სიტყვას განმარტებითი ლექსიკონი. „ვეფხისტყაოსანში“ სათანადო კონტექსტში, ხელის ერთი მოსმით არის დახატული ცხენის პროტრეტი:

„ტაიჭი მიუქს მერანსა, მიეფინების მზე ველად“ [98, 3].

ტაიჭი ტრადიციულად საუკეთესო საჩუქარია, ავთანდილმა ფრიდონს აჩუქა:

„ცხრა ტაიჭი, ძვირფასისა უნაგირთა შეკაზმული“ [1561, 2].

ხოლო ტარიელს:

„ათასი ცხენი ტაიჭი, სიდიდით მსგავსი ქედისა“ [1560, 4].

მერანი საბას¹⁸⁹ მიხედვით, არის „კეთილ მოარული ცხენი“, ნ. და დ. ჩუბინაშვილების^{190, 191} მიხედვით, მერანი არის „კეთილ მოარული, თოხარკი, იორლა“.

¹⁸⁷ ნ. ჩუბინაშვილი, 1861. დასახ. ნაშრ.

¹⁸⁸ დ. ჩუბინაშვილი, 1887. დასახ. ნაშრ.

¹⁸⁹ სულხან-საბა ორბელიანი, 1808. დასახ. ნაშრ.

¹⁹⁰ ნ. ჩუბინაშვილი, 1861. დასახ. ნაშრ.

¹⁹¹ დ. ჩუბინაშვილი, 1887. დასახ. ნაშრ.

ცხენი ზამბახების მდელოზე (თუშეთი)

გვანცელაძის¹⁹² განმარტებით, რუსთაველს:

„ან შევიტყე, რა უამბო, რად მოვეო ჯაბანხრდელურად?“ [935,4] — ხრდალი ამ შემთხვევაში მშიშარას, ჯაბანის სინონიმი. ავთანდილი ტარიელს მეორედ შეხვედრისას ეუბნება, ახლა რომ შინ დავბრუნდე, ჩემს სატრფოს რა ვუთხრა, მშიშარასავით რატომ დავბრუნდიო? (დღეს ხრდალისგან გამოიყენება სიტყვა მხდალი).

ვირი, ანუ სახედარი (*Equus asinus domesticus*)

ვირი ახალმოგებული ჩოჩორით

„ზედა ჯდა შავსა ტაიჭსა, — მერანი რამე შავია“ [205,2]. — უამბობენ ავთანდილს მონადირე ხატაელი ძმები გადახვეწილი ტარიელის შესახებ.

შავთან ერთად პოემაში ნახსენებია თეთრი ფერის ბედაურიც:

„მეფესა გასლვად ანევედა, მოდგა თეთრ-ტაიჭოსანი“ [72,4].

შოთა რუსთაველი პროლოგში წერს:

„ვითა ცხენსა შარა გრძელი და გამოსცდის დიდი რბევა“ [13,1].

... კარგი ცხენის გამძლეობის შეფასება შეიძლება გრძელ შარაზე მართონული სრბოლით, ასეა ჭეშმარიტი პოეტიც:

„მართ აგრევე მელექსესა — ლექსთა გრძელი თქმა და ხევა“ [13,3].

ხრდალი — „ჭაკი ცხენი“, გ.

ვირი ეგვიპტესა და ეთიოპიაში დაახლოებით 5000 წლის წინ მოაშინაურეს. წინაპარ ფორმას წარმოადგენდა აფრიკული გარეული ვირი. ეს უკანასკნელი, ორი ქვესახეობის (*E. a. somalicus*, *E. a. africanus*) სახით, დღემდე შემორჩა სომალის, ერიტრიის, ეთიოპიისა და მახლობელი რაიონების უდაბნოებში. შინაური ვირის ორი ჯგუფი არსებობს: 1. აფრიკისა და აზიის ადგილობრივი, ტანმორჩილი (გავერცელებულია კავკასიაშიც) და ტანადი (ჩინური); 2. ჯიშები, რომლებსაც, ძირითადად, ჯორის გამოსაყვანად იყენებენ (ესპანეთი, საფრანგეთი და აშშ).

ევროპაში ვირი გავრცელდა ჩვენს ერამდე ორი ათასი წლის წინათ, ხოლო ახლო აღმოსავლეთში — კიდევ უფრო ადრე. სახედარი, ვინაიდან ცხენზე რამდენადმე ადრე ჩადგა ადამიანის სამსახ-

¹⁹² გ. გვანცელაძე, 2005. დასახ. ნაშრ.

ურში, ცხენის ყველა ფუნქციას ასრულებდა — მასზე ჯდებოდნენ, გადაჰყონდათ ბარგი (საპალნე), იყენებდნენ გამწვევ ძალად (შესაბმელ პირუტყვად) მინის მოხვნის დროს და თვით ომებშიაც. ვირს შეუძლია ზურგით 70-80 კგ, საზიდრით კი — 2,5 ტონამდე ტვირთის გადატანა (ატარებს თავისი სხეულის 20-30% ტვირთს).

ვირს წარმატებით იყენებდნენ ეგვიპტის პირამიდების მშენებლობაში, სპარსეთის მეფე დარიოსმა ვირების დახმარებით უკუაქცია სკითების ჯარი. ამ უკანასკნელებს არასოდეს ენახათ ეს ცხოველი. ლ. ბერიას ბრძანებით, მეორე მსოფლიო ომის დროს, მთელი კახეთის ვირებს გაუკეთეს მობილიზაცია. დიდი კავკასიონის ალპებში შემოჭრილი იყვნენ გერმანელი ფაშისტები. მათი უკუქცევისათვის საჭირო იყო მაღალ მთებში მძიმე იარაღის გადატანა. ამ პრობლემას წარმატებით გაართვეს თავი სახედრებმა.

ძველ საბერძნეთში ვირი მოიხსენიება ჰომეროსის შემოქმედებაში. ჰიპოკრატე და მისი ექიმები ვირის რძით მრავალ დაავადებას არჩენდნენ. ვირმა — ჭკვიანმა, გამძლე და ღონიერმა ცხოველმა — დიდი სამსახური გაუწია კაცობრიობას ცივილიზაციის განვითარებაში.

ჰომეროსის დროიდანვე იყო ცნობილი ვირის შეგვარება ცხენთან, რის შედეგადაც მიიღება უნაყოფო (სტერილური) ჰიბრიდული ფორმა — ჯორი. ვირისგან განსხვავებით, ჯორი მოკლებულია სიჯიუტეს, ძალით კი არ ჩამორჩება ცხენს. ვირი ჯვარდება ზეზრასთანაც.

ვირი პოემაში ორგვარ კონტექსტშია მოხსენიებული, — როგორც ამტანი, საპალნე და ჩვეულებრივ მოკვდავთათვის ტრანსპორტად გამოყენებული ცხოველი:

„კაცები და სახედრები ერთობ იყო შაოსანი“ [1581,2]

და მეტაფორული გაგებით, როგორც ჯიუტი და შეუგნებელი ადამიანის სიმბოლო:

„რასცა მიწვრთიხარ, ინვართე; გაადრო, უწვრთელი ვირია“ [933,4].

ავთანდილი მიმართავს სატურნს:

„შემომყარე კავშნისა ტვირთი მძიმე, ვითა ვირსა“ [960,3].

მძიმე ტვირთში სატურფოსთან განშორების სიძნელე იგულისხმება (გ. გვანცელაძე).¹⁹³ ვირთან ერთად ჯორი გამოყენებულია ტვირთის გადასატანად. ავთანდილი ამბობს:

„ერთსა ჯორსა გარდავჰკიდებ მუზარაღსა, ჯაჭვსა, ხრმაღსა“ [1400,1].

ცხვარი (გვარი *Ovis*)

თუშური ცხვარი

ცხვრის გვარი გაერთიანებულია ძროხისებრთა ოჯახში (*Bovidae*).

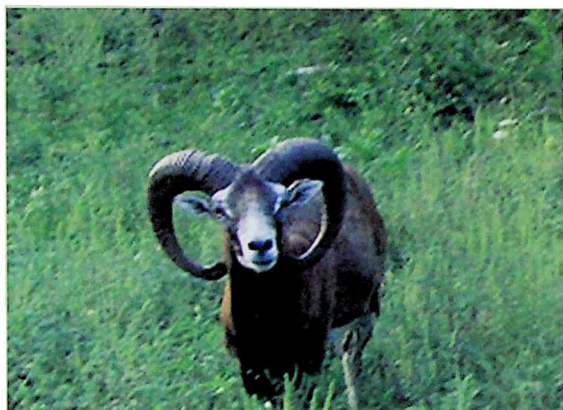
ახალი მონაცემებით ცხვარი მოაშინაურეს დაახლოებით 11 ათასი წლის წინათ (ძველი მონაცემებით — 8 ათასი წლის წინ). მისი მოაშინაურების ადგილად მიიჩნევენ კასპიისა და არალის ზღვებს შორის არსებულ სტეპებს (თურქმენეთის სამხრეთით), წინა აზიის მთაგორაკიან რაიონებს. აქ მისი წინაპარი იყო გარეული (მთის)

ცხვრის — მუფლონის (*Ovis ammon*) ქვესახეობები. ამ ცენტრიდან შინაური ცხოველი გაავრცელეს ჯერ

¹⁹³ გ. გვანცელაძე, 2005. დასახ. ნაშრ.

სპარსეთის ყველა კუთხეში, შემდეგ მესოპოტამიის ტერიტორიაზე; ჩვენს წელთაღრიცხვამდე 2000 წლის წინათ შუამდინარეთში უკვე ჰყავდათ თხილბეწვიანი და ხვეულქებიანი (მსგავსად თანამედროვე ცხვრებისა) ცხვარი. ერაყის ტერიტორიიდან იგი ეგვიპტეში შეიყვანეს.

ევროპაში ცხვრის (მთის ცხვრის — მუფლონის იმავე სახეობის ადგილობრივი ქვესახეობა) მოშინაურება დაახლოებით 4 ათასი წლის წინათ დამოუკიდებლად მოხდა. ესპანეთში გამოიყვანეს ძვირფასბეწვიანი (თივთიკი) ცხვარი — მერინოსი, დღეისათვის ცნო-

სომხური მუფლონი

აქემენიდათა სპარსეთის არისტოკრატებში მუფლონზე ნადირობისას (ძვ.წ. აღ-ით VI-V სს.)

ბილია ცხვრის 500-მდე ჯიში და 1 მილიარდამდე ინდივიდი.

ზომით, წონით შინაური ცხვარი არ ჩამოუვარდება გარეულ წინაპრებს: ნერბის ცოცხალი მასაა 28-100 კგ, ერკემლისა — 35-180 კგ. იწველის მაღალცხიმიან რძეს (ჯიშების მიხედვით 50-200 კგ-დან 600-1500 კგ-მდე). გარდა მატყლისა (ბეწვი თივთიკი) და რძისა, ადამიანი ოდითგან იყენებს ცხვრის ხორცსა და ტყავს.

ვარაუდობენ, რომ ცენტრალური აზიის ტერიტორიაზე დამოუკიდებლად მოხდა ალთაური მთის ცხვრის, ანუ არგალის (*Ovis ammon ammon*) მოშინაურება.

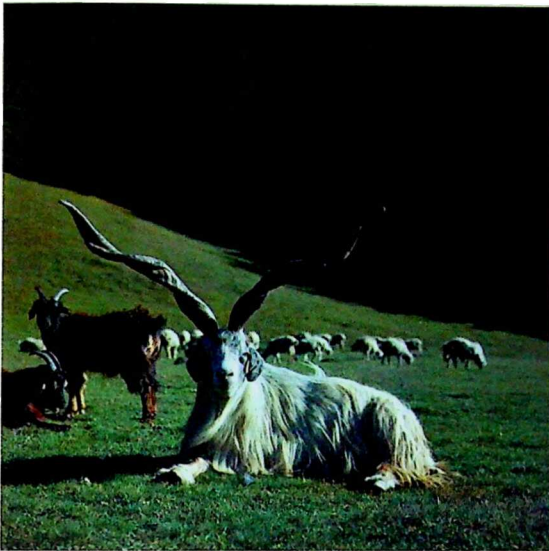
სამხრეთ კავკასიაში, მდინარე არაქსის ხეობაში (სომხეთი, აზერბაიჯანი) ბინადრობს მთის გარეული ცხვრის ადგილობრივი ქვესახეობა *O. a. gmelini*. იგი ყველაზე ტანმოკრჩილია მთის ცხვრებს შორის.

ხალხური სელექციის შედეგად გამოყვანილია თუშური ცხვარი (XIII-XIV), ხოლო იმერული ცხვარი უძველესი ქართული ცხვრის შთამომავალია.

ცხვარზე არაერთი მითოლოგია არის შექმნილი, მათ შორის საყოველთაოდ ცნობილი — კოლხური ოქროს სანმისი.

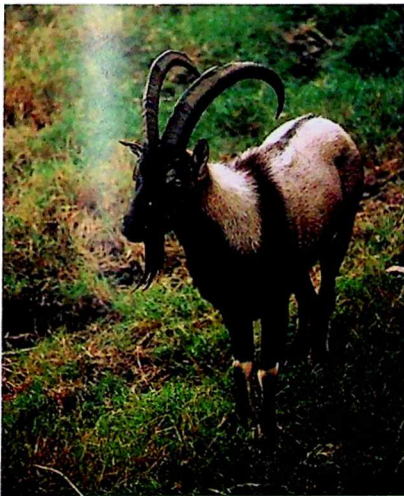
რუსთაველი აღწერს რა ავთანდილისა და თინათინის ქორწილს, ნადიმის ამსახველ ცრელ სურათში ხაზს უსვამს:

„ზროხა და ცხვარი დაკლული არს უმრავლესი მხავისისა“ [1552,2].

ვაცო თხა გიგანტური რქებით (თუშეთი)

ეზდა თხის ხორცს, რძეს, ტყავსა და მატყლს (ბენვს), თიეთიკს, განასხვავებენ სარძეო, სამატყლე, სათიეთიკე და უხეშმატყლიანი შერეული ჯიშის თხეებს. ბენვის საუკეთესო ხარისხით განთქმულია ანგორული თხა. სარძეო ჯიშის თხა წელიწადში 450-500 კგ ინეკ-

ნიაშორი — შინაური თხის უშუალო
წინაპარი

თხაც ერთ-ერთი პირველად მოშინაურებული ცხოველია. წინა და ცენტრული ზოიანი ადამიანის ნსტეოლოგიკოსანი ცხოველი თავის სამსახურში ჩააყენა რა უგვიანეს 11000-10000 წლის წინათ. ნეოლითში (7000-6000 წლის წინათ) მინაური თხის ნამარხები ნაპოვნია ევროპაშიც. დადგენილია თხის გარეული წინაპრები: ნიამორი (*Capra aegagrus*), ხვდებით ხმელთაშუა ზღვის კუნძულებზე (ევროპა, მცირე აზია), კავკასიაში, წინა აზიასა და ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთში; რქაზრახნილი თხა, ანუ მარხური (*C. falconeri*) გავრცელებულია ინდოეთში, პაკისტანსა და ავღანეთში და აწ გადაშენებული სახეობა *Capra prisca*. ამჟამად ცნობილია თხის 3000-მდე ჯიშბ.

ადამიანი იმთავითვე იყენ-
ტელს (ბენეს), თითოეც, განასხვავებენ სარძეო
ანი შერეული ჯიშის თხებს. ბენეს საუკეთესო
სარძეო ჯიშის თხა ნელინადმი 450-500 კგ იწე-
ლის (მაქსიმუმი -- 1000 კგ-მდე). მამალი თხის
(ბოტის) ცოცხალი მასაა 60-65 კგ, მაქსიმუმი
100 კგ-მდე, დედალი თხისა (ნეზის) -- 40-60
კგ-მდე.

თხა სხვადასხვა გარემოსთან ფრიად ადაპტირებადი ცხოველია, ამიტომ სარგებლობასთან ერთად ბუნებისთვის, ადამიანის მეურნეობისათვის ზიანიც დიდი მოაქვს. თხები მავნე ცხოველად გადაიქცნენ მსოფლიო ოკეანის ბევრ კუნძულზე და დედამიწის ისეთ შორეულ ადგილებში, როგორიც ავსტრალია და ახალი ზელანდია (აქ ეს ჩლიქოსანი ცხოველი ევროპელმა პირველმოსახლეებმა შეიყვანეს).

საქართველოში გამოყვანილია მეგრული თხა. იგი ხასიათდება უხერძიანობითა და ნაყოფიერებით. არჩევენ დაბლობისა და მთის ფორმებს. პირველი მერძეულია, მეორე — მეხორცეული.

„მე, გლახ, ვიყავ მისი ნეზვი, იგი იყო ჩემი
ვაჭი“ [1205.3].

ნეზვი — დედალი თხა, ვაცვი მამალი თხა

(ს.ს. ორბელიანი).¹⁹⁴ ნეზი და ვაცი სექსუალური პარტნიორების აღმნიშვნელია, პირველი ქალისა, მეორე — მამაკაცის (გ. გვანცელაძე).¹⁹⁵

დანყვილებული: შველი — თხა მემორისთვის ადვილად დასაჯაბნი მონინალმდგის კონტექსტშია მოხსენიებული:

„თავნი მათნი გაალომნეს, მათი მბრძოლი იშველეს, ითხეს“ [1425,4].

დანყვილებული: მგელი — თხა ძლიერისა და სუსტის სიმბოლიკაა:

„ჩვენთა მგელთაცა დასჭამენ თქვენნი, ინდოთა, თხანია [422,4], — ნათქვამია თავში

„ტარიელისაგან ხატაეთს ნასვლა და დიდი ომი“.

როდესაც იგივე ოპოზიციური წყვილი, ბიბლიური სიუჟეტის მსგავსად, მშვიდობიანად თანაარსებობენ, იგი საყოველთაო მშვიდობის მომასწავებელია:

„შიგან მათთა საბრძანისთა თხა და მგელი ერთგან სძოვდეს“ [1668,4],

მსგავს მშვიდობას შეიძლება დაესაფუერებინა დრამატული წიაღსვლებით აღ-
სავეს ტარიელისა და ნესტან-დარეჯანის ქორწილისას.

შინაური საქონელი

მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი (ზროხა), (გვარი Bos)

ყაბარდოული ხარი ზემო სვანეთის იალალებზე

პალეოლითის ადამიანი, გარ-
კვეულ მომენტში, მსხვილჩლიქოსან
ნადირზე უნესრიგო, მოხეტიალე ნად-
ირობიდან გადავიდა თავისი საკვების
გააზრებულ მოპოვებაზე (მსხვერპ-
ლის ჩიხში მომწყვდევა, კლდეზე გად-
აჩეხვა და ა.შ.), მაგრამ ნადირზე კონ-
ტროლირებადი ნადირობა, როგორი
გააზრებულიც არ უნდა ყოფილიყო,
კლასიკურ მესაქონლეობასთან მე-
დარებით, ცა და დედამიწასავით გან-
სხვავდებოდა.

როდის შეიძლება გადასუ-
ლიყო პრეისტორიული ადამიანი
მწყემსური ტიპის მესაქონლეობაზე,
რამაც კაცობრიობის ცივილიზაციის
საქმეში მინათმომქმედებასთან ერ-
თად, ესოდენ გადამწყვეტი როლი შეასრულა? ამჟამად ადამიანის ნამდვილ პასტორალ-
იზმზე (მწყემსური მესაქონლეობა) გადასვლის რამდენიმე, უნიფიცირებული შეხედულება
არსებობს. მსგავსი შეხედულების თანახმად, ჩვენს შორეულ წინაპარს ასეთი ნაბიჯი უნდა
გადაედგა გვიანი პალეოლითისა და ნეოლითის თავშესაყარზე (10000-6000 წლის წინათ),
მაგრამ არსებობს სხვა, ანგარიშგასანევი მონაცემებიც. სპეციალისტთა ერთი ჯგუფი ასე
ვარაუდობს: შინაური ხარ-ძროხის (**Bos taurus**) (ზროხის) წინაპარი იყო XVII საუკუნეში
ამონყვეტილი გარეული ძროხა — ტური (**Bos primigenius**). ამ გიგანტი ჩლიქოსნის არეალი
მოიცავდა ევროპას, კავკასიას, მცირე აზიასა და ჩრდილოეთ აფრიკას. გარეული ხარი, ამ
არეალის დიდ ნაწილში, პრეისტორიული მხატვრის ყველაზე პრესტიჟული ობიექტი იყო;
ამიტომ სპეციალისტები დარწმუნებულები არიან, რომ ნადირის მომინაურებაც ზემოთ
ჩამოთვლილ რომელიმე რეგიონში უნდა მომხდარიყო.

... ტროპიკულ აფრიკაში გარეული ძროხის ნამარხი ნაშთები არ არის მიკვლეული.

¹⁹⁴ ს.ს. ორბელიანი, 1808. დასახ. ნაშრ.

¹⁹⁵ გ. გვანცელაძე, 2005. დასახ. ნაშრ.

ეს ფაქტი იმაზე მიგვანიშნებს, რომ საპარის უდაბნოს სამხრეთით მდებარე აფრიკაში მსხვილფეხა საქონელი მოშინაურებული სახით შეიყვანეს. 1980-იან წლებში, აღმოსავლეთ აფრიკაში (კენიის მახლობლად), ჩარლზ ნელსონმა და მისმა თანამშრომლებმა გათხარეს ლუკენია პილის მიდამოები. მეცნიერებმა მიაკვლიეს საქონლის ნამარხი ძელებს, რადიოკარბონული ტესტით დადგინდა მათი ასაკი — 13000 წელი! საქონლის ნაშთი საკვებად მოხმარებული და მისგან დარჩენილი, გარკვეულ ცხოველთა ნამარხი ძელოვანი მასალის მხოლოდ 20%-ს შეადგენდა. სულ სხვა სურათს წააწყდნენ 3300 წლით დათარიღებულ ნიადაგის კულტურულ ფენაში. ამ დროისთვის აბორიგენთა არსებობა, ძირითადად, თანამედროვე, მასაის ტომების მსგავსად, პასტორალურ (მწყემსურ) ეკონომიკაზე იყო გათვლილი...

თუ შედარების მიზნით ნადირობის მახლობლად მოპოვებულ ნამარხ მასალას გამოვიყენებთ, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ტროპიკული აფრიკის მიღმა გარეული ძროხის დომესტიკაცია 13000 წელზე უფრო ადრე უნდა მომხდარიყო. შესაბამისად, მსხვილფეხა საქონელი ადამიანის სამსახურში უფრო ადრე ჩამდგარა, ვიდრე ეს ქრესტომათიულ ლიტერატურაშია მითითებული. მსგავსი მაგალითები მიუთითებენ იმ ფაქტზე, რომ არქეოლოგებსა და ანთროპოლოგებს კიდევ მრავალი კვლევა დასჭირდებათ ნინაისტორიული ადამიანის მიერ ცხოველთა მოშინაურების დროისა და წარმოშობის ცენტრის დასადგენად.

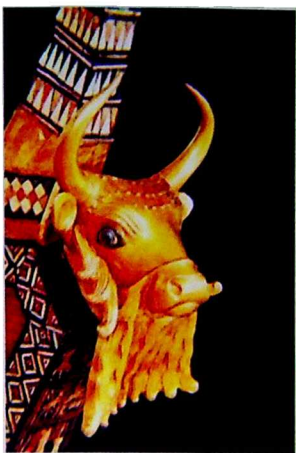
შინაური საქონლის გარეული წინაპარი — ტური ეს შესანიშნავი გარეგნობის მქონე ცხოველი, ჩრდილოეთ აფრიკაში ამოწევიტეს ძვ.წ. აღ-ით 2400 წლის წინათ, მესოპოტამიაში — 600 წლის წინათ (ძვ.წ. აღ-ით, ევროპაში (პოლონეთი) უკანასკნელი ეგზემპლარი მოკლეს 1627 წელს. გარეულმა ძროხამ დასაბამი მისცა რა მსხვილფეხა საქონელს, ამით დიდად შეუწყო ხელი ადამიანის ხორციით, რძითა და მისი პროდუქტებით, ტყავით უზრუნველყოფას. ხარი, ძირითადად, გამწევი ძალა იყო მინის დამუშავებისას (ზოგიერთ ქვეყანაში ეს ცხოველი დღემდე ინტენსიურადაა გამოყენებული სამუშაო ძალად).

გარეგნულად, საქონლის ამჟამად არსებულ ჯიშებს შორის, ზოგიერთი ძალიან ახლოს დგას წინაპარ ფორმასთან; მაგალითად, ესპანური საბრძოლო ხარი, ყაბარდოული ხარი და ა.შ. ჩვენს ნელთალრიცხვამდე ოთხი ათასი წლის წინათ ტურის მოშინაურებული ფორმები ჰყავდათ აზიისა და აფრიკის ყველა ცივილიზაციის მქონე ხალხებს.

ნიშანდობლივია, რომ ხარსა და ძროხას ყველა ხალხი ეთაყვანებოდა, წმინდა ცხოველად მიაჩნდათ. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, ეს საქონელი ადგილობრივ ღვთისმსახურთა ზოლოგოიური პანთეონის განუყოფელი წარმომადგენელია. საქონლისაბამი კაცობრიობის მაღლიერების გრძნობა მშვენიერად გამოხატეს ინდოელებმა. ამ ხალხის ფოლკლორის მიხედვით: „ძროხა დედაა ჩემი, ხარი მამაა ჩემი“. ინდუიზმი ძროხას ალიარებს როგორც სიუხვის, კეთილდღეობის, სიძლიერის, დამოუკიდებლობის სიმბოლოს.

მოშინაურებული ხარის კულტმა ასევე მწვერვალს მიაღწია ძველ ეგვიპტეში. ეგვიპტელთა (უფრო კონკრეტულად ეგვიპტის ქალაქ მემფისის) წმინდა ხარი აპისი მათი მთავარი ღმერთის პტას (მოგვიანებით პტა-ოზირისის) ვაჟად, მის ცოცხალ განსახიერებად აღიარეს. აპისს ჰყავდა ქურუმები, მოსამსახურეები, უგებდნენ ტაძრებსა და სასახლეებს, ხოლო სიკვდილის შემდეგ, ფარაონთა მსგავსად, უკეთებდნენ ბალზამირებას და სარკოფაგებში ასვენებდნენ (არქეოლოგიური გათხრების დროს ნაპოვნია ათასობით ასეთი სარკოფაგი).

ქურუმები ხარ-აპისის დიდი რუდუნებით არჩევდნენ. წონით თითქმის ტონამდე უნდა ყოფილიყო, ფერით — კუპრით შავი, შუბლზე თეთრი, სამკუთხა ნიშანი (ჩაბნელებულ

ხარის თავი არფასთან ერთად.
შუმერული კულტურა; ძვ.წ-ით II
ათასწლეული
(ოქროს ნაკეთობა)

ძროხა ახალმოგებული ნაშიერით

არომატულ ხსნარებს). ხართაყვანისმცელობა, როგორც ჩანს, მაინც მინათმოქმედებასთან იყო დაკავშირებული. როგორც კი ახალი ფარაონი ტახტს იკავებდა, ასე მოვლილ-ნაპატრონებ აპისს შეაბამდნენ ხოლმე ჩვეულებრივ, უხემ უღელში, მინდორში მასთან ერთად გადიოდა ფარაონი. იქ მეუფეს სიმბოლურად გაჰყავდა რამდენიმე ხნული, რის შემდეგაც ხარი კვლავ უბრუნდებოდა სამოთხის მსგავს განცხრომაში ცხოვრებას.

ხარი ქართულ მითოლოგიაშიც ერთ-ერთი ყველაზე სათაყვანებელი კერპია. იგი დიდი პატივისცემით მოიხსენიება ქართულ ფოლკლორში, ზღაპრებსა და გამორჩენილ ხელოვანთა, განსაკუთრებით, პოეტთა შემოქმედებაში.

მსხვილფეხა საქონლის საქართველოში გამოყვანილ ჯიშებს მიეკუთვნება ხეესურული და მეგრული ძროხები. ხეესურული ძროხა შეგუებულია მაღალი მთის პირობებს, გამოირჩევა მცირეტანიანობითა და მაღალკალორიული, ცხიმოვანი რძით. მეგრული წითელი ჯიში გამოყვანილია XIX საუკუნეში, ხასიათდება მრავალი დადებითი ნიშნით.

კუზიანი საქონელი (*Bos primigenius indicus*) ასევე ფართოდ არის გავრცელებული აფრიკისა და ევრაზიის ქვეყნებში.

ძროხამ უდიდესი როლი შეასრულა კაცობრიობის განვითარების საქმეში. ამჟამად დედამიწაზე ამ საქონლის 1,3 მილიარდამდე ინდივიდს ითვლიან.

ზროხა საბას¹⁹⁶ განმარტებით, „ზოგადი სახელი არის ყოველთა ზროხათა, ხოლო მამალსა ზროხას ეწოდების ხარი და დედალსა — ფური“.

„მისთა სპათაცა ნუ დაჰზოც, ზროხათა, ვითა ვირთაო“ [544,3].

ორივე ცხოველთან ადამიანების შეფასება მიანიშნებს ამ უკანასკნელთა მიერ თავდაცვის უნარის უქონლობას (გ. გვანცელაძე).¹⁹⁷

სხვა შემთხვევაში („ზროხა და ცხვარი დაკლული...“) მსხვილფეხა საქონელი პოემაში მოყვანილია როგორც ჭირსა თუ ლხინში საკვებად გამოსაყენებელი პროდუქტი.

იაკი (*Bos mutus*)

ამ ჩლიქოსნის გარეული ფორმა ამჟამად მხოლოდ ტიბეტის მაღალმთიან სტეპებში შემორჩა. იაკი ვებერთელა ცხოველია, რომელიც სიმაღლეში (მინდაოში) აღწევს ორ მეტრს, ხოლო იწონის ერთ ტონამდე.

მთაში იაკი ზღვის დონიდან 4000 მეტრზე და უფრო მაღლა ცხოვრობს, ტიბეტელებმა იაკი მოაშინაურეს ჩვენს ერამდე ათასი წლის წინათ. შინაური ფორმა გაცილებით პატარაა გარკვეულ თანამომქმდთან შედარებით. გარდა შავი ფერის ბენვისა, რომელიც გარეული

¹⁹⁶ ს.ს. ორბელიანი, 1808. დასახ. ნაშრ.

¹⁹⁷ გ. გვანცელაძე, 2005. დასახ. ნაშრ.

იაკის ქარავანი პამირის მთიანეთში

წინაპრისაგან მიიღეს, შეფერილობით ეს შინაური ცხოველები ერთმანეთისაგან საგრძნობლად განსხვავდებიან, ეხედებით თეთრი, რუხი, წაბლა და ჭრელი შეფერილობის ინდივიდებს.

იაკი ტიპური ოროფილი, ანუ მაღალი მთის ბინადარია. ზაფხულობით შინაური ფორმაჰ ალპურ სარტყელში აჰყავთ. აქ ისინი ძოვენ თოვლის ხალებით დაფარულ მდელოებზე. იაკი მოამრავლეს ცენტრალური აზიის სხვა რაიონებშიც: მონღოლეთში, ალთაიში, პამირსა და ტიან-შანზე. იაკი მკაცრი პავის მქონე აზიის ჩამოთვლილ ქვეყნებში შეუცვლელი საპალნე ცხოველია (ატარებს 150

კილოგრამამდე ტვირთს), ახენეცინებენ მინას, მასზე ჯდებიან — იყენებენ ტრანსპორტად, გარდა ამისა, იაკს წველიან, ფრიად კალორიული რძე აქვს (იგი ორჯერ ნოყიერია, ვიდრე ძროხის რძე), იყენებენ მის ხორცსა და მატყს. იაკის სხეული დაფარულია სქელი, ქურქისმაგვარი თივითიკის ბუნით. ბუნის საფარი განსაკუთრებით სქელია და, ფოჩივით ჩამოგრძელებული, მუცელზე მინამდე სცემს.

ამ ცხოველის გამხმარი ნაკელი ტიბეტში სანვავის თითქმის ერთადერთი საშუალებაა.

მთაში იაკები მწყემსის გარეშე ცხოვრობენ. ზაფხულის განმავლობაში თავის ნებაზე მიშვებულ საქონელს ნირი რამდენადმე გარეული წინაპრისა უხდება. ჯგუფურად, წარმატებით იცავენ თავს მგლისაგან, აგრესიულები ხდებიან ადამიანის მიმართაც. ვინც ტიბეტის, პამირის ან ცენტრალური ტიან-შანის ალპებში მოხვედრილა, პირუტყვის ზნეს საკუთარ თავზე გამოცდიდა.

საბას¹⁹⁸ განმარტებით, აზავერი არის „ხარი საკიდარი“... ამ შემთხვევაში საპალნედ გამოყენებული ცხოველი. პროფ. ა. ჯანაშვილი¹⁹⁹ გამოთქვამს საყურადღებო აზრს — „ადვილი შესაძლებელია აზავერი იყოს იაკი“. ეს აზრი რომ მისაღებია, შემდეგი ფაქტიდან ჩანს: „ეფფხისტყაოსნის“ თავში — „წიგნი ტარიელისა ინდოთ მეფის წინაშე და გამარჯვებით შემოქცევა“ — რაინდი მეფეს სწერს ხატათში თავისი თავგადასავლის შესახებ. ამ ქვეყანაში (ჩრდ. ჩინეთის ტერიტორია) მოხვედრა კი ამ ცხოველის გამოყენებით ინდოეთიდან ტიბეტის გავლით იყო შესაძლებელი. ტიბეტის როგორც გარეული, ისე შინაური იაკის სიმბოლოა. აქ კი ამ ცხოველს, უწინარესად, საპალნედ (საკიდრად) იყენებენ.

„ვერ მოვეყავ აქლემითა, აზავერები ვაზავერე“ [465,3],

— ტიბეტის მკაცრ მაღალმთაში აქლემებს მართლაც რომ აზავერები შეცვლიდნენ.

ლორი (გვარი Sus)

ვარაუდობენ, რომ აზიის სხვადასხვა ქვეყანაში ლორი მოაშინაურეს 9000 წლის წინათ. აზიიდან შეიყვანეს ევროპაში, ამაღ ბიძგი მისცა ადგილობრივი ლორის მოაშინაურებას დაახლოებით 5000-3000 წლის წინათ. გარეულ წინაპარს წარმოადგენს ევროპული და აზიური ფორმები. ამგვარად, დღეს არსებული ლორის 100-მდე ჯიშიდან, ნაწილი ევროპაში მობინადრე ლორის შთამომავალია, ნაწილი — აზიურის. ევგვიპტეში არსებობს კედლის ნახატი, სადაც გამოხატულია ლორების მწყემსი ბიჭი მათრახით ხელში. სურათი დათარიღებულია 3,5 ათასი წლით. ათასობით წლების განმავლობაში შინაური ლორი მნიშვნელოვნად განსხვავდა გარეულისაგან. თუმცა ზოგიერთმა შეინარჩუნა წინაპრის მრავალი ნიშანი, საერთო

¹⁹⁸ ს.ს. ორბელიანი, 1808. დასახ. ნაშრ.

¹⁹⁹ ა. ჯანაშვილი, 1966. დასახ. ნაშრ.

სვანური ღორი გოჭებით (ოჯახური იდილია)

ალი ძალიან დიდია — იგი მოიცავს მთელ ევროპას, აზიას — უკიდურესი ჩრდილოეთი რაიონების გარდა, აგრეთვე კარგად არის შეგუებული კონტინენტურ ტროპიკულ აზიასა და სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიის კუნძულებს (სულავესი, ახალი გვინეა და ა.შ.). ბინადრობდა ჩრდილოეთ აფრიკაში, მაგრამ მეტწილ ქვეყნებში ამოწყვეტეს. მსოფლიოში ითვლიან 1 მილიარდამდე ინდივიდს (ყველაზე მეტია ჩინეთში, შემდეგ აშშ-სა და ბრაზილიაში).

რუსთაველი ცხოველთა სახელებისაგან ქმნის უამრავ გადატანით ფორმებს, პოეტი სიტყვათქმნადობის დიდოსტატია. ასეთ შემთხვევაში, პოზიტიური ექსპრესიული სურათის შექმნის („გაალმნეს“, „გამილომდეს“, „იიროს“...) პარალელურად, პოემაში ვხვდებით უარყოფითი მუხტის შემქმნელ, გადატანითი მნიშვნელობის მატარებელ სიტყვებსაც, განსაკუთრებით ეს ღორთან დაკავშირებით ითქმის: „თვით ლაშქარნი რად მოღორდენ? „რად დაღორდენ“, „დაიცურად რად მოვღორდი?“

აქლემი (გვარი Camelus)

ცალკუზიანი აქლემები კენიაში

ის აორთქლება კი 10-20-ჯერ ალემატება მათ მოსვლას. გამყინვარების ეპოქის მიწურულს, რომელიც ემთხვევა გვიანდელ პალეოლითს, ატმოსფერო, გლობალურად, კიდევ უფრო

გარეგნობა, ასეთებს შორის უნდა დავასახელოთ სვანური ღორი.

სხვა შინაურ ცხოველებთან შედარებით, ღორი ხასიათდება ყველაზე მაღალი ნაყოფიერებით — ნაშიერთა სიმრავლით (ხშირად გოჭების რიცხვი 10-11-ზე მეტია) და, ერთდროულად, სწრაფად ზრდის უნართაც — 13-15 თვისა პირველად იძლევა შთამომავლობას, ერთი წლისა იწონის 100-120 კილოგრამს.

გარეული ღორის (*Sus scrofa*) თანამედროვე არე-

არცთუ დიდი ხნის წინათ აქლემისნაირთა ოჯახს (*Camelidae*) აერთიანებდნენ წყვილჩლიქისნაირთა რიგში, ამჟამად გამოყოფილია დამოუკიდებელ რიგად.

დედამიწაზე, თანამედროვე გეოლოგიურ ეპოქაში, არიდულ, ანუ ნალექებით ღარიბ ტერიტორიებს ხმელეთის 33,6% უკავია. აქედან უდაბნოებს (ნახევარუდაბნოების გამოკლებით) — 19%, რაც შეადგენს 28 მილიონ კვადრატულ კილომეტრს. ეს ის ადგილებია, სადაც ნალექების წლიური საშუალო რაოდენობა 100-120 მილიმეტრს შეადგენს, ნალექების

მშრალი იყო, ამიტომ არიდულ (მშრალ) ტერიტორიებსაც (მათ შორის უდაბნოსაც) უფრო დიდი ფართობი ეკავა. ასე მაგალითად, ლიტერატურული მონაცემებით, პლეისტოცენის მიწურულს (12000-10000 წლის წინათ) საპარის უდაბნო საგრძნობლად დიდ ფართობზე იყო გადაჭიმული, ვიდრე ამჟამად.

გარდა ევროპისა, სადაც არიდულ ტერიტორიებს მხოლოდ ერთი პროცენტი უკავია, მშრალი კლიმატის მქონე ტერიტორიები სხვა კონტინენტთა მნიშვნელოვან ტერიტორიებს მოიცავს. ამ მხრივ, პირველ ადგილზე დგას ავსტრალია (83%). შემდეგ აფრიკა (59%), აზია (38%), ჩრდილოეთი და ცენტრალური ამერიკა (10%), სამხრეთი ამერიკა (8%).

მითითებული მაგალითებიდან ცხადი ხდება, რომ დედამიწაზე კაცობრიობის განსახლებასა და ცივილიზაციების კერების შექმნას მნიშვნელოვან ბარიერებს უქმნიდა უდაბნოები. თუ არა აქლემი, უდაბნოს ეს „ხომალდი“, თეთრკანიანი მოსახლეობისათვის დიდი ხნის განმავლობაში უცნობი დარჩებოდა აფრიკის მნიშვნელოვანი ნაწილი, ცენტრალური და დასავლეთი ავსტრალია, ახლო აღმოსავლეთისა და ცენტრალური აზიის მრავალი რეგიონი. აქლემმა უდიდესი როლი შეასრულა აფრიკისა და ახლო აღმოსავლეთის ძირძველი, ინიციალური კულტურების ფორმირებაში.

გარეული ცხენის მსგავსად, აქლემთა მოდგმა წარმოიშვა ეოცენში (დაახლოებით 50 მლნ წ. წინათ) და ისიც ჩრდილოეთ ამერიკაში. აქედან პლიოცენ-პლეისტოცენის საზღვარზე (3-1 მლნ წ. წინათ) ერთი შტო განსახლდა აზიაში, ჩრდილოეთ აფრიკასა და ევროპაში, მეორე — სამხრეთ ამერიკაში. ამჟამად ერთი გარეული სახეობა — ორკუზიანი აქლემი (*Camelus bactrianus*), ანუ ბაქტრიანი შემორჩა აზიის უდაბნოებში (ჩინეთში — სინცზიანი და სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონღოლეთში), ორი სამხრეთამერიკული სახეობა — გუანაკო და ვიკუნია ანდების, ძირითადად, მაღალმთიანეთის ბინადრები არიან. გარდა ამისა, აქლემთა მოდგმა აერთიანებს ცალკუზიან აქლემს — დრომედარს (*Camelus dromedarius*) და გუანაკოსგან მოშინაურებულ ლამასა და ალპაკას. ცალკუზიანი აქლემის წინაპარი ფორმა უცნობია. სპეციალისტები ვარაუდობენ, რომ მისი ევლური სახეობა ცხოვრობდა არაბეთის ნახევარკუნძულზე, სადაც დიდი ხნის წინათ ამოწყდა.

ცალკუზიანი აქლემი გავრცელებულია აფრიკაში, არაბეთში, მცირე აზიაში, ინდოეთში, ცენტრალური აზიიდან — ძირითადად, თურქმენეთში. თეთრკანიანი კოლონიზატორების მიერ შეყვანილია მექსიკასა და ავსტრალიაში. ცალკუზიანთა ერთი ფორმა — სწრაფად მოსიარულე — გამოყვანილია როგორც გადაადგილების საშუალება (იყენებენ საჯირითოდაც — თხზარკით გადის დღეში 100 კმ-მდე, საათში 10-12 კმ-ს), მეორე — საპალნე და შესაბამელი ცხოველია. ეგვიპტეში ნაპოვნი სტატუეტის — ტვირთაკიდებელი ცალკუზიანი აქლემის ასაკი 5000 წლით არის შეფასებული. ვარაუდობენ, რომ ამავე ასაკისაა ასუანისა და სინაის კლდეებზე გამოსახული დრომედარი.

გარეული ორკუზიანი აქლემები გობის უდაბნოში (მონღოლეთი)

ორკუზიანი აქლემის მომზინაურების დრო და ადგილი უცნობია, ვარაუდობენ, რომ ეს მოხდა თურქმენეთის აღმოსავლეთით, ჩვენს ერამდე ორი ათასი წლის წინათ; ცხოვრების წესითა და ქცევებით ორივე აქლემი ერთმანეთს ჰგავს. განსხვავება გამოიხატება ტემპერატურისადმი დამოკიდებულებაში. ცალკუზიანი უფრო გამძლეა მაღალი ტემპერატურისადმი, სამაგიეროდ, ცუდად იტანს ზამთრის ყინვებს. შეუძლია ათი დღე გაძლოს უწყლოდ, მხედართან ერთად, ერთ დღეში გაიაროს 80 კილომეტრი (საათში გადაადგილდება 10-23 კილომეტრი სიჩქარით). საპალნე აქლემებს უნარი შესწევთ, გადაიტანონ საკუთარი წონის 50%-მდე, 400 კილოგრამი ტვირთი. მომთაბარე ყირგიზები ბარიდან ცხვარს, ცხენებს, მსხვილფეხა რქოსან საქონელსა და იაკებს ცენტრალური ტიან-შანის ალპებში მიეყვებიან. იქ დგამენ დროებით სახლებს — იურტებს. საპალნე დრომედარს ხელენიფება ზურგით იურტის დასადგმელი მთელი მოწყობილობის გადატანას.

ორკუზიანი აქლემი კარგად იტანს ზამთრის ყინვებს, ამიტომ აქლემის ეს სახეობა დიდ სამსახურს უწევს ადამიანს ცენტრალურ აზიაში.

ყველაზე მშრალი უდაბნოსადმი აქლემის შეგუების მთავარი თავისებურება გამოიხატება შემდეგში: ეს ცხოველი სხეულის სითხის დაკარგვის ხარჯზე კარგავს წონის 25%-ს. ორგანიზმში მსგავსი ცვლილება უდაბნოს ცხოველის სიცოცხლისუნარიანობაზე არ აისახება. სამაგიეროდ, ოაზისში მოხვედრილი აქლემი სწრაფად ინაზღაურებს წყლის დანაკლისს — 10 წუთში სვამს 130-135 ლიტრ წყალს (შეუძლია მლაშე წყლის დალევა). აქლემის სხეულის ნაწილები, რომელიც ცხოველის დანოლისას უდაბნოს გავარეარებულ გრუნტს ეხება, აღჭურვილია კოჟრისებური გამონაზარდებით. კანის ქსოვილს მსგავსი სახეცვლილებები გააჩნია გვერდებსა და კიდურებსაც (აქედან წარმოდგება რიგის სახელწოდება — კოჟრფეხიანები). ამიტომ არ არის გასაკვირი, რომ აქლემი მშვიდად ნეება მინაზე, რომლის ზედაპირის ტემპერატურა +70°C აღწევს. ფეხისგულზე აქლემს გააჩნია კოჟრიანი ბალიში. ამიტომ აქლემისთვის პრობლემას არ წარმოადგენს გავარეარებულ ქვიშაზე სიარული. მას გარემოს ექსტრემალურ პირობებთან შეგუების სხვა, ათობით ანატომიური და ფიზიოლოგიური თვისება გააჩნია. ასე, მაგალითად, იკვებება უდაბნოს იმ მცენარეებით, რომლებსაც სხვა მცოცხნელები არ ჭამენ, სვამს ცოტა წყალს. აქლემის კუში გროვდება სამარაგო ცხიმო (100 კგ-მდე და მეტიც), რასაც ცხოველი საკვებისა და განსაკუთრებით, წყლის ნაკლებობისას იყენებს და ა.შ.

ადამიანი იყენებს აქლემის რძეს (ამზადებენ კუმისს, კარაქს, ყველს), ხორცს (კვებითი ღირებულებით ახალგაზრდა ცხოველის ხორცი არ ჩამოუვარდება საქონლისას), ბეწვს (ხარისხით უკეთესია ცხვრის უხეშ მატყლზე). აქლემის ნიშან-თვისებათა ამ განსაკუთრებულმა სპექტრმა, როგორც ითქვა, ხელი შეუწყო ადამიანს ჯერ კიდევ შორეულ წარსულში აეთვისებინა დედამიწის ხმელეთის ყველაზე მშრალი რაიონები.

„ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული სივრცე აფროევრაზიის ვეებერთელა სივრცეს მოიცავს. პოემის გმირებს ხმელეთის სრულიად განსხვავებულ ლანდშაფტურ გარემოში უხდებათ მოქმედება. სხვებს შორის, უდაბნოში ტვირთის გადასატანად, გადასადგილებლად ადგილობრივ მოსახლეობას, ბუნებრივია, უხდება აქლემის გამოყენება:

„მოკრიფეს ჯორი, აქლემი, რაცა ვით პოვეს მალეში:

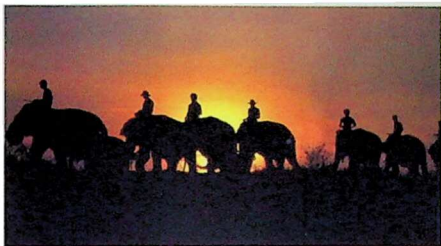
სამითასსა აპკიდეს მარგალიტი და თვალეში“ [1427, 1, 2].

სხვაგან: „ჯორ-აქლემი ათჯერ ასი, — ყველაკი ნეივმაგრობა“ [463, 2, 3].

ნესტან-დარეჯანის საძებნად წასული ავთანდილი არაერთხელ გადაეყარა მექარაენე ვაჭრებს:

„ქედსა გარდადგა, აქლემნი აუწნდეს ლარკიდებულნი.

მოქარაენენი ზღვის პირსა დაყრით დგეს, დაყმუნებულნი“ [1029, 3, 4].

ტროპიკული აზიის ჯუნგლებში, ბოლო დრომდე, სატრანსპორტო და მძიმე საგნების (მორები, ფიცრები) გადასატანად ეს გიგანტი ცხოველი ხშირად შეუცვლელია. აფრიკული თანამოძმისაგან (*Loxodonta africana*) ინდოეთის სპილო (*Elephas maximus*) განსხვავდება იშვიათი თვისებებით, სიდიდით, ქუჩამახვილობით. მაგრამ, ათასობით წლების განმავლობაში, მოშინაურებული სპილო (მის დომესტიკაციას ჩვ. წ. აღ-მდე პქონდა ადგილი) გარეგნულად არაფრით განსხვავდება გარეულისაგან, ადამიანს მისგან არ გამოუყვანია ბუნებრივისაგან რაიმე ნიშნით შეცვლილი შინაური ფორმა.

აბრეშუმის ჭია (*Bombyx mori*)

აბრეშუმის ჭიის პეულა

დომესტიკაციის (მოშინაურების) პროცესი მწერებში ორ სახეობას შეეხო აბრეშუმის ჭიასა და ფუტკარს.

სხვა ცხოველებთან ერთად, ადამიანის ცივილიზაციის განვითარებაში საპატიო როლი შეასრულა აბრეშუმის ჭიამ (აბრეშუმის პეულამ). მოაშინაურეს ჩინეთში 5000 წლის წინათ. ამ ქვეყნის ძველ ხელნაწერებში მოხსენიებულია ჩვენს წელთაღრიცხვამდე 2600 წელს. მისი გარეული წინაპარი ფორმაა გარეგნულად შეუხედავი პეულა — *Bombyx mori*. სპეციალისტთა ერთი ნაწილი თვლის, რომ ბუნებაში ეს მწერი ამოწყდა და შემორჩა ახლო მონათესავე *B. orange*

(სამხრეთ მანჯურია, კორეა, ჩრდილოეთ ჩინეთი, იაპონია და ტაივანი). თუთის ფოთლებით იკვებება მხოლოდ მატლი (ლარვა). აბრეშუმის ძაფი წარმოიქმნება ლარვის სანაფე (აბრეშუმის გამომყოფ) ჯირკვლებში.

აბრეშუმის მომცემი პეულის მოშინაურებამ იმდენად ღრმა სპეციალიზაციის სახე მიიღო, რომ ამჟამად ეს არსება ადამიანის გარეშე, ველურ ბუნებაში არსებობას გადაეჩვია. თუ ეს პეულა სხვა, დღეს გადაშენებული სახეობიდან ხელოვნურად მიღებული ფორმაა, იგი ხერხემლიან ცხოველებში ჯორის, ხოლო მცენარეებში სიმინდის ანალოგი იქნება.

ოცი საუკუნე ინახავდნენ ჩინელები აბრეშუმის წარმოების საიდუმლოებას, ვაჭრობით კი ლამის არის იმ დროისთვის ცნობილ მთელ მსოფლიოსთან ვაჭრობდნენ. ექსპორტის გზა გადიოდა ცენტრალურ აზიაზე, ამიერკავკასიაზე, ინდოეთსა და ჩრდილოეთ აფრიკაზე, აქედან კი ხმელთაშუა ზღვასა და მოსაზღვრე ქვეყნებში.

გადმოცემის თანახმად, 522 წელს, იმპერატორ იუსტინიანეს მეფობისას, ორმა სირიელმა ბერმა, სიცოცხლის რისკის ფასად, მოახერხა კვერთხის შიგთავსში მოთავსებული პეულას კვერცხების საზღვარზე გაპარება. შეუფასებელი კონტრაბანდა შეიტანეს რომის იმპერიის დასავლეთ ნაწილში. XIV საუკუნეში მეაბრეშუმეობას სერიოზულად მოჰკიდეს

ხელი საფრანგეთში, მოგვიანებით — ევროპის სხვა ქვეყნებშიც.

ამგვარად, აბრეშუმის დიდი გზა ისტორიული ტრანსკონტინენტური სავაჭრო-საქარაუზო გზაა, რომელიც ჩინეთს მრავალ ქვეყანასთან, მათ შორის საქართველოსთან აკავშირებდა (გზის მონაკვეთი კასპიის ზღვით შემოდიოდა ამიერკავკასიაში, გადაკვეთდა საქართველოს და ფაზისიდან შავი ზღვით ბიზანტიონსა და რომს აღწევდა). ამ გზით ვაჭრობას დასაბამი მიეცა ძვ. წ. აღწ. II საუკუნეში.

აბრეშუმის დიდი გზის იმ მონაკვეთისთვის, რომელიც ახლო აღმოსავლეთში გადიოდა, საუკუნოვანი ომები ჰქონდათ რომაელებსა და ბიზანტიელებს, პართიელებსა და ირანელებს, არაბებსა და მონღოლებს... ამ გზამ მნიშვნელობა დაკარგა XVII საუკუნის მიწურულს, როდესაც ევროპელებმა საბოლოოდ აითვისეს საოკეანო გზა აფრიკის შემოვლით. აღნიშნულმა გზამ ხელი შეუწყო ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობის განვითარებას აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქვეყნებს შორის.

„ვეფხისტყაოსანში“ არაერთხელ მოიხსენიება „ყაბაჩად“ წოდებული აბრეშუმის ძვირფასი ქსოვილი ხატავთიდან:

„ერთგან ვნახენ საკვირველი ყაბაჩა და ერთი რიდე“ [461, 3].

ან კიდევ: „კვლა ხატაური ათასი, სხვა სტავერა, სხვა ატლასია“ [472, 2].

ფუტკარი (*Apis mellifera*)

ღალის ასაღებად მფრინავი ფუტკარი

ადასტურებს მისი უძველესი გამოსახულებები, მათ შორის ეგვიპტის სასახლეებსა და პირამიდებში.

მეთაფლია ფუტკრის გლობალურად განსახლებაში დიდი როლი შეასრულა ადამიანის თეთრკანიანმა რასამ. ათასობით წლების განმავლობაში ადამიანმა ხელი შეუწყო ფუტკრის ევოლუციის ხელოვნურ დაჩქარებას ჰიბრიდიზაციისა და სხვადასხვა კონტინენტზე შეყვანის გზით. ამერიკაში შეიყვანეს 1622 წელს, ავსტრალიასა და ზელანდიაში — XIX საუკუნეში.

სხვადასხვა ეკოლოგიურ-ბუნებრივ პირობებში მოხდა სწორედ ფუტკრების ქვესახეობებისა და ჯიშების ფორმირება. კავკასიის ფუტკრებში გაერთიანებულია დაბლო-

მოშინაურებულ მწერთაგან ადამიანთა კეთილდღეობაში ასევე დიდი როლი შეასრულა მეთაფლია ფუტკარმა, იმავე შინაურმა ფუტკარმა.

დღეისათვის აღიარებულია გვარ *Apis*-ის 7 სახეობა და 44 ქვესახეობა. მეთაფლია ფუტკრები წარმოადგენენ მხოლოდ ერთ ფილოგენეტიკურ შტოს ფუტკრისნაირთა მწერებისა, რომლებიც ითვლიან 20 000-მდე სახეობას. ვარაუდობენ, რომ მეთაფლია ფუტკართა გენეტიკური საზოგადოება ტროპიკულ აზიაში, თვით *A. mellifera* კი — აღმოსავლეთ ტროპიკულ აფრიკაში. აქედან ბუნებრივად განსახლდა ევროპასა და მიმდებარე აზიაში ცენტრალურ ტიან-შანამდე.

ადამიანმა ფუტკარი თაფლისა და ცვილის მისაღებად მოაშინაურა დაახლოებით 3-4 ათასი წლის წინათ, რასაც

ბის ყვითელი და ქართული ფუტკარი. ეს უკანასკნელი გამოირჩევა თვინიერებით, პროდუქტიულობითა და ხორუმის სიგრძით (6,8-7,2 მმ).

ფუტკარმა, როგორც უნიკალურმა სოციალურმა (ოჯახის მქონე) სახეობამ, დიდი ზეგავლენა მოახდინა ადამიანის შეგნებაზე. პოლიტიკოსები, სოციოლოგები, ცნობილი მოაზროვნეები ფუტკარს განიხილავენ ადამიანთა საზოგადოების მოწყობის იდეალურდ მოდელად. ეს აზრია გატარებული არისტოტელეს, პლატონის, ვირგილიუსის, სენეკას, შექსპირის, მარქსის, ტოლსტოის შემოქმედებაში (Biesmeijer, 2003).²⁰⁰

ვეფხისტყაოსანში ნათქვამია:

„თანამყვის სპისა სიმრავლე, მსგავსი ფუტკრისა რემისა“ [333, 2].

ქართული რუხი ფუტკარი ჩხორონყუდან

²⁰⁰ J. Biesmeijer, 2003. The occurrence and context of the shaking signal in honey bees (*Apis mellifera*) exploiting natural food sources. "Ethology", 97.

რა არის „ვეფხისტყაოსანში“ არაქართული?

ამგვარად, „ვეფხისტყაოსანში“ ბუნებრივ გარემოსთან (ცოცხალი, არაცოცხალი) დაკავშირებული სიუჟეტები, პასაჟები უმრავლეს შემთხვევაში ქართული სინამდვილეა. ქვეყანათმცოდნეობის თვალსაზრისით, ნებისმიერი ქვეყანა საქართველოსთან არის „ნილაბმორგებული“. თითოეული მათგანი პოემაში მართლაც რომ „ჩახატულია“, იქნება ეს „ინდოეთი“, „არაბეთი“, „ხატაეთი“, „ხვარაზმი“, მით უმეტეს, რუსთაველის გამოგონილი, მაგრამ ზოგიერთ ავტორთან მიერ რეალურად ქცეული ინდონეზია (კ. სუმატრა), მადაგასკარი, აღმოსავლეთი აფრიკა, კენია-ტანზანია და ა.შ.

განა შეიძლება ფანტაზიის ნაყოფად არ მივიჩნიოთ პოემაში აქცენტირებული, ტროპიკულ-სუბტროპიკული განედების ქვეყნები, როდესაც ეკითხულობთ:

„ზამთარი ვარდთა გაახშობს, ფურცელნი ჩამოსცივიან,
ზაფხულის მზისა სიახლე დასწევს, გვალვასა ჩივიან,
მაგრა მას ზედა ბულბულნი ტურფასა ხმასა ყივიან, —
სიცხე სწევს, ყინვა დააზრობს, წყლულნი ორჯელვე სტკივიან“.

რაზე მეტყველებს ამ კუპლეტის ყველა ტაეპი თუ არა ზომიერი კლიმატის ქვეყნების, მათ შორის საქართველოს კლიმატოლოგიურ-მეტეოროლოგიურ გარემო პირობებზე?!

„ვეფხისტყაოსანი“ არ არის არაქართული არც გეოგრაფიული გარემოთი ლანდშაფტებით: იგულისხმება ნოტიო ტროპიკების, ჯუნგლების, სავანების, მხოლოდ აქლემებით დასალაშქრი უდაბნოების, ტიბეტის მაღალი მთის გაუსაძლისი უდაბნოების ბუნებრივი პირობები; სად ჩანს პოემაში რაიმე არაზოგადქართული დასახელებული ქვეყნების ხალხთა ანთროპოლოგიურ ნიშნებსა და ზნე-ჩვეულებები? ცხადია, ავტორი თხზულების

ნიფლები წელიწადის ოთხ დროს. ლავოდების ნაკრძალი

„გასაღებლად“ შეგნებულად იყენებს კამუფლაჟად შორეულ, სახელდებულ (კონკრეტულ) თუ მათზე შორეულ, ვირტუალურ, არასახელდებულ ქვეყნებსაც.

პოემის არც ერთი გეომორფოლოგიური ტერმინი არ არის უცხო საქართველოსთვის. რა არ გააჩნდა თამარის დროინდელ (ან დღევანდელ) საქართველოს? მთა თუ ბარი, ქედი თუ მინდორი, ზღვა თუ ამაყი მთები, მათზე აბასრული, მყინვართა თეთრი ვარაყით გვირგვინდამგებული მწვერვალებით?

პოემის ყველა ბოტანიკური ცნება, სიტყვა შედის მეტაფორებში და არ არის პოემის მოქმედებასთან დაკავშირებული, მაგრამ, რომელი კონკრეტული მცენარეა უცხო საქართველოს ბუნებისათვის? მხოლოდ ნარინჯი?! განა აბრეშუმის გზაზე გამავალი საქართველოს ბინადართათვის ციტრუსთა ნაყოფი, მათი ფერი უცხო იქნებოდა?

„ვეფხისტყაოსნის“ ცხოველებზე დეტალურად ვისაუბრეთ. ნადირ-ფრინველი, სხვა ცხოველები მომინაურებული ჯიშების ჩათვლით, მეტწილად ისევ პოემის გმირთა სულიერი არსის, მათი გარეგნობის, სხეულის ცალკეული ნაკეთის ექსპრესიულად გამოხატვის საშუალებაა. ამისათვის ლომ-ვეფხ-ვეფხი-ავაზა-არწივ-შავარდენი... სრულებითაც არ გვაშორებს არც ყველასთვის სანატრელ (თუ საშურველ) საქართველოს ბუნებას, არც დავით აღმაშენებლის მსგავსი ქართველი რაინდის ვაჟკაცობა-ტოლერანტობას, არც თამარ მეფის შესაფერისი ქართველი მანდილოსნის მშვენიერება-კდემის სიმბოლო-იდეალს!

ნათქვამის დასტურია ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიიდან ქვემოთ მოყვანილი შემდეგი ამონარიდი:

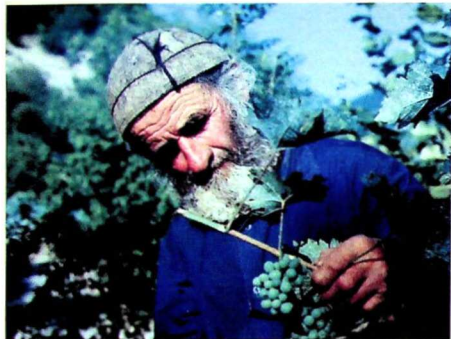
„პოემის გმირები მუსლიმანები არიან, ამისდა მიუხედავად, მათში „ქართული გული ძგერს“ (ი. ჯავახიშვილი)“.²⁰¹

და იქვე:

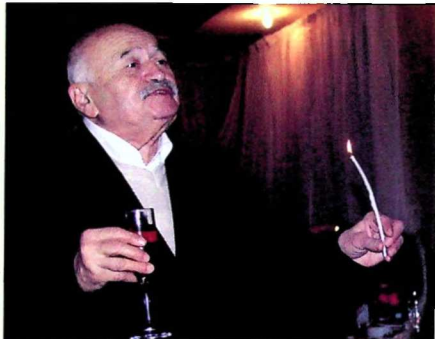
რუსთაველის პროლოგის ერთმა ფრაგმენტმა — („ესე ამბავი სპარსული, ქართულად ნათარგმანები, ... ვპოვე და ლექსად გარდავთქვი, საქმე ვქმენ საჭოჭმანები“) დაბადა ეჭვი პოემის ფაბულის ორიგინალობის მიმართ, თუმცა „ვეფხისტყაოსნის“ პირველივე მეცნიერ-გამომცემელი და კომენტატორი, სპარსული ლიტერატურის ზედმიწევნით მცოდნე ვახტანგ VI აღნიშნავდა: „სპარსიდ ეს ამბავი არსად იპოვება“. პოემის სიუჟეტში უცხოური წარმომავლობის თვალსაზრისი სრულიად უნიადაგო აღმოჩნდა. უეჭველია, რომ „სპარსული ამბის“ მომხიზეებით რუსთაველმა გამოიყენა სიუჟეტური გაუცხოების, ანუ შენიღბვის ცნობილი ხერხი“.

²⁰¹ ქსე, ტ. 8.

„საქართველო, ლაგაზო“ ... ანუ როგორ ხელახს ნიგნის ავტორი
რუსთაველის პოემას სტრიქონებში თუ სტრიქონებს შორის

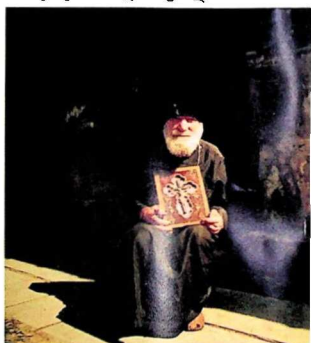
მოხუცი ლეჩხუმიდან (სოფელი ორბელი)

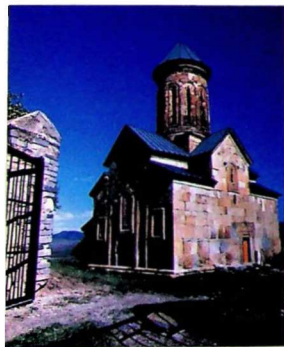
ბატონი რეზო ჩხეიძე - 80 წლის იუბილარი

მცხეთა, დაისი ჯერის მონასტერთან

ბერი მწვანე მონასტერთან

ოჯალუმის ვაზის მტევანი

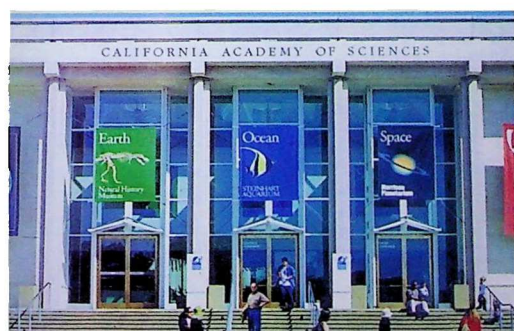
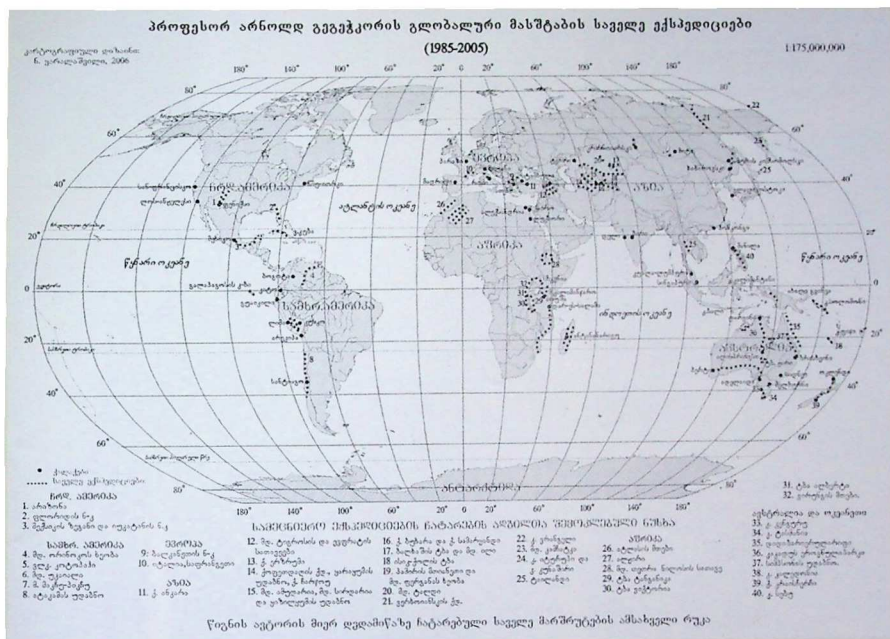
ნუღრულაშენი
(XIII ს.)

მოხუცი გიხეის
ქუთუყში (ქვემო
სვანეთი)

ბოლოთქმა (არაბეთშიც, ინდოეთშიც და არა მარტო ...)

წინამდებარე წიგნის ავტორია ცნობილი ზოოლოგი, ბიოგეოგრაფი, პუბლიცისტი და მოგზაური, პროფესორი არნოლდ გეგეჭკორი. 2000-2009 წლებში, თსუ-

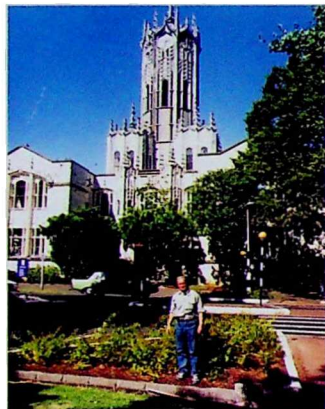
აშშ, კალიფორნიის მეცნიერებათა აკადემია

ლექცია-სემინარების ჩასატარებლად მიწვეული იყო ბიოლოგიის, ლანდშაფ-

ში მოღვაწეობის პარალელურად, საქმიანობს უცხოეთში, ძირითადად, მიწვეული პროფესორის (Visiting Professor), ასევე მიწვეული მეკლერისა (Visiting Researcher) და სტუმარი ლექტორის (Guest Lecturer) სტატუსით. ამ მისიით იმყოფებოდა დედამიწის ხუთივე კონტინენტზე, ადგილობრივ უნივერსიტეტებში, მეცნიერებათა აკადემიის დანესებულებებსა და კვლევით ცენტრებში.

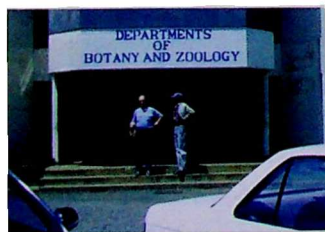
ავსტრალია, მონაშის უნივერსიტეტი-ში; ლექციის შემდეგ

ახალი ზელანდია, ქ. ოკლენდის უნივერსიტეტის წინ

ავსტრალია. 1836 წ. (17იანვარი) ამ ბილიკებით მოინახულა ჩარლზ დარვინმა ცისფერი მთები

კენია, ნაირობის უნივერსიტეტი

ტური ეკოლოგიის, გეოგრაფიისა და დედამიწის-მცოდნეობის ფაკულტეტებზე: ავსტრალიაში (მელბურნი — მონაშის უნივერსიტეტი, სიდნეი — ახალი უელსის უნივერსიტეტი), ახალ ზელანდიაში (ოკლენდის უნივერსიტეტი); აფრიკაში (კენია, ნაირობის უნივერსიტეტი), აშშ-ში (ჯორჯიის უნივერსიტეტი), გარდა აღნიშნული უნივერსიტეტებისა, სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობა ჩაატარა ავსტრალიაში (კანბერა, ავსტრალიის მეცნიერებათა აკადემია), აშშ-ში (სან-ფრანცისკო, კალიფორნიის მეცნიერებათა აკადემია); ეკვატორში (კიტოს ეროვნული უნივერსიტეტი); მექსიკაში (მეხიკო-სიტის აგრარული უნივერსიტეტი).

სამეცნიერო-საველე ექსპედიციებში იმუშავა ავსტრალიის ყველა შტატში (ტასმანიის ჩათვლით); კუნძულებზე — ბალი, ლომბოკი (ა. უოლესის ხაზი), ოკეანეთში — ახალი ზელანდიის ორივე კუნძულზე, ფიჯი, კალედონია, ტაიტი, სოლომონის კუნძულები; აღმოსავლეთ ტროპიკულ აფრიკაში (ტანზანია, კენია, უგანდა, რუანდა), მადაგასკარზე; აშშ-ში (კალიფორნიის, ნევადას, არიზონის შტატებში); მექსიკაში (ჩიპუაპუას, მეხიკოს შტატები; იუკატანის ნახევარკუნძული); ეკვატორში (გალაპაგოსის კუნძულებითურთ).

მანამდე, 1986 წელს, შემოქმედებითი მივლინებით იმყოფებოდა სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაში: ტაილანდში, ფილიპინებში, სინგაპურში, მალაიზიაში; 1989 წ. — სამხრეთ ამერიკაში: ჩილე, პერუ, ეკვატორი, კოლუმბია; 1998-1999 წლებში — იტალიის, შვეიცარიისა და საფრანგეთის ალპებში; 1996-1998 წლებში — მცირე აზიაში (ანატოლია), 2009 წელს — ჩრდილო-დასავლეთ გერმანიის ბალტიის ზღვისპირა ჰაბიტატებში, უნგრეთის სტეპებში (პუშტა).

ხუთივე კონტინენტზე, ძირითადად, საველე (კარვის) პირობებში გაიარა დაახლოებით 80000 კმ. მოგზაურობა უხდებოდა ყველა სახის, მათ შორის ცოცხალი ტრანსპორტით, აქლემის ჩათვლით (ჩრდილო-დასავლეთ ავსტრალიის უდაბნოები).

შემოქმედებითი საქმიანობა აისახა ფუნდამენტურ მონოგრაფიებში: „ჩემი აფრიკული საფარი“ (თსუ, 2002, 331 გვ.), „დედაბუნება“ (თავი „ხუთ კონტინენტზე“, ტ. I, 2004, 403 გვ.), სასკოლო და მე-

თოდურ სახელმძღვანელოებში: „დედაბუნება“ (II, III, IV კლ., 2003-2005 წწ.); კაპიტალურ სასწავლო-სამეცნიერო სახელმძღვანელოში — „ბიოგეოგრაფია“, „დედამინის ბიომები“, ნაწილი I (თსუ, 2008, 527 გვ.), გერმანიაში, ინგლისურ ენაზე გამოცემულ მონოგრაფიაში „კავკასიის ბიომები“ (2009) (თანარედაქტორი, პროფ. ჰანს ჯუსტენი).

არნ. გეგეჭკორი 1962-1990 წლებში ინტენსიურად სწავლობს კავკასიის ორგანულ სამყაროს (უზერხემლო ცხოველთა ერთი ჯგუფი — ფსილოდეა და მათი მკვებავი ყვავილოვანი მცენარეები). ამ ჯგუფის ტაქსონომიას, ბიოეკოლოგიას, ბიოგეოგრაფიას, ევოლუციას რეგიონის ყველა ბუნებრივი ზონის (ბიომის) მიხედვით ცარცული პერიოდიდან (დაახლ. 100 მლნ წ.) დღემდე. გამოკვლევები აისახა ევროპულ ენებზე დაბეჭდილ 9 მონოგრაფიასა და 150-მდე სტატიაში, სადოქტორო დისერტაციაში (დაიცვა ქ. ლენინგრადში, 1985 წ.).

კავკასია შესწავლილ იქნა ყველა ბუნებრივ-ისტორიული რეგიონის მიხედვით და მთელი სავეგეტაციო პერიოდის (მარტი-ოქტომბერი) განმავლობაში. გარდა კავკასიისა, სათანადო გამოკვლევები განახორციელა ყოფილი სსრკ-ის ყველაზე საინტერესო რეგიონებში: შუა აზია, ციმბირი, შორეული აღმოსავლეთი (1985-1991 წწ.).

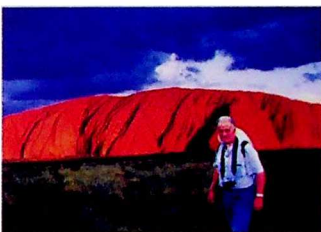
რეგიონული და გლობალური მასშტაბის ექსპედიციებში არნ. გეგეჭკორმა შეაგროვა ფლორისა და ფაუნის საინტერესო ჯგუფების კოლექციები, დააგროვა ინფორმაციული და ვიზუალური (ფოტო, ვიდეო) ხასიათის უმდიდრესი მასალები. ისინი ასახავენ დედამინის სხვადასხვა ლანდშაფტებს, ბიომებს, დანყებული ეკვატორის ხაზიდან პოლარული განედების ჩათვლით ჩრდილოეთ ნახევარსფეროში და თითქმის პოლარულ განედებამდე სამხრეთ ნახევარსფეროში. ასევე კავკასიონის, ალპების, ანდების, კლიმანჯაროს, პამირის, ტიან-შანის სიმაღლებრივ სარტყლებში, გაეცნო ნაკრძალებსა და ეროვნულ პარკებში დაცულ უნიკალურ ცოცხალ ორგანიზმებს: რელიქტური სეკვიას ტყეებს კალიფორნიაში, გიგანტურ სამეფო ევკალიპტის ტყის ხელუხლებელ კორომებს ტასმანიაში, კვერცხისმდებელ ძუძუმწოვარს — იხენისკარტას, ჩანთოსან ძუძუმწოვრებს ავსტრალიაში, ნახევრად პრიმატებს — ლემურებს — მადაგასკარზე, ეგზოტიკურ რეპტილიებს — იგუანებს სამხრეთ ამერიკაში; არაორგანული ბუნების იშვიათ ძეგლებს: როტორუას თერ-

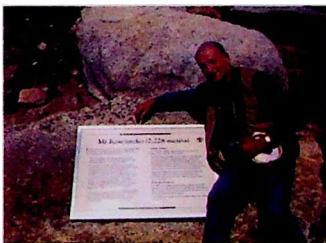
ლონდონის უნივერსიტეტი, ქართველოლოგ პროფ. დევიდ ლანგთან

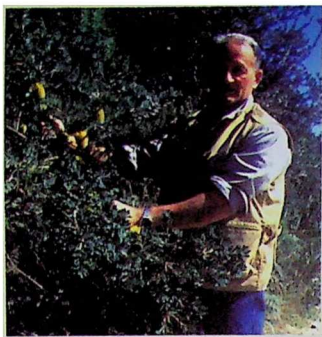
ავსტრალია, სიმპსონის უდაბნო

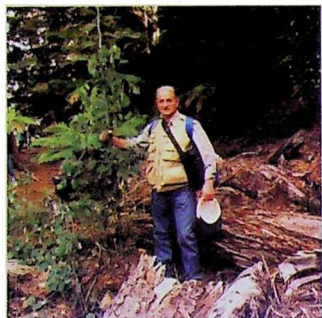
ცენტრ. ავსტრალია, ულურუს მთა

აღმ. ავსტრალია, კოსციუშკოს მთაზე

ტასმანია, ავსტრალიის ენდემურ
მცენარე ბანქსიასთან

აბ. ზელანდია, ხეგვიმრების ტყეში

ყირგიზეთი, ცენტრ. ტიან-შანი

ეგვიპტე, ხეოფსის პირამიდასთან (1976 წ.)

მულ გეიზერთა სამყაროს ახალ ზელანდიაში, ნგორონგოროს კრატერს აფრიკაში, გრანდ კანიონს აშშ-ში; მუზეუმებში გამოფენილ პალეონტოლოგიურ მასალებს, დინოზავრთა უმდიდრეს კოლექციებს აშშ-ში, პრეისტორიული ადამიანის თავის ქალებსა და სხვა ძვლოვან ნაშთებს კენიაში (ნაირობი), სიდნეისა და სან-ფრანცისკოს მეცნიერებათა აკადემიის მუზეუმების უზარმაზარ აკვარიუმებში ექსპონირებულ „ცოცხალ ნამარხებს“ — ყველა ხერხემლიან ცხოველთა ჯგუფის (კლასის) საერთო წინაპარს — ტროპიკული აფრიკის მიმდებარე ინდოეთის ოკეანის ბინადარს, მტევანფარფლიან თევზს — ლატიმერიას, ავსტრალიურ ნეოცერატოდსა და მდინარე ამაზონის ლეპიდოსირენს, ბოტანიკურ ბაღებსა და ეკოლოგიური (ბუნებრივთან მიახლოებული) პრინციპით მოწყობილ ზოოლოგიურ პარკებში თავმოყრილ, დედამიწის ფლორისა და ფაუნის იშვიათ სახეობებს; გეოლოგიურ ასპექტებს, სახელდობრ, კონტინენტთა დრეიფისა და მისგან გამონეული მიწისძვრების შედეგად დედამიწის ქერქში წარმოქმნილ ღრმა „ჭრილობებს“ — უდიდეს რღვევებს: სან-ანდრეასს კალიფორნიაში, ალმოსავლეთ აფრიკის გიგანტურ, 6000 კმ სიგრძის რღვევის ზოლს; კოსმოსურ მოვლენებს — დედამიწაზე დაცემული მეტეორიტის მიერ წარმოქმნილ ვეებერთელა კრატერს არიზონაში.

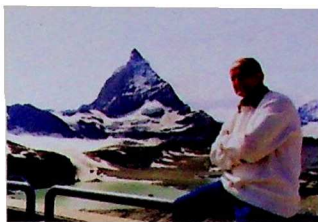
არნ. გეგეჭკორი დიდი ხანია დაინტერესებულია ადამიანის (*Homo sapiens*) ისტორიით. აღნიშნულზე მეტყველებს შემდეგი ფაქტები: მან უშუალოდ, საველე პირობებში (ტიანზანია, კენია) მოინახულა ალმოსავლეთ აფრიკის მნიშვნელოვანი პალეოანთროპოლოგიური აღმოჩენების კერები, გაეცნო შესატყვის მასალათა ფონდებს ნაირობში (კენია), თბილისში (საქართველო); მოინახულა, საფონდო მასალებს გაეცნო და გადაიღო ადამიანის წარმოშობისა და განსახლების ამსახველი ისეთი უმნიშვნელოვანესი მუზეუმების ექსპოზიციები, როგორიცაა: კენიის ეროვნული მუზეუმი (ნაირობი), კალიფორნიის (სან-ფრანცისკო) მეცნიერებათა აკადემიასთან არსებული ბუნების ისტორიის მუზეუმი, ავსტრალიის ბუნების ისტორიის მუზეუმი (ქ. სიდნეი), ლონდონის ბუნების ისტორიის მუზეუმი, პარიზის ანთროპოლოგიური მუზეუმი, ქ. ჟენევის (შვეიცარ-

ია) ბუნების ისტორიის მუზეუმი, ახალი ზელანდიის აბორიგენთა (მაორი) მუზეუმი (ქ. ოკლენდი), ქ. მეხიკოს აცტიკების, მაიასა და ინდიელთა სხვა ტომების კულტურის ამსახველი ანთროპოლოგიის მუზეუმი, ქ. ლიმას (პერუ) ინკების კულტურის ამსახველი ეროვნული მუზეუმი, ქ. კაიროს (ეგვიპტე) ეროვნული მუზეუმის პალეოანთროპოლოგიური განყოფილება...

მოინახულა და ფოტოფირზე აღბეჭდა კაცობრიობის საწყისი კულტურის ისეთი ცენტრები, როგორიცაა: ეგვიპტური პირამიდები და ფარაონთა სამარხები, მდინარეების — ეფრატისა და ტიგროსის ზედაწელი; წინაკოლუმბიური ამერიკის შემდეგი უმნიშვნელოვანესი საკულტო დანიშნულების ცენტრები: აცტიკების — ტეოტიჰუაკანი, მაიას ტომის პირამიდები — იუკატანის ნახევარკუნძული (მექსიკა), ინკების — მაჩუ-პიკუ (პერუ); ანტიკური ხმელთაშუა ზღვის კულტურის კერები ათენსა და რომში; გაეცნო ამაჟამად მცხოვრები პალეოლითურ-ნეოლითური კულტურის მატარებელი ხალხის ყოფა-ქცევებსა და ზნე-ჩვეულებებს: უგანდა-რუანდას ტროპიკულ ტენიან ტყეებში მცხოვრებ ნეგროიდებს — პიგმეებს, ტანზანია-კენიაში მოზინადრე მასაის ხალხს, ცენტრალური ავსტრალიის (ულურუ, ანუ აიერს-როკი) და ჩრდილოეთ ავსტრალიის (არნჰემ-ლენდის ზეგანი) — ავსტრალიიდებს, აგრეთვე თანამედროვე ცივილიზაციებთან ნაზიარებ, მაგრამ ძველი ტრადიციების შემნარჩუნებელ კერუას ტომელებს პერუსა და ეკვადორში, ნილოტელებს — ტროპიკულ აღმოსავლეთ აფრიკაში, ცენტრალურაზიური კულტურის მატარებელ ხალხს ცენტრალური ტიან-შანისა და პამირის ზეგანზე, ტროპიკული სამხრეთ-აღმოსავლეთი აზიის ნეგრიტოსებს, ოკეანეთის (წყნარი ოკეანის აღმოსავლეთი ნაწილი) აბორიგენებს: მალაიზიელებს (კუნძული ფიჯი), პოლინეზიელებს — მაორის ხალხს (ახალი ზელანდია) და ა.შ.

როგორც ითქვა, აღნიშნულ სფეროში არნ. გეგეჭკორის პირადი დაკვირვებების გარკვეული ნაწილი აისახა მის მიერ გამოცემულ მონოგრაფიებში.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ არნ. გეგეჭკორმა გლობალური მასშტაბის გამოკვლევები-

შეიყარია, მწვერვალი მატერპორნი

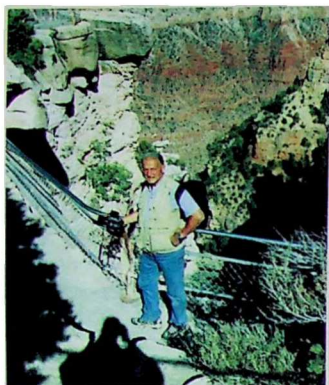
ტანზანია, ნგრონგოროს კრატერში

აფრიკა, შთა კილიმანჯაროს კალთებზე

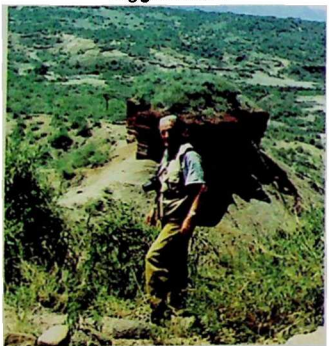
ჩრდ. ამერიკა, სეკოიას ტყეში

ჩრდ. ამერიკა, გრანდ-კანიონში

მექსიკა, ჩიპუაპუას უდაბნო, კაქტუს საგუაროსთან

ტანზანია, ოლდუვაის ხეობაში

სას, ბევრ შემთხვევაში, გაიმეორა ის ისტორიული მარშრუტები, რომლებიც განახორციელეს გამოჩენილმა ბუნებისმეტყველებმა: ა. ჰუმბოლდტმა, ჩ. დარვინმა, ა. უოლესმა და ა.შ.

შემთხვევითი არ არის, რომ საერთაშორისო გეოგრაფიული კავშირის პრეზიდენტმა, პროფესორმა ანნე ბატიმერმა მას „თავისი გამოკვლევების სიღრმითა და მასშტაბით ქართველი ჰუმბოლდტი უწოდა (IGU Newsletter, 06, 2002, pp. 19-22).

2003 წელს სიდნეის ახალი სამხრეთ უელსის უნივერსიტეტში ჩატარებული მორიგი საქმიანობის ანგარიშში, რომელიც გამოუგზავნეს თბილისის უნივერსიტეტის რექტორს, ხაზგასმულია: „ძვირფას პროფესორ რ. მეტრეველს. პროფ. არნოლდ გეგეჭკორი, ბიოგეოგრაფიის დარგში შემდგომი კვლევისათვის, კვლავ იყო მიპატიჟებული როგორც მიწვეული პროფესორი ბიოლოგიის, დედამიწის-მცოდნეობისა და გარემოს შემსწავლელ ფაკულტეტზე (BEES), ახალი სამხრეთ უელსის უნივერსიტეტში (UNSW). პროფესორ გეგეჭკორის ვიზიტი უნივერსიტეტში გამოირჩეოდა განსაკუთრებული პროდუქტიულობით და მოიცავდა შემდეგ აკადემიურ საქმიანობებს ფაკულტეტზე“ (ჩამოთვლილია საქმიანობის 14 პუნქტი, მათ შორის პირველი ეხება „ბიოგეოგრაფიის“ სახელმძღვანელოს გამოცემას — რედ.; 18.01.2003).

პროფ. არნოლდ გეგეჭკორის ბიოგეოგრაფიული საქმიანობის (საველე, საფონდო, ლექცია-სემინარები) ერთგვარი აღიარება იყო გამოჩენილი პალეონტოლოგის, UNSW-ის პროფესორის, სიდნეის მუზეუმის დირექტორის, მაიკელ არჩერის სტუმრობისათვის გადაცემული საჩუქარი. ეს იყო მისი ავტორობით გამოცემული წიგნი: „ავსტრალიის ევოლუცია, ცვლილებების 110 მილიონი წელი“, რომლის ტიტულზე ავტორმა კოლეგას შემდეგი წარწერა გაუკეთა: „ძვირფასო არნოლდ! ძალიან დიდი მადლობა (ხაზგასმა ავტორისაა) მასტიმულირებელი დისკუსიებისათვის! თქვენ მომეცით ყველაზე ფასეული — ვიფიქრო! იმედი მაქვს ჩვენი მომავალი შეხვედრებისა! გულწრფელად მაიკელ არჩერი, 22.12.2002 (Dear Arnold, thank you for very stimulating discussions! You have given me much of value to think

about! Look forward to our next meeting!).

წარმატებული იყო პროფ. არნ. გეგეჭკორის ვიზიტი გერმანიაშიც, რასაც მოწმობს ქ. გრეიფსვალდის უნივერსიტეტის ჭაობების კვლევისა და პალეოეკოლოგიის დეპარტამენტის ხელმძღვანელის, ხმელეთის ნაყალბარბი ეკოსისტემების საერთაშორისო კავშირის გენერალური მდივნის, პროფესორ ჰანს ჯუსტენის მიერ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორის, პროფესორ გ. ხუბუასადმი მიწერილი ოფიციალური წერილი: „ძვირფასო პროფესორო ხუბუა, ამ წერილით გიდასტურებთ, რომ პროფ. გეგეჭკორი მუშაობდა როგორც მიწვეული პროფესორი (Visiting Professor) ჩემს დეპარტამენტში — ბოტანიკისა და ლანდშაფტების ეკოლოგიის ინსტიტუტში, გრეიფსვალდის უნივერსიტეტი, 2009 წლის 15 ივნისიდან 10 აგვისტოს ჩათვლით. მისი ვიზიტის პირობებში პროფ. გეგეჭკორი ჩვენი უნივერსიტეტის მეცნიერებებთან ერთად ამზადებდა საერთო მონოგრაფიას — „კავკასიის ბიომები“, რომელიც ამჟამად ფაქტობრივად დამთავრების ფაზაშია და წარედგინება საერთაშორისო ტორფნარის დაცვის ჯგუფის ეგიდით ორგანიზებულ საველე სიმპოზიუმსა და კონგრესს (კოლხეთი 1-15 სექტემბერი, 2009).

გარდა აღნიშნულისა, პროფ. გეგეჭკორი დაინიშნა კავკასიის მომავალი ერთობლივი კვლევის მონაწილედ ჩვენი უნივერსიტეტიდან, რომელიც უშუალო კავშირშია ირანის ბიოგეოგრაფიულ კვლევასთან და ამ ქვეყნის გარემოს დაცვასთან. აღნიშნულთან ერთად, მან ჩვენს ინსტიტუტში წაიკითხა ლექციების ციკლი: „სამხრეთ კავკასიის ორი რეფუგიუმი — კოლხეთი და თალიში — შედარებითი ანალიზი“.

გამოვხატავ მაღლიერების გრძნობას თქვენდამი, რათა პროფ. გეგეჭკორს მიეცით შესაძლებლობა ასე პროდუქტიულად განეხორციელებინა დასახული მიზნები ჩვენს უნივერსიტეტში და ვიმედოვნებ, რომ მომავალშიც მჭიდრო ურთიერთობები გვექნება თქვენდამი დაქვემდებარებულ უნივერსიტეტთან.

გულწრფელად, თქვენი პროფ. დოქტორი ჰანს ჯუსტენი, გრეიფსვალდი, 10 აგვისტო, 2009."

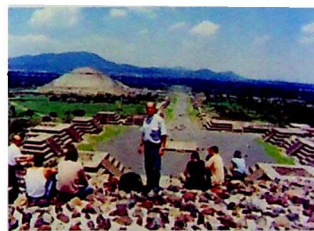
გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ მხატვრული და, საერთოდ, ფოტოგრაფიით დაინტერ-

ტანზანია, სერენგეტის ეროვნულ პარკში

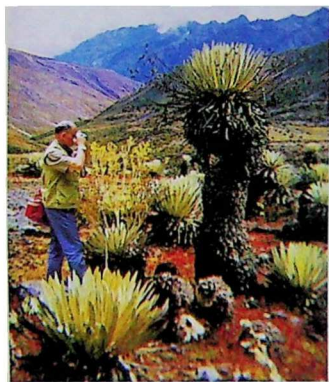
ცენტრ. ამერიკა, მექსიკა, კოლუმბის ძეგლთან

მექსიკა, ატლევთა წმიდა ქალაქი — ტეოტიუაკანი

უკუადორი, ქ. კიტო, პუმბოლდტის ძეგლთან

კოლუმბია, ანდები, ალპური სარტყელი, მცენარე — ესპელეტია

გალაპაგოსის კუნძულები, კაქტუსებთან

ცენტრალური ავსტრალიის აბორიგენთან (ბინდიბუს ტომი)

ახალი ზელანდია, მაორის ტომის ეთნოგრაფიული მუზეუმი

ესებულ პირთა შორის არნოლდ გეგეჭკორს გააჩნია ნეგატივებისა და დიაპოზიტივების თითქმის 40 წლის განმავლობაში გადაღებული უმდიდრესი ფონდი, ეს უკანასკნელი ასახავს საქართველოს უკლებლივ ყველა რეგიონის, მისი ისტორიულ-გეოგრაფიული კუთხეების ლანდშაფტებს, მათ ცოცხალსა და არაცოცხალ ბუნებას, ისტორიულ, არქიტექტურულსა და ეთნოგრაფიულ ძეგლებს, ნივთებს. იგივე ფონდი მოიცავს მთელ კავკასიას, დაბოლოს, დედამიწის ყველა კონტინენტს, გარდა ანტარქტიკისა, სადაც 1989 წელს ქ. ოდესიდან გამგზავრების ცდა, სსრკ-ში იმ დროს გამეფებული ბიუროკრატიული მექანიზმის გამო, სამწუხაროდ, წარუმატებლად დამთავრდა.

არნოლდ გეგეჭკორი არჩეულია საქართველოს სახელმწიფო პრემიების კომიტეტის პრეზიდიუმის წევრად (1998); რესპუბლიკის ოთხი საზოგადოებრივი აკადემიის აკადემიკოსად, საქართველოს ჟურნალისტთა ფედერაციის წევრად; დაჯილდოებულია „ღირსების ორდენით“, თსუ ივ. ჯავახიშვილის სახელობის მედლით, „ბუნების ქომაგის“ ორი მედლით. მისი მრავალმხრივი მოღვაწეობა დაფასდა საერთაშორისო ასპარეზზე: საქართველოში ერთ-ერთ პირველს მიენიჭა სოროსისა და რუსეთის საბუნებისმეტყველო აკადემიის სტიპენდია (1992-1993), არის „საერთაშორისო გეოგრაფიული კავშირის“ (IGU) წევრი (2002), „ეროვნული გეოგრაფიული საზოგადოების“ (აშშ) წევრი (2002), კავკასიის გარემოს (ეკოლოგიის) საერთაშორისო საზოგადოების (ISCE) პრეზიდენტი (2001), ტორფნარის დაცვის საერთაშორისო საზოგადოების (IMCG) წევრი (2008); კემბრიჯის (ინგლისი) საერთაშორისო ბიოგრაფიული ცენტრის (IBC) მიერ დასახელებულია 2000-2001 წლის საერთაშორისო პიროვნებად (დიპლომი, ვერცხლის მედალი), არჩეულია ამავე ცენტრის კონსულტანტად (2002).

არნოლდ გეგეჭკორი ბუნებისმცოდნეობის ცნობილი პოპულარიზატორია. მას 32 წელი მიჰყავდა საქართველოს ტელევიზიის პოპულარული გადაცემა — „ბუნების კარი“. საყოველთაო აღიარება პოვეს მისმა დიდაქტიკურ-პედაგოგიურმა და ლიტერატურულ-პუბლიცისტურმა ნიგნებმა — „დედაბუნება“ (ტ. I, II), „ბუნება შემოქმედი“.

„დედაბუნების“ წინასიტყვაობაში — „კარგი წიგნი“ — მუხრან მაჭავარიანი წერს: „... როგორც ორმოში ჩავარდნილი კაცი მეორე კაცმა ამოზიდოს თოკით, ასევე დედამიწის სიღრმიდან სამზოვზე გამოჰყავს ხე და ბალახი მზესა და წვიმას — პირველს თავისი სხივების ხიბლით, მეორეს თავისი წვეთების ჯაჭვით.

მზის სხივებთან და წვიმის წვეთებთან ხეთა ტოტემისა და ბალახების ღეროთა ურთიერთშეწვევით იქსოვება სიცოცხლე ცასა და მიწას შუა.

ხელის უხეში გაქნევით ამ ძვირფასი ქსოვილის გაფხრენა, — საკუთარი სიცოცხლის შემოკლება, იმ ტოტის მოჭრაა, რომელზეც თვითონ ზიხარ.

რაც უფრო უხვია ამა თუ იმ ქვეყნის ბუნება, — მით უფრო მდიდარია იქაურთა ენა.

დაცვა ბუნებისა (ნურავინ იტოშებს), — გარკვეულწილად დედაენის დაცვაა.

... დარწმუნებული ვარ, ყველა ის ყმაწვილი, რომელიც ამ წიგნს ყურადღებით წაიკითხავს, დიდი სიყვარულით განიმსჭვალება ბუნების მიმართ.

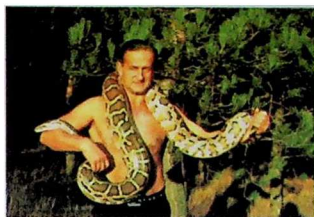
ეს კი ნამდვილად დიდი საქმეა, ვინაიდან, უწინარეს ყოვლისა, სწორედ ამ მიზნითაა ეს წიგნი დაწერილი.“

ამაღლეველელია შოთა ნიშნიანიძის „წინასიტყვაობა“, დაწერილი არნ. გეგეჭკორის „ბუნება შემოქმედისათვის“:

„...ბუნება ყველაზე დიდი მშვენიერებაა — პირველქმნილი და სრულქმნილი მშვენიერება. ჯანსაღი ბუნება, როგორც უმაღლესი მშვენიერება, დიახაც, ქვეყნიერების გადამრჩენია. თუ პოეზიაში ბუნება არ სუნთქავს თავისი სინედლით, საღებავებითა და რიტმებით, ასეთი ლექსი გამოფიტული და უსიცოცხლოა.

ბუნება ყოველგვარი მშვენიერების დედანია. ამ დედნის ფაქიზი წაიკითხვა, მისი შესწავლა და მოვლა-პატრონობა ადამიანთა წმიდათაწმიდა მოვალეობაა.

წინამდებარე წიგნი ბუნების გულთამხილაობის ენციკლოპედიური პოეზიაა, მრავალფეროვან საიდუმლოებათა კალეიდოსკოპია — სილამაზის განცდითა და ხატოვანი ქართულით გადმოცემული, მათი გაცნობა დიდ ესთეტიკურ სიამოვნებას მიანიჭებს როგორც სწავლულ ბუნებისმცოდნეს, ისე ყოველ

აზიური პითონით

აფრიკული პითონით

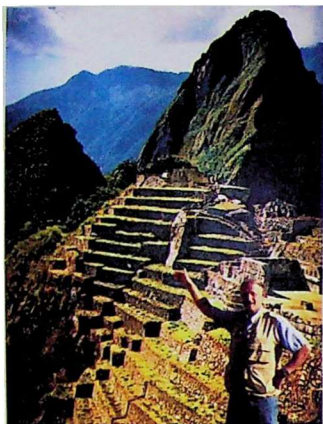
ფილიპინები, კუნძ. სებუ, ნეგრიტოსებთან

კენია, მასაის ტომელთან

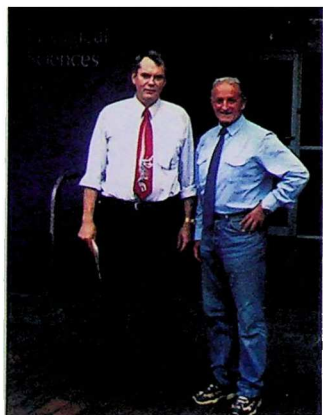
აფრიკა, იტურის ტყის პიგმეებთან

პერუ, ინკების ნშიდა ქალაქი მაჩუ-პიკუ; მდ. ამაზონის სათავეებთან

აშშ, კალიფორნია, სან-ანდრეასის რლვევის აღმნიშვნელ დაფასთან

სიდნეი, პროფ. მაიკელ არჩერთან

ბუნებისმოყვარე ადამიანს.“

ახლა მოვუსმინოთ ქართული სიტყვის კიდევერთ დიდოსტატს, ვფიქრობ, არ გაგვიჭირდება მივხვდეთ, ვინ არის ამ სიტყვების ავტორი:

„არნოლდ გეგეჭკორი მინდია... ის ბუნების ენაზე ლაპარაკობს, მისი მესაიდუმლეა და მის „ლურსმულზე“ წერს და კითხულობს.

... არნოლდ გეგეჭკორის წიგნს „ბუნება შემოქმედია“ ბუნებისარმცოდნე, არმცნობ „უნიგნურს“ ანბანს შეასწავლის ბუნების ენის წასაკითხად, ნოტებს ასწავლის ბუნების მუსიკის გასარჩევად, ხელოვნებათმცოდნეობაში გააცნობიერებს და ეცოდინება, რომ „წისლი ფიქრია მთებისა,“ რომ „მთაც ლამაზია, ბარიც ლამაზი, ცა ფიროსმანის დახატულია“.

... „ცვრიან ბალახზე თუ ფეხშიშველამ არ გავიარე — რაა მაშული?!“. თუ სისხამზე ცვრიან ბალახში ფეხშიშველა არ ივლი, თუ ვარდის მოკრეფისას ეკალმა სისხლი არ გადინა, თუ ხიდან არ ჩამოვარდნილხარ, თუ მდელის ყვავილებში გულალმა არ წოლილხარ და ცა ასე არ დაგინახავს, „ცისა ფერს, ლურჯსა ფერს — პირველად ქმნილსა ფერს“ როგორ ეზიარები?! თუ თეთრი მწვერვალები ოცნებით მაინც არ დაგიპყრია, თუ მდინარის ფსკერზე ჩაყურყუმალავებულს თვალი არ გაგიხელია, რა იცი, რაა თვალ-მარგალიტი?!“ და რაა საერთოდ, მაშული — სამშობლო!”

სტილით, წერის მანერით არც ქვემოთ მოყვანილი სტრიქონების ავტორის დადგენა გაუჭირდება ქართველ მკითხველს: „... ესაა კაცი, ვისაც რა ვიცი, რაღა არ მოუხილავს ჩვენსა განედებს მიღმა ამა — ვრცელ ქვეყნად, მათ შორის რარიგ ბევრდაბევრ დიდ — უდაბნოთა წიაღებიც დიდის გულდასმით, და, ყოველივესი რა — დაკვირვებით დამხსოვებელი და შემსწავლელი, მერეც, ფიქრებსა თუ ქალაქდზე რარიგ მუშაკი, ერთგული და პატიოსანი და ნიჭიერი, თავდადებული?“

... მე ვინ მეკითხება, მაგრამ ვისაც ეს მოეკითხება, მის ადგილას მოსწავლეებისათვის ძალიან — ყოვლადუცუილებლად წასაკითხ წიგნად დავანესებდი ბატონი არნოლდ გეგეჭკორის „ბუნება შემოქმედია“-ს, თორემ სამშობლოს მისი სუვერმცოდნეი სხვაგან დავეძებთ... და ამა-ამღვრეულობანაში კი ვისაც რომ ნაღდად შეუძლია რომ დაგანახოს და

შეგვაცვაროს სამშობლო, ჩვენი, ჩვენ... — ღმერთმა ქნას და მხოლოდ დროებით დაბრმავებულს — და სწორედ ამ კაცს, მეგობრობის მიუხედავად, ყოველთვის „ბატონი არნოლდ“-ით მივმართავ, ხოლო ფიქრში კი რარიგ წყალობად „ჩემო არნოლდ“-ი არის, არის, ძალიან არის, რადგან ჩვენია, როგორი მართლა სა-ჩვენოა, ის, - - აი, იმდენად, რომ როგორ მშურს მისი ალტაცებული — როგორღაც, შურით, რა სწორად ცხოვრობს — მისთვის ნაბოძებ ბედნიერებით სხვებისაც როგორ თვალთ-ამხილველი ოღონდაც, უნდა, ნაიკითხო ის...

... და, ალბათ, არ მიწყენს იმას, რომ მგონია, — რომ მის საოცარ, ამამალლებულს როგორ, რა წყალობა — შევებად მის საოცარ და მბედნიერად წიგნს მშვენიერი და სწორი სათაური თუმცა კი აქვს — „ბუნება შემოქმედია“. მაგრამ ერთი სიტყვა მგონი, რომ მაინც აკლია — თუმც მას მშვენიერად მოეხსენება, ეს, მაგრამ თუ ღმერთმა ქნა და აუცილებელ სახელმძღვანელოდ რომ შემოვიღებთ, ავტორმა ჩვენთვის უნდა დაამატოს ის, რომ: „ბუნება შემოქმედით შემოქმედია“, მით უმეტეს, რომ ამ როგორ წყალობად — წიგნში როგორაა გაჯერებული ჩვენი დიადი პოეტების, განსაკუთრებით ხშირად-კია ანა კალანდაძისა და შოთა ნიშნიანიძის რა პნკარები და, ეგება გული მოგვიბრუნდეს ერთმანეთზე, ჩვენ, ბუნებით, ჩვენი როგორც ეს ადრე ეყოფილვართ, თურმე, და, მოდით, ერთიც და გავიხსენოთ, თუ რაა ეს სამშობლო, ჩვენი, რომელიცა რომ: თავიდათავი? —

ენა, მამული, სარწმუნოება...

(გურამ დოჩანაშვილი, „არის და იყო უცნაური, ადამიანიც, წუთისოფელიც“).

მსგავსს შეფასებებს ვკითხულობთ ასევე მურმან ლებანიძის, ტარიელ ჭანტურიას, რევაზ მიშველაძის, გენო კალანდიას, ლევან სანიკიძის, მურმან ჯგუბურიას, გურამ გეგეჭკორის რეცენზიებსა თუ ლექსებში. შემთხვევითი არ არის, რომ არნოლდ გეგეჭკორი იაკობ გოგებაშვილის მემკვიდრედ აღიარეს! აღნიშნულის დასტურად საკმარისია მოვიყვანოთ ანა კალანდაძის აზრი: „არნოლდ გეგეჭკორის — მწერლის, პუბლიცისტის, მეცნიერის ამ სამ წიგნში („დედაბუნება“, ტ. I, II, „ბუნება შემოქმედია“) თავმოყრილმა მდიდარმა საბუნებისმეტყველო,

პროფ. ანნე ბატიმერთან და პროფ. ნორბერტ ბრომბერგთან

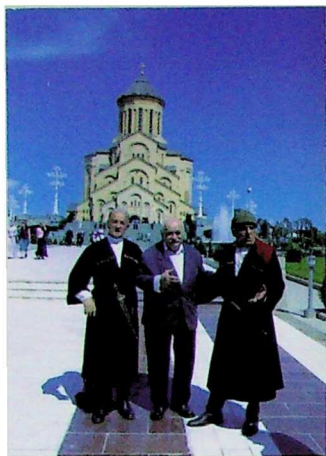
გერმანია, პროფ. პანს ჯუსტენთან და ირანელ დოქტორ ელიას რამეზანთან

თბილისი, მხატვრის სახლი (1986 წ.), არნ. გეგეჭკორის ფოტოგამოფენა. სურათზე: ვახტანგ ბერიძე, ელიი კაჭარავა, ლალი (აღ.) ჯავახიშვილი, ავტორი

მუხრან მაჭავარიანთან ვაკის პარკში

რეზო ჩხეიძესთან და ოტია
იოსელიანთან

აგრეთვე, ისტორიულმა „ეთნოგრაფიულმა მასალებ-
მა უმალ მიიპყრო ფართო საზოგადოების ყურა-
დღება, დიდი შეფასება მისცეს მათ ავტორს, იგი
დიდი იაკობ გოგებაშვილის შემკვიდრედ აღიარეს
და მისი ტრადიციების გამგრძელებლად დასახეს.

... არნოლდ გეგეჭკორის ეს — ყოველი ქართ-
ველისთვის საჭირო და სამაგიდო ნიგნი — „ბუნება
შემოქმედია“, დამეთანხმებით, სავსებით იმსახ-
ურებს სახელმწიფო პრემიას“ (ანა კალანდაძე,
„დიდი ტრადიციების გამგრძელებელი“, „ლიტერა-
ტურული საქართველო“, 21—28.08, 1998).

შემოქმედებითი საქმიანობისათვის არნოლდ
გეგეჭკორი დაჯილდოებულია სახელმწიფო პრე-
მიით (საყმანეილო ლიტერატურის დარგში), პ. მე-
ლიქიშვილის პრემიით (თსუ-ის უმაღლესი პრემია
საბუნებისმეტყველო დარგში), ი. გოგებაშვილის (I
ხარისხის) პრემიით.

აკადემიკოსი
პროფესორი

თეიმურაზ იოსელიანი
რევაზ გაგნიძე

გურამ დოჩანაშვილი ჩოხოსნებთან: ჯუმბერ
ლეუაძე, არსენ გვენეტაძე, არნოლდ გეგეჭკორი,
რეზო სულავე, გოგი დოლიძე, გიორგი როგავა
(2006 წ. 16.01.)

სტუმრად ერის სათაყვანებელ
პოეტ — ანა კალანდაძესთან

- Acacia dealbata*, 39
Accipiter gentilis, 89, 144
Achillea, 30
Acinonyx, 48, 72
A. jubatus, 48, 72, 144
Adansonia grandidieri, 41
Aepyornis maximus, 43
Alectoris graeca, 93, 144
Alhagi, 30
Alligator, 103
Ammodendron karelinii, 36
Anabasis, 30
Anas platyrhynchos, 99, 144
Anser anser, 100, 144
Antilopa cervicapra, 33
Antidorcas marsupialis, 17
Apis, 124
Apis mellifera, 124, 145
Aquila chrysaetos, 31, 87, 144
Artemisia, 30
Babyrousa babyrousa, 77
Bombyx mori, 48, 123, 145
B. orange, 123
Bos, 116, 145
B. mutus, 118, 145
B. primigenius, 116
B. primigenius indicus, 118
B. taurus, 116
Brahmaea christophi, 27
Caiman, 103
Calligonum, 29
Camelus, 120, 145
C. bactrianus, 121
C. dromedarius, 121
Canis, 106
C. familiaris, 109, 145
C. lupus, 78, 109, 144
C. lupus familiaris, 106, 109, 145
Capparid, 30
Capra, 115, 145
C. aegagrus, 85, 115, 144
C. caucasica, 105
C. falconeri, 115
C. nubiana, 31
C. prisca, 115
Capreolus capreolus, 83, 144
Cervus axis, 33
C. elaphus, 82, 144
Columba, 100
C. livia, 100, 145
Corallium rubrum, 104
Corvus corax, 95, 144
C. corone, 96, 144
C. ruficollis, 31
Crocodylus, 103
C. porosus, 103
Elephas maximus, 123
Ephedra, 30
Equus asinus africanus, 112
E. asinus domesticus, 110, 112, 145
E. asinus somalicus, 112
E. caballus domesticus, 110, 145
E. hemionus, 81, 144
E. hemionus khur, 34
Falco cherrug, 91, 144
F. peregrinus, 90, 144
Felis, 110
F. chaus, 110
F. leo, 49
F. libica, 109
F. ocreata caudata, 110
F. pardus, 64
F. silvestris, 109, 143
F. silvestris caucasicus, 110
Fennecus zerda, 31
Francolinus francolinus, 94, 144
Gavialis gangeticus, 32
Gazella gazelle, 31
G. granti, 39
G. subgutturosa, 31, 84, 144
Gyps fulvus, 89, 144
Gyrinus, 103
Haloxylon, 30
Hammada, 30
Heliaetus vocifer, 77
Homo, 106
H. sapiens, 156
Lemur catta, 42
Loxodonta africana, 40, 123
Luscinia megarhynchos, 97, 144
Mustela erminea, 80, 142
Naja naja, 102
Neofelis nebulosa, 64
Notonecta glauca, 103
Ophiophagus hannah, 102
Otus brucei, 31

Ovis, 113, 145
O. ammon, 113
O. ammon ammon, 114
O. ammon gmelini, 114
Panthera, 48, 49, 64
P. leo, 49, 50, 143
P. leo atrox, 50
P. leo azandica, 49
P. leo bleyenberghi, 49
P. leo capensis, 49
P. leo europaea, 50
P. leo fossilis, 50
P. leo krugeri, 49
P. leo leo, 50
P. leo masaica, 49
P. leo nubica, 49
P. leo persica, 51
P. leo senegalensis, 49
P. leo somaliense, 49
P. leo spelaea, 50
P. pardus, 45, 48, 64
P. pardus ciscaucasica, 65
P. pardus ciscausicus, 65
P. pardus fusca, 35
P.p. jarvisi, 65
P. pardus nimr, 30, 65, 66
P. pardus panthera, 65
P. pardus pardus, 45, 48, 65, 143
P. pardus saxicolor, 65
P. pardus tulliana, 65
P. tigris, 46, 57, 143
P. tigris altaica, 61
P. tigris virgata, 57
Parrotia persica, 26
Perdix perdix, 93, 144
Phacochoerus aethiopicus, 76
Phoenix dactylifera, 30
Pistacia mutica, 25
P. vera, 25, 37
Populus euphratica, 30
Pterocles orientalis, 101, 145
Puma concolor, 72
Rafflesia arnoldi, 43
Saiga tatarica, 19
Salix, 30
Serinus canaria, 97, 144
Shorea robusta, 32
Strix aluco, 92, 144
Sus, 143
Sus scrofa, 120
Tectona grandis, 33
Tigris septentrionalis, 47
T. tigris virgata, 47
Uncia uncia, 35, 64
Vanessa atalanta, 9
Vulpes rüppeli, 31
V. vulpes, 78, 144

შესავალი.....	5
რამდენიმე შტრიხი რუსთველის სამყაროსეული და ასტრალური ზედიდან.....	6
„ვეფხისტყაოსნის“ არაცოცხალი ბუნების მოკლე მიმოხილვა	7
რელიგიის ფორმათა (გეომორფოლოგიური) ტერმინოლოგია „ვეფხისტყაოსანში“.....	7
კლიმატურ-მეტეოროლოგიური ცნებები.....	8
ბოტანიკური ცნებების გამომხატველი სიტყვები.....	8

თავი I

„ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული გარემო („არაბეთ-ინდოეთი - რეალობა თუ შუა საუკუნეების საქართველოს „ნილაბი“).....	9
ცხოველთა სამყარო „ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული გარემოს კონტექსტში	14
გეობოტანიკური სფერო	17
კლიმატი.....	19
პიდრონიმები.....	20
ანთროპოლოგია (ეთნონიმები).....	20
„ვეფხისტყაოსანში“ მოყვანილ ცხოველთა ინდიკატორული სახეობების მიხედვით პოემაში ნახსენები ან ნაგულისხმები ლანდშაფტების დახასიათება	22
უდაბნოები, ნახევარუდაბნოები და სავანოიდური (ნათელი) ტყეები.....	24
სტეპები (ველები).....	25
ტყეები.....	26
პოემაში დასახელებული ქვეყნები	28
„ვეფხისტყაოსნის“ გეოგრაფიული გარემოს შედარებითი ანალიზისათვის - პოემაში დასახელებული ქვეყნების ბუნების მოკლე დახასიათება.....	28
არაბეთი	29
ინდოეთი	31
ხეარაზმი	36
ხატაეთი.....	37
რამდენად შეესატყვისება ზოგიერთ გეოგრაფიულ მტკიცებანი „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტის უცხო ქვეყნებში გატანასთან დაკავშირებით?.....	39

თავი II

„ვეფხისტყაოსნის“ ცხოველთა სამყარო (ცხოველთა სამყარო - ერთგვარი გასაღები პოემის გეოგრაფიული გარემოს დასადგენად).....	44
რომელ მტაცებელ ნადირს გულისხმობდა შოთა რუსთაველი პოემის სათაურის შემოხვეისას?.....	44
„ვეფხისტყაოსნის“ გარეულ ცხოველთა პანთეონი.....	48
კლასი ბუბუფორები, ანუ ნადირი - Mammalia (sensu Theria).....	49
როგი მტაცებლისნაირი (Carnivora)	49
ოჯახი კატისებრნი (Felidae).....	49
ლომი (Panthera leo).....	49
ვეფხეი (Panthera tigris).....	57
ჯიქი, ლეოპარდი (Panthera pardus)	64

ავაზა, ანუ გეპარდი (<i>Acinonyx jubatus</i>)	72
„ბუნება ქმნის მშვენიერების კანონებით“	75
ბაღლისებრთა ოჯახი (<i>Canidae</i>)	78
ჩვეულებრივი, ანუ რუხი მგელი (<i>Canis lupus</i>)	78
მელა (<i>Vulpes vulpes</i>)	78
კვერნისებრთა ოჯახი (<i>Mustelidae</i>)	80
ყარყუმი (<i>Mustela erminea</i>)	80
ჩლიქიანი ძუძუმწოვრები	81
რიგი კენტლიქიანისნაირი (<i>Perissodactyla</i>)	81
ოჯახი ცხენისებრი (<i>Equidae</i>)	81
კანჯარი (<i>Equus hemionus</i>)	81
რიგი წვეილჩლიქიანისნაირი (<i>Artiodactyla</i>)	82
ოჯახი ირმისებრი (<i>Cervidae</i>)	82
კეთილშობილი ირემი (<i>Cervus elaphus</i>)	82
შველი (<i>Capreolus capreolus</i>)	83
ოჯახი ღრურქიანისებრი (<i>Bovidae</i>)	84
ქვეოჯახი ანტილოპისებრი (<i>Antilopinae</i>)	84
გეირანი, ანუ სპარსული ქურციკი (<i>Gazella subgutturosa</i>)	84
თხა (ალბათ, ნიაშორი) (<i>Capra aegagrus</i>)	85
კლასი ფრინველები (<i>Aves</i>)	87
რიგი შავარდნისნაირი (<i>Falconiformes</i>)	87
მთის არწივი (<i>Aquila chrysaetos</i>)	87
ორბი (<i>Gyps fulvus</i>)	89
ქორი (<i>Accipiter gentilis</i>)	89
შავარდენი (<i>Falco peregrinus</i>)	90
ბარი, ანუ გავაზი (<i>Falco cherrug</i>)	91
რიგი ბუსნაირი (<i>Strigiformes</i>)	92
ჩვეულებრივი ტყის ბუ (<i>Strix aluco</i>)	92
რიგი კათმისნაირი (<i>Galliformes</i>)	93
ოჯახი ზოხბისებრი (<i>Phasianidae</i>)	93
გნოლი (<i>Perdix perdix</i>)	93
კაკაბი (<i>Alectoris graeca</i>)	93
ღურაჯი (<i>Francolinus francolinus</i>)	94
რიგი ბელურასნაირი (<i>Passeriformes</i>)	95
ყორნისებრთა ოჯახი (<i>Corvidae</i>)	95
ყორანი (<i>Corvus corax</i>)	95
ვვაი (<i>Corvus corone</i>)	96
მაღალობელი ფრინველები	97
იაღონი (<i>Serinus canaria</i>)	97
ბულბული (<i>Luscinia megarhynchos</i>)	97
რიგი ბატისნაირი (<i>Anseriformes</i>)	99
ოჯახი იხვისებრი (<i>Anatidae</i>)	99
გარეული იხვი (<i>Anas platyrhynchos</i>)	99

გარეული (რუზი) ბატი (Anser anser).....	100
რიგი მტრედისნაირნი (Columbiformes).....	100
ოჯახი მტრედისებრნი (Columbidae)	100
ვეფანი მტრედი (Columba livia).....	100
ოჯახი გერიტიჩიტასებრნი (Pterocletidae).....	101
შავემუცელა გერიტიჩიტა (Pterocles orientalis)	101
კლასი ქვეწარმავლები (Reptilia).....	102
სამეფო კობრა (Ophiophagus hannah).....	102
კლასი მწერები (Insecta).....	103

თავი III

შინაური ცხოველები „ვეფხისტყაოსანში“.....	106
ძაღლი (Canis lupus familiaris).....	106
კატა (Felis silvestris)	109
ცხენი (Equus caballus domesticus).....	110
ვირი, ანუ სახედარი (Equus asinus domesticus).....	112
ცხვარი (გვარი Ovis)	113
თხა (გვარი Capra)	115
შინაური საქონელი	116
მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი (ზროზა), (გვარი Bos)	116
იაკი (Bos mutus)	118
ღორი (გვარი Sus).....	119
აქლები (გვარი Camelus)	120
სპილო.....	122
აბრეშუმის ჭია (Bombyx mori)	123
ფუტკარი (Apis mellifera).....	124
რა არის „ვეფხისტყაოსანში“ არაქართული?.....	126
„საქართველოო ლამაზო“... , ანუ როგორ ზედავს წიგნის ავტორი რუსთაველის პოემას სტრიქონებში თუ სტრიქონებს შორის (ფოტოკოლაჟი).....	128
ბოლოთქმა (თ. იოსელიანი, რ. გაგნიძე).....	129
ლათინურ სახელთა (გვარი, სახეობა) საძიებელი.....	141

Introduction.....	5
Some aspects of Rustaveli's universe and astral viewpoint.....	6
A brief review of unliving nature of "The Knight in the Panther's Skin"	7
The terminology of the shapes of reliefs (geomorphological terms) in "The Knight in the Panther's Skin"	8
Climatological-meteorological conceptions	8
The terms expressing the botanical conceptions.....	8
Part I. The geographical environment of "The Knight in the Panther's Skin" ("Arabia-India" – the reality or the „mask“ of Medieval Georgia).....	9
The animal world in the geographical environment's context of "The Knight in the Panther's Skin"	14
Geobotanical sphere.....	19
Climate.....	20
Hydronimes.....	20
Anthropology (ethnonimes).....	20
Characterisation of the landscapes through the key animals, used or implied by Rustaveli in his poem.....	22
Deserts, semi-deserts and open woodlands.....	24
Steppes.....	25
Forests.....	26
The countries named in the poem.....	28
For the comparative analysis of the poem's geographical environment – a brief characteristic of the countries, named in the poem.....	28
Arabia.....	29
India.....	31
Chorasmia.....	36
Cathai.....	37
To what extent does some geographers determination correspond to export of theme of Rustaveli's poem to foreign countries?.....	39
Part II. Animals world of "The Knight in the Panther's Skin", or animals world as some kind of key for determination of the environment of the poem.....	44
What predator animal is meant by Shota Rustaveli in the title of his poem?	44
The pantheon of wildlife of "The Knight in the Panther's Skin"	48
Class Mammalia.....	49
Class Aves.....	87
Class Reptilia.....	102
Class Insecta.....	103
Part III. The domestic animals in the poem	106
What is non - Georgian in the poem - "The Knight in the Panther's Skin"?.....	126
Epilogue.....	129
Index of Latin names	141

ამეთვისტო
(SiO_2 - კვარცის იზოფერი სახესხვაობა)

ილუსტრაციები წიგნის ყდებზე: — წინა „ვეფხი და მოყმე“, სკულპტურული ნამუშევარი ე. ამაშუკელისა. უკანა — ფრაგმენტი იშხნის ტაძრის ცენტრალური გუმბათიდან (ტაო-კლარჯეთი).

მეორე წინაგარეკანი — დაისი მცირე კავკასიონზე; ჯვრის ორნამენტები ტაო-კლარჯეთის ქართულ ძეგლებზე. შოთა რუსთაველის ბუნებრივი ქანდაკება აღმოსავლეთ საქართველოს ნახევარუდაბნოებში.

The majority of photos, used in the monograph, belongs to the author, some of them are from the internet-sites.

Illustrations on the book cover: front – “Panther and young man”, sculpture by E. Amashukeli; back – a fragment of central dome of Ishkhani Cathedral (Tao-Klarjeti; N. -E. Turkey).

Second front-cover – twilight on the Lesser Caucasus mountain range; cross ornaments on the Georgian monuments in Tao-Klarjeti (N. -E. Turkey). Natural sculpture of Shota Rustaveli in the Eastern Georgia's semi-deserts.

გელათის სამონასტრო კომპლექსი (XII-XIII სს)
— სამეფო სახლის საკუთრება საძვალეებით

